

4 ANALYTICKÁ ČÁST

...až se domluvíme, věc z každé strany vyskoumáme [...] – Já nemyslím, že to je nemožné, ale jsem přesvědčen o těžkosti takového podniku.

(Bedřich Smetana Josefu Srbovi)

V analytické části práce se věnujeme rozboru pravopisné a gramatické stránky Smetanovy korespondence, v rámci gramatiky sledujeme tvarosloví a syntax. Zkoumání je doplněno poznámkami o lexiku Smetanou psaných dopisů.

Jak bylo řečeno v předchozí kapitole, východisko našeho výzkumu tvoří 100 polooficiálních Smetanových dopisů, tedy takový materiál, u něhož se dá předpokládat, že v něm Smetana usiluje o dodržení dobové normy pro psané projevy. Zajímá nás, jaké nenoremní jevy do Smetanova vyjadřování přesto pronikají. V jednotlivých oddílech je s oporou o Smetanovy biografické údaje, které jsou relevantní pro zkoumání jeho jazyka, rozdělujeme do několika skupin:

- na ty, které vznikají z důvodu nedokonalé znalosti pravopisných nebo gramatických pravidel nebo z důvodu jejich nedostatečného zautomatizování;
- na ty, které pronikají z mluveného úzu;
- na ty, které pramení ze Smetanova česko-německého bilingvismu;
- případné ostatní.

Vždy se zaměřujeme na jevy nejhojněji zastoupené, ojedinělé jevy uvádíme jen doplňkově, pro dokreslení obrazu o Smetanově češtině. Výběr sledovaných jevů probíhá s oporou o dobové jazykové příručky.

Po zmapování stavu v reprezentativním vzorku 100 dopisů sledujeme výskyt daného jevu v celku Smetanou psaných dopisů. Pokud to povaha zkoumaného jevu dovoluje, využíváme elektronický korpus Smetanovy korespondence a uvádíme kvantitativní údaje o frekvenci jeho výskytu. Je tomu tak zvláště při zkoumání

pravopisu a tvarosloví (ani v tomto případě však přesné počty výskytu neuvádíme vždy, protože korpus Smetanovy korespondence není morfologicky označován a ruční dotřídění by u některých vyhledávek bylo náročné; k tomu srov. kapitolu 3.2). V některých případech uvádíme plný výčet jevů bez frekvenčních údajů, v některých případech se omezuje pouze na ilustrativní příklady (tuto skutečnost signalizujeme zkratkou *např.*).

Stav ve Smetanou psaných dopisech dále srovnáváme s přijatou korespondencí, zvláštní pozornost věnujeme dopisům Josefa Srba, kterého chápeme jako nositele dobové normy (k důvodu, proč tomu tak je, srov. předchozí kapitolu).

Pro porovnání stavu ve sledovaném období se stavem v období předcházejícím uvádíme doplňkově také poznatky ze studií zaměřených na češtinu 19. století (jde zejména o práce Roberta Adama o korespondenci Boženy Němcové, o něž se opíráme zvláště v pravopisu, studii Bohuslava Havránka o jazyce Karla Hynka Máchy, kterou využíváme při analýze tvarosloví, a studii Miroslava Grepla o jazyce Tylovy prózy, která se stává oporou při rozboru jevů syntaktických).

Na závěr vždy připojujeme informace, jež lze k danému jevu nalézt v dobových jazykových příručkách, a informace o případné teritoriální příznakovosti jevu. Zaměřujeme se přitom pouze na lokality, které jsou pro náš výzkum s ohledem na Smetanovu biografii relevantní, na případné rozšíření daného jevu na Moravě nebo ve Slezsku upozorňujeme jen stručnou poznámkou. Údaje o územním rozšíření jevu čerpáme z *Nástinu české dialektologie* Jaromíra Běliče a zejména z *Českého jazykového atlasu*.

Veškeré příklady citujeme dle *Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*, který respektuje originální znění dopisů, vychází přitom z verze „poslední ruky“ (k tomu blíže viz kapitolu 3.2.3). Zvláštností, jež se v uváděných dokladech objevuje, je znak *i* (tučně *i*), který používáme v případech, kdy pro nedbalost psaní nelze určit, zda je v originálu zaznamenáno krátké *i* nebo dlouhé *í*.⁹⁹ Jediná změna, kterou oproti autografům provádíme, je úprava uvozovek: Smetana píše první výlučně nahoře, druhé dole, v textu monografie je však v citovaných dokladech uvádíme opačně, tj. tak, jak je to dnes v češtině běžné.

Při korpusovém vyhledávání bereme vždy v potaz možné psaní s malým *i* velkým počátečním písmenem, stejně jako případnou rozkolísanou kvantitu vokálů či zmíněné nejasné psaní *i/í*. Příklady pocházející z reprezentativního vzorku 100 dopisů zvláště neoznačujeme, naopak na skutečnost, že se citovaný doklad či kvantitativní údaj vztahuje k celku Smetanou psaných dopisů, vždy upozorňujeme. Z důvodu přehlednosti upouštíme od toho, aby byla u každého citovaného dokladu uvedena signatura, pod níž je příslušný dopis uložen v Muzeu Bedřicha Smetany (tuto informaci by v případě nutnosti bylo možné zobrazit u každé korpusové vyhledávky).

99 V korpusu jsou tyto případy z technických důvodů značeny jako @.

Vzhledem k množství jevů, které jsou v jednotlivých kapitolách zpracovány, uvádíme za každou z nich přehledné shrnutí přinášející výběr nejpodstatnějších zjištěných jevů, srovnání stavu ve Smetanových projevech s projevy dalších mluvčích a vztahení výsledků analýzy k dobovým jazykovým příručkám.

4.1 Pravopis

Smetana své české dopisy píše v době, kdy už proběhly všechny obrozenské a poobrozenské pravopisné reformy. Pravopisný systém tak, pokud jde o grafický záznam hlásek, odpovídal dnešnímu (k tomu srov. kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci).

V následující kapitole se budeme věnovat grafickému a pravopisnému systému, který Smetana užívá v česky psaných dopisech, poté se zaměříme na jednotlivé pravopisné jevy. Postupně se budeme věnovat jevům pramenícím z nedokonalé znalosti pravopisných pravidel nebo z jejich nedostatečného zautomatizování, jevům vznikajícím v důsledku odrazu vyslovované podoby v grafice, vlivům němčiny a nakonec dalším vybraným pravopisným jevům.

4.1.1 Grafický a pravopisný systém

České dopisy Smetana píše latinkou. Jedinou výjimkou je první dochovaný česky psaný dopis rodičům z Göteborgu z roku 1856, jehož text je zaznamenán kurentem. Kurent Smetanovi v ostatních případech slouží k zápisu němčiny. Jsou jím psány německé dopisy (alespoň ty, do nichž jsme mohli nahlédnout), dále citace z německých dopisů psaných jinými pisateli, které jsou zařazeny do českého, latinkou psaného listu, kurent se uplatňuje často i tehdy, pokud Smetana do českého textu vkládá pouze jednotlivá německá slova (neplatí to však výlučně, i při zápisu německých výrazů může být použita latinka, k tomu více viz kapitolu 4.3 věnovanou lexikální stránce Smetanovy korespondence). Jen ojediněle je použit jiný grafický systém (azbuka v dopisech adresovaných do Ruska) nebo grafémy typické pro jiné jazyky (např. u výrazů z francouzštiny *à la, pièce*). Snad nejčastěji se z cizojazyčných grafémů objevují německé (k tomu viz dále).

Pokud jde o pravopisný systém, píše Smetana reformovaně, tzn. píše *š* místo *ff*, dále *í* místo *j*, *j* místo *g* a *y* a také *v* místo *w* a *ou* místo *au* (k těmto změnám a jejich postupnému zavádění viz kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci). Výjimku tvoří (kromě českého, kurentem psaného dopisu rodičům z roku 1856) již zmiňovaný dopis Janu Ludevítu Procházkovi z r. 1860 (viz kapitolu 3.1 věnovanou Smetanovým životopisným údajům). Ten je psán latinkou, místo *í* je ale psáno *j*, místo *v* je psáno *w* a místo *ou* je psáno *au*. Ojediněle se prvky předreformního pravopisu

vyskytují i v pozdějších dopisech, např. v dopisu Bettině z roku 1864 Smetana užívá grafém *j* místo *í*.

4.1.2 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí pravopisných pravidel

4.1.2.1 Psaní *i/í* a *y/ý*

Po pravopisně tvrdých a měkkých souhláskách

S nesprávným psaním *i/í* a *y/ý* se u Smetany setkáváme u slov domácích či zdomácnělých nebo v koncovce slov cizích po pravopisně tvrdých hláskách:

čehí; s duchí, uchístejte; s honorári, ¹⁰⁰ tríznění;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

záhí; Bezpochýbně, chítit; kím, taki; kríju, prič, trízeň, v nejstarším česky psaném dopisu také např. na ribnikách či quartýri;

po pravopisně měkkých hláskách:

všem který; Staršy, z Vašy; budoucý, s domácým, provozovacým, umořujicymu;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

Vltava vířy; předeušým, slabšy, staršy; chcy, domácího, foukacých, O [...] komposicých, stran publikacých, umořujicymi, železnicy, v nejstarším česky psaném dopisu rodičům také např. wcyzíně, arcýť.

Celkem však u Smetany převažuje psaní *náležitě*: např. adekvátní *ři/ří* (včetně případů sporného psaní tečky/čárky nad *i*) se vyskytuje 2 729×, *ky/ý* 1 513×, *hy/ý* 592× atd.

U Josefa Srba jsme v podobných případech chybné psaní nezachytili, v celku přijaté korespondence se potíže s psaním *i/y* vyskytly jen v dopise Marie Sittové, srov.:

díki; z [...] operi.¹⁰¹

Pokud jde o stanovisko dobových jazykových příruček, má podle nich po tzv. širokých souhláskách (*h, ch, k, r, d, t, n*) následovat samohláska široká (*y/ý*) a po tzv. úzkých souhláskách (*c, č, d, j, ň, ř, š, ť, ž*) samohláska úzká (*i/í*) (TOMÍČEK, 1862, 4–5).

Po pravopisně obojetných souhláskách

V základech slov

Problematický je pro Smetanu také zápis *i/í* nebo *y/ý* po hláskách pravopisně obojetných. Může se přitom jednat o základ slov, *y* místo *i* je psáno např. ve výrazech:

býda, v [...] bytvě, dobýrkou, nabýzet; zmýnka; pospýcham; zysk;

100 V tomto případě je třeba vzít v úvahu také psaní tohoto substantiva s koncovým *-ř*. Smetana má však v celku korespondence pouze 1× *honorář*, 95× *honora/ár*. Kott ve slovníku uvádí podobu *honorar* (srov. KOTT, 1878, 459).

101 Jak v odeslané, tak v přijaté korespondenci ponecháváme stranou případy typu *Bedrich, pričny, prijmoti, přítomni, tri*, které interpretujeme jako opomenutý háček nad *r*, nikoli jako psaní *i/í* po *r*.

naopak *i* místo *y* např. ve slovech:

Sliším; Přesícenost; úvikl jsem, vířidit.

V celku Smetanovy korespondence se dále objevuje např.:

nepřítrefylo [se zde nic]; *slyb; mýchat, velmi; pytomých míst, pospychal jsem; bude* [...] *výtáno; neobíčejnou, ubítuje; víše, dle* [...] *zviku, vidělám.*

Dohledáme-li pro srovnání alespoň některé z výše uvedených výrazů v celku Smetanou psaných dopisů, zjistíme, že náležitý způsob psaní převažuje, srov. např.:

velmi 92×, s *-y-* 4×;

tvary a odvozeniny od *vítat* 43×, s *-ý-* 2×;

tvary a odvozeniny od *zisk-* 20×, s *-y-* 1×;

tvary a odvozeniny od *slyšet/slychat* 79×, podoby s *-i-* nejsou v tomto případě ojedinělé, ale ani tak nepřevládají, objevují se 21×.

Pouze u tvarů a odvozenin od *-bízet/-bídnout* je poměr opačný: s *-ý-* se vyskytují 36×, s *-í-* 14×.

Výrazy zachycené u Smetany jsme prověřovali i v přijaté korespondenci, vedle toho jsme se prostřednictvím sond snažili odhalit další obdobné případy. V dopisech Josefa Srba jsme u nich nenáležité psaní nezjistili, v celku přijaté korespondence se vyskytuje např.:

biló [...] *ustanoveno, míslím* (obojí u Bettiny Smetanové); *míslím, vítach* (obojí u Marie Sittové); *Rozmislete* (u Adolfa Čecha); *podmýnky, síčením, vysičet, výtězství, zyskal, nezvyštní, mezy* (vše u Josefa Palečka); *zviklý* (u Františka Pivody).¹⁰²

Pokud jde o psaní *i/y* po souhláskách tzv. středních (*b, f, l, m, p, s, v, z*; k tomu srov. TOMÍČEK, 1862, 4), vyjmenovává Tomíček ve svém pravopisu alespoň některá slova, v nichž je třeba psát *y*. Jejich pravopis vysvětluje etymologicky, vychází z toho, že v základech těchto slov byla původně široká samohláska (*a, o, u*), která může alternovat zase jen s širokou (tedy s *y*). Jako doklad uvádí podobu daného slova v cizích jazycích anebo slovo, od něhož má být slovo s *y* odvozeno (píšeme *vy* dle lat. *vos*, *myš* dle lat. *mus*, *polykat* dle *lokat* atd.; TOMÍČEK, 1862, 13–14). Kromě slova *vikýř* psaného jako *vykýř* je pravopis v ostatních případech shodný s dnešní normou.

V koncovkách substantiv

Další skupinu tvoří případy nenáležitého psaní *i/i* a *y/y* po pravopisně obojetných souhláskách v koncovkách substantiv. Ve Smetanově korespondenci se objevují v různých pádech u maskulin, a to životných i neživotných, u typů měkkých i tvrdých, srov. např.:

Ctěný přítely; šprými [...] *baviti mají; aby se mohly hlasi vypsat; na věčný časi; pro kusí klavirní;*

¹⁰² Do výčtu nezahrnujeme výraz *Zasylatel*, který se objevuje u Josefa Václava Sládka. Dobově je totiž možné *zasilatel* i *zasylatel/zasylatel* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1887, 251, 282), Matiční brus upozorňuje na to, že ve výrazech od základu *-silati*, by se mělo psát *-ý-*, neboť sem etymologicky náleží (Brus jazyka českého, 1881, 179).

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

panu Jiránkovy [...] doručiti; Matějkovy se pry dobře vede; Milý přítely; po poslovy; než se nervi utiší; jsou obyčejně první impulsí; pro časi; pošlete [...] časopisi; bych mu tyto kusi nebral; jakými novými motivi.

U feminin např.:

„Dvě vdovi“ které se [...] opakovaly; ani osobamy;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

z navštevi; z výstavi.

U neuter jsme neadekvátní zápis *i/y* opakovaně zachytili v singulárových tvarech neuter typu *stavení*, a to zejména u substantiv tvořených sufixem *-ství/-ctví*, např.:

Je to darebáctvým; za pohostinstvým; z Vaším mistrůvstvým; pod jeho ředitelstvým; pravým srdečným účastenstvým (v posledním případě je nutné vzít v potaz případnou analogii podle adjektiv *pravým srdečným*);

z celku Smetanovy korespondence dále např.:

...jste [...] přátelstvým ke mně cítit; prostřednictvým; v mém plnomocenstvým (podobně jako výše je i zde nutné uvážit analogii podle *mým*).

U neuter se kromě toho vyskytlo např.:

ketrou jste udála slovi; nepotřebují slovi vylíčit;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

s novými čísli.

Z příkladů se zdá, že Smetana má potíže zvláště při psaní tvaru, v němž se objevuje koncovka homonymní pro nominativ, akuzativ a instrumentál pl. maskulin typu *hrad* a instrumentál pl. neuter typu *město*. Podíváme-li se však na výše uvedené výrazy do celku odeslané korespondence, správně psané tvary jsou téměř vždy častější. Tam, kde převažují podoby chybné, je celková frekvence výskytu výrazu velmi nízká, omezená na jeden nebo dva případy, srov. např.:

časopisy 0×, *časopisi* 1×;
šprýmy 0×, *šprými* 1×;
impuls/zy 0×, *impuls/zi* 1×;
číslly 0×, *číslí* 2×.

Jen výjimečně pravopisně nesprávná podoba převládá i při vyšším počtu výskytů, týká se to např. tvaru *časy*: *časi/i* se objevuje 5×, *časy* jen 4×.

Proti tomu lze naopak uvést výrazy, u nichž je častější užití pravopisně správné koncovky, např.:

hlasy 33×, *hlasi* 4×;
kusy 21×, *kusi* 4×;
nervy 3×, *nervi* 1×;
slovy 6×, *slovi* 2×.

Náležitě tvary převažují i v ostatních zachycených případech, srov. např.:

vokativ singuláru *příteli* 245× proti *přítely* 2×;

dativ a lokál maskulin, v němž se 204× vyskytuje koncovka *-ovi* a jen 4× *-ovy*;

tvar *vdovy*, který se objevuje 67×, proti tomu *vdovi* 3×;

jménovat lze také neutra typu *stavení* zakončená na *-s/ctví*, u nichž se 202× vyskytuje *-í (-i)* a pouze 16× *-ý (-y)*.

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme případy nesprávného psaní *i/y* v koncovkách substantiv nezjistili, v celku Smetanovy přijaté korespondence se objevuje např.:

deskamy (u Josefa Jiráňka); *účastenstvým* (u Otakara Kopeckého).

K problematice srov. paradigmata odpovídajících deklinačních typů v dobových mluvnících (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867), koncovky (resp. jejich způsob zápisu) se shodují s dnešní spisovnou normou.

V koncovkách adjektivní deklinace

Případy nenáležitého psaní *i/í* a *y/ý* se u Smetany vyskytují také v koncovkách adjektivního skloňování v různých rodech a pádech, např.:

za předešlí rok; předešlí tyden; jsem [...] dospělím;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

po celí den; samímy skouškami; mezi samími vrchy.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme podobné případy nezachytili, v celku přijaté korespondence jsme zaznamenali např.:

mílí místře (u Marie Sittové); *Mílí Fritz* (u Bettiny Smetanové).

K tomu srov. paradigmata adjektivní deklinace v dobových příručkách (HANKA, 1849, 139; HATTALA, 1857, 227, 228; ZIKMUND, 1865, 60, 62; TOMÍČEK, 1867, 53, 60–61), pravopis koncovek se shoduje s dnešní spisovnou normou.

V kmenotvorných příponách a koncovkách sloves

Výjimečně u Smetany k nesprávnému psaní *i/í* a *y/ý* dochází v příponách nebo koncovkách sloves, např.:

přípravylí;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

příslíbyl; váby (= vábí); *Oznamým; ...se sotavým* (= zotavím se).

V sondách do korespondence Josefa Srba ani do celku Smetanovy přijaté korespondence jsme obdobné případy nezjistili.

Problémy jsme ve Smetanových dopisech zaznamenali i ve shodě podmětu s přísudkem slovesným v čase minulém, např.:

Moje zpěvohry [...] posud bohužel leželi; ...se [...] vyskytli překážky; přišli teď ty proposice; ...by se [...] písňě [...] opsati museli;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

se mně myšlenky [...] jen jen hrnuli; básně [...] mě přiměli; by se tím méně dávali starší skladby moje;

někdy se zakončení náležité a chybné střídá v rámci jedné věty, např.:

aby se osoby buď zbláznily, aneb smrtí pošli, aby byly dramaticky; nechci talento-

vaným zpěvkyním zabránit, třebaš nebyli tak nazvané dramatické zpěvačky, aby se nepokusily...

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme potíže s psaním *i/y* v příčestí neza-
znamenalí, v celku Smetanovy přijaté korespondence jsme je zachytili např. v do-
pisech Josefa Jiráka:

*seznámily sme se; že by se snad 4 učitelé podělily; ač sme se umluvily; a tak sme se
bavily; Vlny se postarali o to, abych...*

Dle dobových jazykových příruček by v příčestí rodu ženského mělo být *-y*, v kon-
covce maskulin životných *-i*, v koncovce maskulin neživotných, je-li dlouhá (*-ové*)
také *-i*, je-li krátká (*-e, -y*), shoduje se s femininy (srov. ZIKMUND, 1866, 5–6). Po-
dobně se před Zikmundem vyslovuje také Hanka (srov. HANKA, 1849, 189, 199),
u neživotných maskulin s krátkou koncovkou však připouští v příčestí *i* koncovku
-i (srov. HANKA, 1849, 199). Dle toho by pak případy jako *moje příjmy se tak ztenčily;*
tyto tance měli velký odbyt; Tyto kusy by mohli vycházet, které se objevují v celku Sme-
tanovy korespondence, nebylo možno hodnotit v dobovém rámci jako chybné.

4.1.2.2 Psaní *mě/mně, bě/bje, pě, vě/vje*

Mě/mně

Uvnitř slov

Podobně jako při zápisu *i/y* nemůže být Smetanovi oporou mluvená podoba vý-
razů ani při zápisu skupiny *mě/mně* vyslovované v obou případech jako [mňe].
U Smetany se objevilo nenáležitě:

mněl, tamnějších;

naopak *mě* místo *mně* je psáno ve výrazech:

*písemě, spomělo, zapoměl jsem, abych nezapoměl;*¹⁰³

z celku Smetanovy korespondence můžeme dále doplnit:

v zimně, na domně, strácím [...] pamnět, si [...] spomělo.

Pokud budeme sledovat celkový výskyt uvedených výrazů v souhrnu Smetanových
dopisů, zjistíme, že nenáležitě psaní nepřevažuje, srov.:

l-ové příčestí slovesa mít v podobě (*ne*)*mě-* se vyskytuje 171×, (*ne*)*mně-* 25×;

písemně 22×, *písemě* 1×;

paměť/pamětliv/pamětní 19×, *pamněť* 1×;

domě 16×, *domně* 1×;

zimě 5×, *zimně* 2×.

¹⁰³ Z dnešního úhlu pohledu bychom mohli jako nesprávně psaný vnímat také výraz *soukromně*. Do-
bově je však toto psaní v pořádku, existovalo jak adjektívum *soukromý*, tak *soukromný*, tudíž také adver-
bium *soukromě* i *soukromně* (srov. odpovídající hesla in KOTT, 1882, 533–534).

Téměř vyrovnaný poměr je pak u *l*-ového přičestí sloves se základem *-pomnit*, u nichž se zápis s *-mně* objevuje 25× a s *-mě* 22×.¹⁰⁴

Nesprávná podoba převládá jen u výrazu *tamější*, který se však objevuje pouze 1× jako *tamnější*.

U Josefa Srba se z výše uvedených výrazů vyskytuje *zapoměl*, kromě toho jsme sondami zachytili také *nedorozumnění*, *srozumněn*. V celku přijaté korespondence se objevuje např.:

tamnější (u Rudolfa Thurn-Taxise), (*ne*)*zapoměl* 3× (u Josefa Jiráka), *nedorozumněním* (u Františka Pivody).

K dobově správné podobě uvedených výrazů srov. příslušná hesla v Kottově slovníku (KOTT, 1878–1906). Kott je zaznamenává tak, jak to odpovídá i dnešní kodifikaci, k některým připojuje také komentář. Např. od *mít* uvádí přičestí *měl*, *mněl* hodnotí jako špatné (KOTT, 1878, 1031), stejně tak je podle něj chybné *dorozumnění* (srov. KOTT, 1878, 281) nebo *rozumněti* (srov. KOTT, 1882, 190). Podobu *tamější* vnímá jako lepší než *tamnější*, protože toto slovo je „lépe od tam odvozeno než od tamní“ (KOTT, 1884, 22). Tvary s *-mě-* od slovesa *pomnit* hodnotí jako vlastní obecné mluvě (srov. KOTT heslo *zapomenouti*, 1887, 203), podobně za jev rozšířený v obecné mluvě pokládá vsouvání *n* do slabiky *mě* u slov jako *měla*, *město* (srov. heslo *N* in: KOTT, 1880, 2). To, že Kott na zmíněné tvary upozorňuje a má potřebu se k nim vyslovit, je známkou, že byly hojněji rozšířené. Zajímavé přitom je, že jev pravopisný hodnotí jako vyskytující se v mluvě. Je otázkou, zda zde sehrává roli původní (a v řadě nářečí zachovaná) výslovnost [mje] (k tomu srov. např. LAMPRECHT – ŠLOSAR – BAUER, 1986, 104), kterou se Kott snaží reflektovat, spíše se ale dle našeho názoru jedná o to, že Kott jako jevy z „obecné mluvy“ označuje všechny ty, které neodpovídají dobové normě.

Tvary zájmena já

Nejhojněji se potíže se správným zápisem *mě/mně* objevují ve tvarech zájmena *já*:

mně místo *mě* je psáno v genitivu i akuzativu, např.:

pro mně; u mně; orodovat za mně; aby mně [...] vydržoval; mně obdarovala; Co se mně týče;

naopak *mě* místo *mně* jsme zaznamenali v dativu, např.:

postavení které mě skladby moje [...] připravili; mě [...] o tom pište; mě to bude znamenat; mě vyzdvihnete gáži; tanula ona mě na myslí.

Smetana však tvary zájmena *já* píše i správně, srov. např.:

kteřá [závrat] mě zadržuje v práci; Rmoutila by mě velice; Vůbec mě těší komponování; pro mě; líbil-li by se mně; Baruška mně připravila postel.

104 Nezapočítáváme přitom problematické tvary rozkazovacího způsobu jako *nezapoměňte* (9×), *poměňte* (1×), kde může jít jen o chybně (anebo nejasně) psaný háček či přehození písmen.

Pokud pro srovnání dohledáme výskyt *mě/mně* alespoň po předložkách *pro*, *u* a *za*, ve spojení s nimiž jsme zachytili tvary chybné, zjistíme, že tvary neadekvátní převládají, srov.:

pro mě 11×, *pro mně* 41×;

u mě 2×, *u mně* 17×;

za mě 1×, *za mně* 4×.

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme se s nenáležitým psaním tvarů zájmena *já* nesetkali, v celku přijaté korespondence však ano, srov. např.:

Nemějte mě za zlé, že... (u Hanuše Wihana); *odpusťte mě moji upřímnost* (u Josefa Jiráňka); *dopis ve kterém mě sdělujete že...* (u Jana Pištěka); *Hned ráno mně k sobě pozval* (u Jana Ludevíta Procházky); *u mně* (u Františka Pivody); *List na Bülova pošlete prosím na mně* (u Adolfa Čecha).

K problematice srov. paradigmata skloňování zájmena *já* v dobových mluvnicích (HANKA, 1849, 146; HATTALA, 1857, 231; ZIKMUND, 1865, 68; TOMÍČEK, 1867, 115), pravopisná podoba jednotlivých pádových forem je v nich totožná s dnešní spisovnou normou.

Bě/bje, pě, vě/vje

Psaní skupin vyslovovaných jako [bje, pje, vje] Smetanovi potíže nečiní, v celém korpusu jsme zachytili jediný případ neadekvátního zápisu: *co ú nás objedával*.

V korespondenci přijaté se vyskytuje pouze: *s obecným napjetím očekávanou skladbu* (v dopise od Umělecké besedy, který psal Václav Vladimír Zelený). Dle Kottova slovníku by se však jednalo o správný způsob zápisu. V rámci hesla *napnutí*, jehož význam má odpovídat významu sledovanému (tj. ekvivalentu německého ‚die Spannung‘), totiž Kott uvádí jak *napjetí*, tak *napětí* (srov. „Napnutí, lépe: napjetí“ a o něco dále „N., napětí, napiatost; n. citu, pečlivosti, pozornosti...“; KOTT, 1880, 56). Maticíni brus z r. 1881 ovšem v přehledu tvarů od slovesa *napnouti* uvádí pouze *napětí* (Brus jazyka českého, 1881, 149).

4.1.2.3 Psaní předložek *s/z*

Ve Smetanou psaných dopisech se opakovaně objevují případy, kdy se s instrumentálem oproti očekávané předložce *s* vyskytuje *z*, např.:

klav. výtahu z českým a německým textem;

někdy se obojí možný zápis vyskytuje těsně vedle sebe, např.:

s Vokem a z Rarachem;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Obdržel jsem [...] ale pouze 32 zl. 85 xm. z vmluvou;

Odesílám tímto kresbu [...] z podotknutím;

Marie Roubalová z její sestrou Gabrielou.

Připojujeme také další doklady, v nichž je z nesprávně psáno místo *s* ve slovesných či adjektivních vazbách (vylučujeme přitom vliv němčiny, tj. to, že by Smetana pouze překládal německou vazbu, v němčině by totiž v níže uvedených případech byla jiná předložka než ta, která by odpovídala českému *z*):

by se číslo toto potkalo z dobrým úspěchem;

jste byla churavou, snad z očma;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

moje krční nynejší choroba souvisí z hluchotou mou.

Naopak *s* místo *z* se objevuje např. v následujících dokladech:

někdo s pánů dirigentů;

jednu s Tvých postelých;

přislíbenou tantiému s posledního představení „Hubičky“;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Právě tu je Pineus s Gothenburku;

„Pochod s slavností Shakespearové“;

veškeré tance s mých oper.

Jak je z uvedených příkladů patrné, nesprávné psaní předložek *s/z* se objevuje před párovými konsonanty znělými i neznělými, před konsonanty nepárovými i před vokály. Kromě mezer ve znalosti pravidel distribuce sledovaných předložek lze přitom minimálně u některých dokladů uvažovat také o vlivu vyslovované podoby, která je jiná než pravopisná (viz např. *s dobrým* [z dobrím], *z pánů* [s pánů]).

Pokud dohledáme alespoň některé konkrétní předložkové vazby v celku Smetanou psaných dopisů, zjistíme, že užití náležitě předložky převládá:

např. v instrumentálu se vyskytuje *s textem* / *s* + adjektivum + *textem* 10×, *z textem* / *z* + adjektivum + *textem* 1×;

v genitivu *z/Z můj/ích* 36×, *s/S mých* 4×;

z/Z + adjektivum + *představení* / *předst.* 13×, *s* + adjektivum + *představení* 1×.¹⁰⁵

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme chybné případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit jediný obdobný případ:

z barvami (u Josefa Palečka).

Dobové jazykové příručky uvádějí, že *z* se může pojit pouze s genitivem (srov. např. ZIKMUND, 1866, 30; TOMÍČEK, 1867, 271). Naopak *s* má podle dobových gramatik genitivní vazbu jen ve významu místním při vyjádření směru shora dolů, event. při vyjádření časových okolností. Hanka uvádí, že *s* se pojí s genitivem ve významu latinského *de*. Ačkoli význam latinského *de* může být širší (k tomu srov. např. KÁBRT a kol., 2000, 150), uváděné příklady jsou pouze na směr shora dolů, např.: *s koně ssednouti, slezti s mezka, s jedné nohy pouto sníti* (HANKA, 1849, 251). Podobné poučení nalezneme také u Hattaly: „*s* s gen. označuje směr zhora na dol, anebo

¹⁰⁵ U substantiva *představení* může jít o tvary singulárové i plurálové (srov. doklady *Z každého představení* a *Z ostatních představení*), pro zkoumání sledované problematiky to však nehraje roli.

to, co něm. *herab*, lat. *de*“ (HATTALA, 1857, 46), Zikmunda: „S genitivem jest [s, se] a) o místě s hůry dolů [...] b) o čase“ (ZIKMUND, 1866, 36) a Tomíčka: „s, se [s genitivem] naznačuje směr s hora dolů“ (TOMÍČEK, 1867, 229). Podrobněji případy, kdy se užívá předložka *s* s genitivem, vymezuje Kott. Kromě směru shora dolů zmiňuje pohyb pryč z povrchu, vzdalování od povrchu jakkoli položeného, vymezení doby, od které se něco počítá, a dále *s* s genitivem podle Kotta slouží k vytčení směru a stran (KOTT, 1882, 244). Jak je z uvedeného patrné, bylo užití předložky *s* oproti dnešnímu úzu širší, doklady ze Smetanovy korespondence však neodpovídají ani těmto dobovými jazykovými příručkami zmiňovaným možnostem.

4.1.3 Odraz vyslovované podoby v grafice

4.1.3.1 Asimilace znělosti a neutralizace znělosti na konci slova před pauzou

Vyslovovaná podoba proniká ve Smetanových listech do zápisu v případech neutralizace znělosti na konci slova před pauzou, např.:

*aš; kněch;*¹⁰⁶ *sloch;*

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

na zdář Bůch; neduch; rybís; sních; teť; uš.

V grafice bývá reflektována také asimilace znělosti, např.:

z drošky; budu psát [...] lechké kalamajky; roztršku; k výtěšku;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Vše heské; slušce; andělem stráscem; to je těžká věc.

Je však třeba říct, že případy, kdy je u konkrétních výrazů zachycena asimilační či výslovnostně neutralizační změna, až na výjimky nepřevažují. Někdy je navíc frekvence těchto slov v celém korpusu velmi nízká, takže frekvenční porovnání nemá dostatečnou výpovědní hodnotu, např. slova *neduh*, *roztrška* a *strážce* se objevují pouze 1×, a to, jak je uvedeno výše, jako *neduch*, *roztrška* a *strážce*; slovo *droška* se vyskytuje 2×, a to jen jako *drošk-*.

Pokud jde o čteněji se objevující výrazy, převahu neadekvátních podob jsme zachytili u základu *lehk-*: *lechk-* se vyskytuje 21×, *lehk-* 15×.

Naopak správný způsob zápisu převládá u:

až: až 330×, aš 5×;

už: už 285×, uš 3×;

teď: teď 202×, teť pouze 1×;

základu těžk-: těžk- 32× těžk- 8×;

základu hezk-: hezk- 15×, hesk- 3×;

106 Pokud jde o hláskovou obměnu, k níž v tomto případě dochází (tj. *knih* > *kněh*), je typická pro západní polovinu Čech (stov. BALHAR a kol., 2002, 209–210).

nebo u slova *sloh*: *sloh* 11×, *sloch* 6×.¹⁰⁷

Výše uvedená slova zaznamenaná v dopisech psaných Bedřichem Smetanou jsme dohledávali také v korespondenci přijaté. V dopisech Josefa Srba se nevyskytují, v celku přijaté korespondence se z nich objevuje pouze *Aš* (u Marie Sittové) a *droš-káři* (u Josefa Jiráka). Sondami do celku přijaté korespondence jsme dále zachytili např. *vítach* nebo *prozbou* (obojí u Marie Sittové).

K zápisu znělých a neznělých souhlásek se vyslovují i dobové příručky. Tomíček ve svém *Pravopisu českém dle ústrojnosti českého jazyka* uvádí, že je v těchto případech třeba psát takovou souhlásku, kterou ve slově slyšíme před samohláskou (TOMÍČEK, 1862, 11–12), a podobně na tyto momenty, kdy se „psaní dle vyslovení neřídí“, upozorňuje i ve své gramatice (TOMÍČEK, 1867, 4). To, že se v češtině nepíše „podle zvuku“, ale „podle původu“ (tj. že je český pravopis etymologický), zachycují také další dobové mluvnice, připomínají ale i existující výjimky (srov. HATTALA, 1857, 140–142; ZIKMUND, 1865, 11). O výhodách „slovozpytného pravopisu“ se před uvedenými autory zmiňuje také Hanka, klade však otázku, do jaké míry na něm trvat a do jaké míry dát raději přednost psaní podle „nenucené výslovnosti“ (HANKA, 1849, 10–12). Je možné, že touto poznámkou Hanka reflektuje dobovou rozkolísanost v zápisu některých výrazů, u nichž ve výslovnosti dochází k asimilaci znělosti.

Psaní výrazů s předponou s-, z- a vz-

V rámci zkoumané problematiky vymezujeme samostatně výrazy s předponou s-, z- a vz-, jejich pravopisná podoba totiž nebyla dobově ustálená. V celku Smetanovy korespondence kolísání pozorujeme např. u slov *zkouška* (např. *kdy začnou skoušky i při zkouškách*), *způsob* (*některým způsobem i v obvyklém způsobu*), *ztratit* (*stratil jsem i ztratili*) nebo *zkrátit* (*chci [...] zkrátit operu i Budu muset zkrátit*).

Pokud dohledáme výskyty obou variant v celku Smetanových dopisů, zjistíme, že výrazně převažuje psaní podle výslovnosti:

základ *skus-/skouš-* se objevuje 74×, *zkus-/zkouš-* 5×;

základ *spůsob-* 41×, *způsob-* 14×;

odvozeniny a tvary slovesa *strat-/strác-* 40×, *ztrat-/ztrác-* 8×;

odvozeniny a tvary slovesa *skrát/c-* 9×, *zkrát/c-* 5× (četně se vyskytuje také *skrátka* 11×, proti tomu *zkrátka* jen 2×).

U výrazů s předponou vz- navíc může docházet ke zjednodušení souhláskové skupiny, srov. *uskrísení i ku skříšení; ...si na ni vzpomněl, na mne zpomíná i též se spomělo*. Poměry výskytu jsou v těchto případech následující:

1× *uskříš-*, 1× *skříš-*;

2× *vzpom-*, 9× *zpom-*, 8× *spom-*.

107 Co se týče dalších zachycených slov, která zmiňujeme v textu, nejsou ve Smetanových dopisech užívána tak často. Situace je v jejich případě následující: vyrovnaný poměr je u slova *služka* (1× *služk-*, 1× *slušk-*); správný zápis převládá u výrazu *sníh* (*sníh* 3×, *sních* 1×) a slova *výtěžek* ve tvaru, kde je vedle sebe *-žk-* (*-žk-* 4×, *-šk-* 1×; bereme v potaz různé varianty psaní předpony).

Různé možnosti zápisu se u výše uvedených slov objevují také v korespondenci přijaté, na rozdíl od grafické podoby, kterou volí Smetana, však převažuje dnešní způsob psaní (u dnes nekodifikovaných podob uvádíme i to, u koho se vyskytují):

zkouš- 26×, *skouš-* 1× (u Antonie Klognerové) + *zkus-* 2×, *skus-* 0×;

ztrát/c- 6×, *strát/c-* 0×;

zkrát/c- 9× (+ 5× *zkrátka*), *skrát/c-* 1× (u Jana Ludevíta Procházky);

vzpom- 18×, *zpom-* 3× (např. u Elišky Krásnohorské či Josefa Palečka), *spom-* 3× (vše u Jana Ludevíta Procházky);

zkršís- / *uskšís-* / *zkršís-* / *skšís-* neužil žádný z pisatelů.

Jedinou výjimku představuje základ *způs-*, kde i v přijaté korespondenci převažuje psaní se *s-*: *spůs-* se objevuje 42× (např. u Elišky Krásnohorské či Jana Nerudy), *způs-* proti tomu jen 30×.

Jak jsme předeslali výše, dobový způsob zápisu nebyl v těchto případech ustálený. U zkoumaných výrazů nás o tom může přesvědčit slovník Františka Štěpána Kotta, v němž jsou uvedeny s počátečním *s-* i *z-*, pouze *zkrátka* má Kott jen se *z-*. Dobově běžný mohl být i odraz asimilační změny ve skupině *vz-*, popř. její zjednodušení: Kott ve slovníku uvádí podoby *zkršísiti*, *uskšísiti*, *zkršísiti* i *skšísiti*, *vzpomenuoti*, *zpomenuoti* i *spomenuoti* (srov. příslušná hesla in KOTT 1878–1906).

Ostatní problematické případy zápisu znělých a neznělých konsonantů

Kromě případů uvedených výše, kde odchylky od normy reflektují výslovnost, se ve Smetanových dopisech setkáváme s tím, že Smetana užije v zápisu znak pro znělou hlásku místo adekvátního znaku pro hlásku neznělou. Platí to o pozici na konci slova, např.:

budež;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

nedbáž; *víž*; *nedělala* [...] *rámuz*;

i uprostřed slova, např.:

chci [...] *přínezt*; *bych* [...] *přízpečl*; *si* [...] *nedozpěl*; *aby byli* [...] *otížěny*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

po [...] *prážku*; *by mohl* [...] *přednezt*; *Mám nazpěch*.

Tyto případy bychom mohli vnímat jako hyperkorektní způsob zápisu, který by dokládal, že Smetana byl obeznámen s principy českého pravopisu a věděl, že hláskové změny, k nimž při výslovnosti dochází, nemusí vždy pronikat do grafiky. Opominout však dle našeho názoru nelze ani vliv němčiny. Jak je z uvedených příkladů patrné, problematický je u Smetany zápis *s*, *z*, *š*, *ž*, doplnit přitom můžeme i takové případy, kdy nejde o zápis při kontaktu dvou konsonantů, např. *z* místo *s* je psáno u *cizařovým*, naopak *s* místo *z* u *sotavým*. Podobně se u Smetany setkáváme také s nesprávně psaným *h* a *ch*, např. *chledám*, *chluchý*, *hlebiček*, [na nebeský] *odhod*, *by jste se* [...] *hránili*, *vynahválit*, *vynehati*. Psané *s*, *z* i *h* je přitom v němčině (alespoň v některých pozicích) vyslovováno jinak než v češtině (*s* na počátku slova

je vyslovováno jako [z], z na počátku slova jako [c], *h* je neznělé). U Smetany se tak mohl propojit německý a český způsob výslovnosti a německý a český způsob zápisu. Nezodpovězenou otázkou přitom zůstane, jak Smetana výše uvedené výrazy vyslovoval a do jaké míry rozdíl mezi vyslovovaným *s* a *z*, *h* a *ch* vnímal.

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme podobné případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit jen doklad u Bettiny Smetanové (jde o zápis *sde* místo *zde*).

4.1.3.2 Zjednodušování skupin hlásek

Kuli, pučit atd.

K okruhu jevů, u nichž registrujeme prolnutí podoby vyslovované a grafické, patří také případy zjednodušování skupin hlásek, např.:

kuli textu; bude moct pučit; na [...] tloušku; víde tiskem;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

na dobytím trhu; s kerou jsem přišel; pomenoval; až přideš; bys [...] přímul; byly rozpučený.

U většiny jmenovaných výrazů se však jedná o ojedinělé výskyty, opakovaně se objevuje pouze *kuli*, tvary od sloves *-přijmout* (a substantiva *příjem*), *-půjčit* a přítentní tvary slovesa *-přijít* bez *-j-*. I u nich ale celkově převažují podoby náležité:

kvůli jsme zachytili 28×, *ku/ú/ůli* 3× (+ 28× je tento výraz psán jako *k vůli*, k tomu srov. oddíl 4.1.5.3 o značení hranic slov);

-půjč- 39×, *-puč-* 5×;¹⁰⁸

-příjm- 98×, *-přím-* 8×;

-příjd- 79×, *-příd-* 3×.

V korespondenci Josefa Srba se uvedený zjednodušený způsob zápisu nevyskytuje, pokud Srb zmíněné výrazy užívá, píše je náležitě. Totéž platí pro celek přijaté korespondence, zde jsme ze sledovaných výrazů zaznamenali jediný případ zjednodušení hláskové skupiny (resp. odrazu tohoto zjednodušení v grafice), a to zápis *přímeš* u Smetanovy dcery Boženy.

Některé z uvedených podob jsou teritoriálně příznakové, jde o tvary *příde*, *víde*, které jsou rozšířeny v západní části našeho jazykového území, tzn. v českých nářečích v užším smyslu (srov. BĚLIČ, 1972, 79). U slovesa *přijít* si zjednodušování skupiny hlásek ve svém slovníku všímá i Kott, nijak jej ale z hlediska územního rozšíření nehodnotí, pouze poznamenává, že k němu dochází „mnohdy“ (srov. KOTT, 1880, 1032).

108 Stranou ponecháváme případ *zajpučila*, kde jde pravděpodobně pouze o přesmyknutí písmen.

Tvary pomocného slovesa být

K výše uvedeným případům patří rovněž výskyt tvarů pomocného slovesa *být* bez počátečního *j-*. U Smetany se objevuje např.:

...si našel chyby; Ty si zase ale zapoměl; ...si [...] nedozpěl;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

...sem dobře cítil; ...sem je vyhrabal z kapsi; co si vydala; že si se nechala fotografovat.

Na druhou stranu u Smetany čteme např. i *psala jsi mu; že jsi [...] mohla tak jednat; že jsem se na Váš text velice těšil; chtěl jsem do Prahy*. V 1. os. sg. přítom podoba *jsem* jasně převažuje a v 1. a 2. os. pl. se tvary bez počátečního *j-* nevyskytují vůbec.

V korespondenci Josefa Srba jsme podoby bez *j-* nezjistili, v celku přijaté korespondence se však nachází. Jejich frekvence je vysoká zejména u Josefa Jiráka, který v dopisech užívá výlučně *sem, sme*, např.:

nedokončil sem svůj dopis; jak sem snad již psal; co sem dosud viděl; potom sme se rozdělili; najali sme vůz.

Objevují se však i jinde, např.:

odepřel sem (u Ferdinanda Lauba); *že sem to dokázal; že ste mu uvěřil* (obojí u Františka Pivody).

Je třeba říci, že vynechání počátečního *j-* u pomocného slovesa *být* nebylo v rozporu s dobovou normou, neboť jej připouští i některé gramatiky. Hanka uvádí tuto podobu v paradigmatech pro tvoření „opsaného minulého času“ (srov. HANKA, 1849, 83), podobně se s tvary *sem, si, sme, ste* setkáme také v příkladech minulého času u Hattaly (srov. HATTALA, 1857, 9). Novější gramatiky už mají *js-* (srov. ZIKMUND, 1865, 129–130; TOMÍČEK, 1867, 170), Tomíček si však ve svém *Pravopisu českém dle ústrojnosti jazyka českého* všimá, že *j-* bývá v této pozici vynecháváno (TOMÍČEK, 1862, 12).¹⁰⁹

V této souvislosti je také nutné doplnit, že o Smetanově tápání při zápisu zkoumaného jevu svědčí i případy opačné, kdy Smetana pod vlivem přezetných tvarů slovesa *být* píše hyperkorektně náslovné *j-* u zvratného *si*, např.:

Schwarz jsi obydli už obstaral pro sebe; Mezi tím bych jsi [...] vydělal.

Tento způsob zápisu zvratného zájmena však u Smetany zaznamenáváme pouze 4×, v přijaté korespondenci registrujeme jediný případ: *že jsi tento vřech přejete* (u Marie Sittové).¹¹⁰

109 Pokud jde o dnešní normu, je vynechávání počátečního *j-* ve tvarech pomocného slovesa *být* přípustné v kultivovaném mluveném projevu (k tomu srov. KRČMOVÁ, 1990, 135), do spisovně psané podoby však zjednodušení neproniká.

110 Obdobné případy spočívající v psaní zvratného *se* jako *jse* u Smetany také nejsou obvyklé. Vyskytují se jen 2×, z toho jednou v prvním Smetanově česky psaném dopisu z roku 1856, který byl adresován rodičům: *teprva jse řeč musjm učít*, druhý doklad je z roku 1881: *jak mile jse to stane*. V přijaté korespondenci jsme psaní náslovného *j-* u zvratného zájmena *se* nezachytili.

Zájmeno *nějaký*

Zvláštním případem zjednodušení hláskové skupiny je užití zájmena *nějak-* ve stažené podobě *ňák-*. Jde – podobně jako u jevů zmíněných výše – o záležitost primárně hláskoslovnou, která proniká i do psaného projevu, na rozdíl např. od asimilace znělosti se však nejedná o jev ve výslovnosti zákonitý a např. oproti vynechávání náslovného *j-* u tvarů pomocného slovesa *být* nejde ani o jev dobově přípustný. U Smetany nacházíme např.:

u ňákého pana Srba; ňáký groš [...] vydělal; na ňáký koncert; ňáký čas;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

s ňákým doktorem; u ňákého úředníka; do ňáké komposice; na ňákou díru; druhou operu ňákou.

Stažená forma se přitom v celku Smetanou psaných dopisů vyskytuje stejně často jako forma nestažená: jak *ňák-*, tak *nějak-/nejak-* jsme zaznamenali 50× (*nějak-* 36×, *nejak-* 14×).

V korespondenci Josefa Srba se uvedené podoby nevyskytují, v celku přijaté korespondence se jediný doklad objevuje v dopisu Josefa Jiráka: *má [...] ňákou chybu srdce.*

Podobu *ňák-* ve svém slovníku registruje také František Štěpán Kott, poznamenává k ní, že se vyskytuje v obecné mluvě (KOTT, 1880, 40).

Dle Českého jazykového atlasu je *ňák-* typické pro téměř celé Čechy, v jejich jižní části a ve východní polovině severovýchodočeských nářečí se vyskytuje dubletně s jinými výrazy (srov. BALHAR a kol., 2005, 550–551). Toto silné rozšíření uvedené podoby v mluveném úzu v Čechách je nepochybně příčinou jejího pronikání do Smetanova psaného projevu. *Nejak-*, které jsme u Smetany také zaznamenali, je typické pro jihovýchodní část českých nářečí v užším smyslu a dále pro nářečí středomoravská a východomoravská (srov. BALHAR a kol., 2005, 550–551; BĚLIČ, 1972, 44). S ohledem na Smetanovu biografii nepovažujeme za pravděpodobné, že by ve Smetanově případě šlo o odraz této teritoriálně příznakové formy, spíše se dle našeho názoru jedná pouze o opomenuté diakritické znaménko.

4.1.4 Vliv němčiny

Vlivu němčiny na pravopisnou stránku Smetanových dopisů jsme se částečně dotkli již výše. Konstatovali jsme, že užití češtiny nebo němčiny je spjato s volbou grafického systému: čeština je zapisována latinkou (jedinou výjimkou, kdy je kurentem zaznamenána čeština, tvoří dopis rodičům z roku 1856; viz výše), němčina většinou kurentem. Na možný vliv němčiny jsme upozorňovali také při Smetanových potížích se zápisem *s/z* a *h/ch*.

Německý vliv se dále projevuje ve značení gemináty vodorovnou čarou nad příslušným grafémem, např.:

svým kōmandem; na rekōmendaci; vyříznout Monogram̄; pro slečnu Lauschmānovou; vīňou;

v celku přijaté korespondence dále např.:

v programu; sama sebe; v sumě; Poslal jsem [...] telegram̄; Tvých svatých povínoštech;
ojediněle také užitím německých grafémů pro zápis vyslovované hlásky, např.:

nüancech; V tragödi; pro tragöda.

S reflexí německého pravopisu se setkáváme rovněž při psaní apelativ s velkým písmenem, např.:

několik nových Motivů; nebo výše uvedené vyříznout Monogram̄;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

ale Adressa [...] aby zněla; do Hotelu; na Cholera; za Klavír; snad Koncerty vadili v tom; Po Poště [...] budu více psáti.

Jen v některých obdobných případech bychom snad mohli uvažovat o tom, že je označovaná skutečnost vnímána jako něco jedinečného (zvl. pokud jde o pojmenování částí děl, výborů z nich apod.), např.:

v II Aktu v Tajemství; bych [...] přivezl Partituru; s Výstupem III.; Vaše Poutpourri.

Vliv němčiny je dále patrný na pravopisné podobě slov pocházejících primárně z jiných cizích jazyků, ale přejímaných přes němčinu, případně ve Smetanově vnímání pravděpodobně asociovaných s podobou v němčině (k tomu viz oddíl 4.1.5.1).

4.1.5 Jevy ostatní

Pro zkoumání všech pravopisných jevů v tomto oddílu platí, že se opírá o sondy z celku Smetanou psaných dopisů.

4.1.5.1 Cizí slova

Ve Smetanových dopisech se objevuje řada terminologických i neterminologických výrazů cizího původu (k tomu srov. detailněji kapitulu 4.3 o slovní zásobě). Zápis těchto slov u Smetany mnohdy (alespoň zčásti) odpovídá původnímu jazyku, jak jsme ale již naznačili výše, pravopisná podoba cizojazyčných slov je ve zkoumaném materiálu spíše odrazem jejich grafické podoby německé, která původnímu pravopisu odpovídá. Vycházíme přitom z toho, že Smetana obecně i hudební vzdělání získal v němčině, proto předpokládáme, že se cizí slova do jeho projevu dostávala právě přes němčinu.

Se zachováním původního pravopisu se u Smetany setkáváme např. u slov z latiny a řečtiny:

authentický, k bibliotheca, difference [mohou povstat], estheticky, exemplar,

Factum, harmonisaci, kritisovat, lithografovi, manuscript, pro velké massy, dle [...] metody;

z italštiny:

s Adagiem, za takový bagatell (přes fr.), brutto, z netta, operetta, prima donna, pro soubretty, terzetto, v skizzach;

z francouzštiny:

adieu, adressa, v anglických journálech, plaisir, saisona, stran vignetty;

z němčiny:

se [...] offeriruje, passuje, treffně.

Jindy jsou výrazy pravopisně (a obvykle i morfologicko-slovotvorně) přizpůsobeny češtině, srov. např.:

brožurou, exemplář, gáže, manuskript, 28 operet, mezi zimní sesonou, pro subrettu, Tercetto, žurnalistika, se zápisem dle výslovnosti se setkáváme ve slabikách di, ti, ni: melodický, kosmopolitický, filharmonických, přizpůsobena (opět nejen pravopisně, ale také morfologicko-slovotvorně) mohou být také slova z němčiny, např.: natrefím, ...se to šikuje, zapakuje.

Tytéž výrazy jako u Smetany zjišťujeme také v korespondenci přijaté, a to často u osob pohybujících se v umělecké oblasti, např.:

estetické požadavky (u Elišky Krásnohorské); *nařídil jsem lithogr. ústavu* (u Františka Augustina Urbánka); *autora své racionální metody* (u Josefa Jiráčka); *kritisovat i kritizováno* (obojí u Elišky Krásnohorské); *na [...] efekt i efekt* (obojí u Elišky Krásnohorské); *terzetto* (u Elišky Krásnohorské); *skizza* (u Elišky Krásnohorské); *pod adressou i adresa* (obojí např. u Elišky Krásnohorské); *journály* (u Jana Ludevíta Procházky) i *Spolek českých žurnalistů* (u Jana Nerudy); *saisona* (u Josefa Jiráčka) i *v sezoně* (u Jana Ludevíta Procházky).

Jak je z dokladů patrné, počestění jde v některých případech ještě dále, než je tomu u Smetany.

Situace ve Smetanově korespondenci z velké části odpovídá dobovému úzu. V téže pravopisné podobě jako u Smetany nalezneme výše uvedené výrazy rovněž ve slovníku Františka Štěpána Kotta (jediné výrazy, které Kott vůbec neuvádí, jsou *adieu* a *offerirovat*, tj. ‚nabízet‘). Stejně tak v případech, kdy u Smetany zjišťujeme dvě pravopisné podoby, nacházíme je rovněž u Kotta, např. *journal* i *žurnál*, *terzetto* i *tercetto*, popř. je u Kottem uváděných podob – stejně jako u Smetany – pravopisná adaptace spjata s adaptací morfologickou či slovotvornou, srov. např. Kottem uvedenou variantu *tercett* nebo výrazy *soubrette*, *subretta* i *subretka*; *exemplar* i *exemplář*; *operetta* i *operetka*.

Pouze výraz *manuscript*, který Smetana píše i jako *manuskript*, uvádí Kott jen s -c-, slabiky *di*, *ti*, *ni* jsou psány s -i- (tj. Kott má *melodický*, *kosmopolitický*, *filharmonický*), naopak pouze počestěně má Kott *trefný* a *pasovat*. Výraz *brožura* v jeho slovníku nalezneme jen jako *brožurka*/*brošurka* (zápis se -š- hodnotí Kott s ohledem na původní francouzskou podobu jako lepší), *šikovat se* ve smyslu ‚hodit se‘, má Kott jen dokonavě jako *šiknout se*. Počestěné podoby, které se objevují v korespondenci přijaté

a které nezjišťujeme ve Smetanou psaných dopisech (tj. *estetický, efekt, kritizovat, adresa, sezona*), Kottův slovník neuvádí (Kott má pouze *esthetický, effekt, kritisovati, adressa, saison* nebo *sesona*). K uvedenému srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906.

4.1.5.2 Psaní velkých písmen

Jména osobní

V rámci psaní velkých písmen se Smetanovy dopisy nevyznačují zvláštnostmi u jmen osobních. Ta Smetana uvádí pravidelně s velkým písmenem, ať už jde o jména křestní, např. *Josefe; s Baruškou; s Boženkou*, nebo o příjmení, např. *panu Hlaváčovi; od kapelníka Čecha; panu Bendlovi*.

Jména zemí, měst, neobydlených objektů

Totéž platí pro jména zeměpisná, velké písmeno se vyskytuje u názvů měst (označují-li objekty ležící mimo české jazykové území, užívá Smetana většinou exonyma, tj. názvy české, nikoli názvy v jazyce, kterým se na daném území mluví), např. z *Brna; do Lipska; v Londýně; v Mnichově*. S velkým písmenem jsou psány také názvy zemí, např. *v Německu; v Rakousku; ve Švédsku* i zeměpisné názvy označující neobydlené objekty, např. *do Alp; ze Šumavy; vylezt si na Bezděz; v Labi; na Dunaji; tok Vltavy*.

Malé písmeno jsme v těchto případech zachytili jen sporadicky. U jmen měst se to týká pouze druhých částí víceslovných názvů, např. *do Německého brodu; v Jindřichovým hradci* (neplatí to však výlučně, protože Smetana má např. i z *Mladé Boleslavi; v Jindř. Hradci*), podobně ojedinělé jsou také zápisy jako *v německu; pro německo; v alpách; do šumavy*. U hydronym jsme zaznamenali jediný případ psaní malého písmena: *Nasse labe je tady už ssiroke [...]* (tento doklad se navíc objevuje v prvním Smetanově česky psaném dopisu z r. 1856).

S velkým písmenem jsou antroponyma a výše zmiňované typy toponym psány také v korespondenci Josefa Srba i v celku přijaté korespondence, a to i v dopisech jazykových neprofesionálů, např.:

s p. kapelníkem Nápravníkem; pan Kolár; v Rusku; do Petrohradu (vše u Josefa Palečka); *u Hartla; od p. Heše; od Holého; do Jabkenic; z Charkova; do Moskvy; na široký Dněpr* (vše u Josefa Jiráňka).

Názvy ulic

Výraznější rozkolísanost při psaní velkých písmen naopak sledujeme při psaní názvů ulic. Smetana hojně užívá minuskuli, např.:

od kraje spálené ulice; v železné ulici; v / Praze / žitná ulice; dlouhá třída; ve Ferdinandské třídě,

psaní s velkým písmenem je v jeho dopisech méně frekventované (vyskytuje-li se, pak často v adresách na obálce), např.:

v / Praze / Lípová ulice / č. 1444 st. / 3tí poschodí; v / Praze / Náplavní ul. 8 – II.; v / Praze / Opatovická ul. č. 16? / v. 2 patře.

V korespondenci přijaté převažuje psaní názvů ulic s velkým písmenem, neplatí to však výlučně. Malé písmeno jsme 1× zachytili u Josefa Srba: *v železné ulici*, objevuje se také v celku přijaté korespondence, např. *v jirchářích u pívoněk* (u Bettiny Smetanové), zřídka se vyskytuje i u jazykově zdatnějších pisatelů, např. *paromlýnská ulice 206* (u Elišky Krásnohorské).

Názvy děl

Nejednotný způsob zápisu u Smetany dále registrujeme v případě názvů děl. V sondách, které jsme učinili, jsou psány s majuskulí (u řady z nich však nepochybně hraje roli to, že jde současně o antroponyma či toponyma), např.:

text k Daliboru; 2 Akt z Traviaty, a 3 Akt z Fausta; 4 synfonické básně: Vyšehrad, Vltava, Šárka, a Z českých luhů a hájů;

mnohdy jsou navíc uváděny v uvozovkách, např.:

za každý sešit „Českých tanců“; ku „Dvěm vdovám“; předehra k „Libuši“; provedení „Prodané nevěsty“; Duetto: „Jsme svojí“;

objevuje se ale také užití minuskule (Smetana v těchto případech zachovává alespoň psaní v uvozovkách), např.:

...jsem „dvě vdovy“ naštudoval; quartetto „z mého života“ a synfonické básně „vlast“.

Pokud v celku Smetanou psaných dopisů pro srovnání dohledáme některé z opakovaně se vyskytujících názvů, zjistíme, že psaní s velkým písmenem převládá, např. název cyklu *České tance* se vyskytuje 14× s velkým a jen 4× s malým písmenem; název opery *Dvě vdovy* 80× s velkým a pouze 3× s malým písmenem.

Psaní názvů děl s malým písmenem se vyskytuje rovněž v korespondenci Josefa Srba a v ostatní korespondenci přijaté, a to i u jazykových profesionálů. Jak lze z učiněných sond soudit, objevuje se – podobně jako u Smetany – zvláště tehdy, jestliže název vzniká z výrazu apelativního, např.:

za dvě vdovy (u Josefa Srba); *hlasy k předehře k „prodané nevěstě“* (u Hanuše Wihana); *po „hubičce“ nebude snadno způsobiti stejný efekt; po „tajemství“ místo Violy* (obojí u Elišky Krásnohorské); *Vaše „dvě vdovy“* (u Jana Ludevíta Procházky).

Názvy institucí

Nekonzistentní je ve Smetanových dopisech také užívání velkých písmen v názvech různých institucí. Sledovat to lze třeba na označení *Národní divadlo*, které je psáno jak s velkým písmenem, např. *kapelník Národního divadla v Praze; pro velké Nár. divadlo; pro otevření Nár. divadla*, tak s písmenem malým, např. *pro vystavení národního divadla; pro otevření velkého národního divadla* (velké písmeno se vyskytuje celkem 6×, malé 4×).¹¹¹

¹¹¹ Domníváme se, že i v případech, kdy je psáno malé písmeno, jde spíše o vlastní jméno,

Podobně nejednotně je psáno rovněž označení *Umělecká beseda*, srov. *co zakládá Úmělecké besedy; o slavnosti „Uměl. besedy“* a proti tomu z *umělecké besedy; proto že „umělecká beseda“ žádný koncert nedávala* (velké písmeno se objevuje 5×, z toho je 1× psáno i u výrazu *beseda*, malé písmeno se vyskytuje 4×).

Ke kolísání v uvedených případech dochází také v korespondenci přijaté. Josef Srb píše spojení *Národní divadlo* většinou s malým *n*, např. *k otevření národního divadla; První představení v národním divadle otevře se Libuší*; velké písmeno jsme u něj zachytili jen jednou.

V celku přijaté korespondence je způsob psaní u různých pisatelů různý, srov. např.:

3. března musí být Národní divadlo otevřeno (u Adolfa Čecha); *na otevření Nár. divadla* (u Jana Ludevíta Procházky) a proti tomu např. *ve prospěch národního divadla* (v dopisu Zpěváckého spolku Otavan); *znovuzbudování národního divadla* (u Roberta Nittingera).

V názvu *Umělecká beseda* je první písmeno psáno převážně velké (malé jsme zachytili jen jednou), rozkolísanost se týká spíše psaní slova *beseda*, a to u Josefa Srba, srov.:

co se týče jubilejní slavnosti Umělecké Besedy; v koncertu Umělecké Besedy; bude se hráti v Umělecké besedě;

i v celku přijaté korespondence, srov. např.:

v Uměl. Besedě (u Elišky Krásnohorské); *do „Umělecké besedy“* (u Václava Judy Novotného).¹¹²

Názvy novin a časopisů

Rozkolísanost – i když ne tak výraznou jako v případech, jimž jsme věnovali pozornost výše – se ve Smetanových dopisech objevuje také u označení novin a časopisů, a to tehdy, pokud je název víceslovný,¹¹³ srov. např.:

v Nár. listech, ale také v „*národn. listech*“ (tento název se vyskytuje 4× s velkým písmenem, 1× s malým);

V posledním čísle „Hudebních listů“, ale také *v hudebních listech* (7× s velkým písmenem, 1× s malým).

nikoli o obecné označení. Z dokladů je totiž patrné, že se obě možnosti zápisu vyskytují v týchž kontextech.

112 Vedle *Umělecké besedy* se v korespondenci odeslané i přijaté často objevují názvy různých dalších uměleckých (zvl. pěveckých) spolků. V jejich případech však problém s psaním velkých/malých písmen nepozorujeme. Samotný název je psán s velkým písmenem, je-li doplňena také lokalizace, je velké písmeno i u jména místního, a pokud je užito označení typu zpěvácký/pěvecký spolek, je chápáno jako obecné, nikoli jako vlastní jméno, srov. u Smetany např. *za čestného člena slavného zpěv. spolku „Tyl“ v Horách Kutných; Diplom čestného členství pěvecko hudebního spolku v Rakovniku*; v přijaté korespondenci např. *Jměnem ženského spolku „Zora“ v Táboře; smíšený zpěvácký spolek „Kollár“ v Poličce; přijetím čestného členství smíchovského zpěváckého spolku „Lukes“*.

113 Jednoslovné názvy periodik Smetana píše s velkým písmenem.

V přijaté korespondenci nejednotnost v tomto případě nezjišťujeme, víceslovné názvy periodik jsou psány s velkým písmenem u první části.¹¹⁴

Adjektiva odvozená od názvů zemí a měst

Zvláštní pozornost si v souvislosti se sledovanou problematikou zaslouží psaní počátečního písmena u adjektiv odvozených od názvů zemí a měst. U Smetany se v těchto případech často objevuje velké písmeno, roli tu jistě sehrává němčina, kde je u uvedených adjektiv majuskule. Ve Smetanových dopisech čteme např.:

po vyletu Belgickém; z nádraží Boleslavského; na jevišti Hamburském; s veškerou úctou oddaný Bedř. Smetana Litomyšlský rodák; o svém Plzenském živobytí; Na Pražské produkce nemohu se spolehat; dle Vídenských: „Bänkelsängerart.

Podobně jako u skupin vlastních jmen analyzovaných výše není ovšem ani zde uvedený způsob zápisu výlučný, u Smetany se totiž objevuje třeba také:

v německých novinách hudebních; přislíbil hory a doły noržskému lidu; pojistovně pražské.

V sondách učiněných do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezachytili, v celku přijaté korespondence jsou spíše ojedinělé, např.:

se strany obecnstva i kritiky Hamburské (u Karla Pippicha); kdyby jste napsal třeba Francouzský dopis (u Josefa Palečka).

Častější je v těchto případech psaní malého písmena, srov.:

s českým i německým textem; do vídeňského hudebního časopisu (obojí u Josefa Srba); čelných orgánů pražských (u Václava Škardy); jak ruské obecnstvo znám (u Josefa Palečka).

Psaní velkých písmen u adjektiv odvozených od toponym se vyskytuje také v korespondenci Boženy Němcové (k tomu srov. ADAM, 2010, 397).

Dobové příručky, s nimiž jsme pracovali, se uvedené pravopisné problematice přímo nevěnují, o neustálenosti zápisu sledovaného typu adjektiv by ale mohlo svědčit to, jak je píší autoři ve svém vlastním textu. Např. Hanka je v pasáži o skloňování adjektiv uvádí s malým písmenem (srov. *český, německý, hradecký* in HANKA, 1849, 140), Zikmund má ve své mluvnici v kapitole o tvoření slov jako příklad sice *český*, ale adjektiva od názvů měst jsou naopak s velkým písmenem (srov. ZIKMUND, 1865, 202), Kott, stejně jako Hanka píše ve svém slovníku adjektiva odvozená od názvů zemí i měst s malým písmenem (srov. KOTT, 1878–1906).¹¹⁵

114 Doklad ze Srbovy korespondence *v listech hudebních nic není* ponecháváme stranou, jde dle našeho názoru o obecné označení periodik zabývajících se děním na poli hudby.

115 Některé starší gramatiky se sice ke zkoumané problematice přímo vyslovují, i jejich pohled však ilustruje dobovou rozkolísanost zápisu, srov. např. pasáž z mluvnice Jakuba Malého: „Někteří píší je [velká písmena] též na začátku přídavných, z vlastních místních jmen tvořených. n. p. Obec Pražská, jazyk Český, a však obyčejně píší se jen malé“ (MALÝ, 1845, 86).

Vyjádření úcty

S ohledem na typ materiálu, který zkoumáme, nelze v souvislosti s psaním velkých písmen opominout případy, kdy majuskule slouží k vyjádření úcty partnerovi v komunikaci. Smetana píše velké písmeno u zájmen osobních a přivlastňovacích vztahujících se k adresátovi, např.:

že jsem nemohl jednou Vám to předebrátí; Vás s popisem mého stavu nudím; pod Vaším vedením; nemohl jsem Tobě psátí; abych Tvé psaní obdržel;

výjimečně také u vzratného zájmena *svůj* (psaní velkého písmena je v tomto případě omezeno na jediný dopis, jehož adresátem je František Pivoda):

Ve Svém článku [...] podal jste Svému čtenářstvu několik dat nepravých; pravíte v nynějším Svém článku.

Malé písmeno se v těchto případech vyskytuje spíše ojediněle (např. u přivlastňovacího zájmena *tvůj* registrujeme minuskuli pouze jednou, u zájmena *vás* 3×; jde přitom vždy o ojedinělé užití v rámci dopisů, v nichž Smetana na jiných místech píše u těchto zájmen majuskuli).

Zcela výjimečně se velké písmeno objevuje také u jiných zájmen než u těch, která se vztahují k adresátovi, z delšího kontextu je zřejmé, že i v tomto případě je účelem užití počátečního velkého písmena vyjádření úcty, srov.:

Vyřídte jemnostpaní mojí nejhlubší úctu a rukupolibení, a jak bych se cítil šťastným, slyšeti od Ní jednu z mých operních osob (Janu Ludevítu Procházkovi).

S psaním velkého písmena se ve Smetanových dopisech setkáváme také u apelativ *pán* a *paní* vyskytujících se v adrese nebo v oslovení. S velkým písmenem bývá někdy psáno i připojené adjektivum, titul nebo označení povolání dané osoby, např.:

Ctěný Pane!; Slovutná Paní!; Velectěná Milostivá Paní!; Pane Redaktore; Blahorodý Pán / Pan Adolf Čech / první kapelník k. česk. divadla v Praze; Velectěný Pán / Pan Robert Nittinger / Advokat.

Opakovaně je úcta vyjadřována také prostřednictvím honorifikačního výrazu *Vašnosti*, který se objevuje zvláště v závěrečných pozdravových formulích. Smetana jej píše výlučně s velkým písmenem, např.:

*Doufám, že Vašnost uzná spravedlnost těchto mých požádavků; s veškerou úctou Vašností oddaný; se vši úctou Vašností nejoddanejší.*¹¹⁶

1× Smetana užil výrazu *Blahorodí* (v oslovení v dopisu Františku Pivodovi).

Vícekrát je s majuskulí psán slovesný tvar *Jste*, např. *jak Jste ráčil napsat*, s velkým písmenem se v celém korpusu vyskytuje 22× (z toho jen 1× ve 2. os. pl., jinde jde o vykání, mezi adresáty se v těchto případech objevuje Adolf Čech, Eliška Krásnohorská, Jan Ludevít Procházka, Josef Srb, Rudolf Thurn-Taxis, František Augustin Urbánek ad.), s malým písmenem celkem 506× (z toho 460× ve vykání).

116 K užití výrazu *Vašnosti* v korespondenci 19. století srov. studii Roberta Adama *Honorifikační výraz Vašnosti v korespondenci Boženy Němcové: měla čeština před sto padesáti lety více osobních zájmen než dnes?* (ADAM, 2004, 9–12).

Podobná situace jako ve Smetanových dopisech je také v dopisech Josefa Srba a v celku přijaté korespondence. Zájmena, která se vztahují k adresátovi, a to oproti dnešnímu úzu i zvrtná, jsou psána s velkým písmenem, např.:

že mně častěji Svě společnosti dopřete; přejete-li Sobě (obojí u Elišky Krásnohorské); *abyste nám Svěho laskavého svolení dáti ráčil* (u Romana Nejedlého); *Doufaje ve Vaši osvědčenou laskavost* (u Josefa Sklenáře); *Velkolepý úspěch Vašeho koncertu* (u Jana Ludevíta Procházky).

Malé písmeno je – podobně jako u Smetany – spíše výjimkou (u zájmena *váš* se v celku přijaté korespondence vyskytuje 10×, u zájmena *tvůj* jen 1×).

Zřídka jsou s velkým písmenem psána zájmena vztahující se ke třetí osobě, registrujeme je navíc jen v ustálených honorifikačních označeních:

do slavnostního alba pro Jejich cís. král. Výsosti; den sňatku Jeho cís. Výsosti korunního prince Rudolfa (v dopisu od Umělecké besedy).

Výjimkou v přijaté korespondenci naopak není užití velkých písmen u apelativ vztahujících se k adresátovi, např.:

Slovutný a vytečný Pane! (u Františka Augustina Urbánka); *Osměluji se [...] žádati Vás, Slovutný Pane* (u Romana Nejedlého); *Velectěný Pane Kapelníku* (u Antonína Foerster).

S majuskulí je psán také honorifikační výraz *Vašnosti*, např.:

Nechci se prohřešit i na Vašnosti (u Elišky Krásnohorské); *zustávám Vašnosti v hluboké úctě oddaný žák* (u Josefa Jiráňka);

anebo *Blahorodí* (vyskytuje se hlavně v úvodních osloveních a adresách, méně často jinde), např.:

Vaše Blahorodí! (v dopisu Zpěváckého spolku Otavan); *zvolila [...] Vaše Blahorodí za čestného člena svého* (v dopisu Zpěváckého spolku Lukes).

Běžné je v celku přijaté korespondence také psaní velkého písmena u slovesného tvaru *Jste*. Objevuje se u různých pisatelů, nikoli však u Josefa Srba. Celkem se *Jste* vyskytuje v celku přijaté korespondence 145×, *jste* 211×, jednou se vyskytuje také *Jsi*.

Že bylo psaní majuskule pro vyjádření zdvořilosti ve výše uvedených výrazech dobově obvyklé, dokládá také např. pohled do korespondence Boženy Němcové. S velkým písmenem jsou zde psána zájmena 2. osoby, srov. např.: *Však jsem se po Tobě natoužila dost; A co dělá Tvoje rodina; Doufám, že se Vám dobře daří* (dopis Boženy Němcové Bohuslavě Čelakovské in NĚMCOVÁ, 2003, 137), v dopisech osobám, k nimž pisatel nemá důvěrný vztah, je uctivost běžně vyjadřována výrazem *Vašnosti* (psaným s velkým písmenem), srov. např.: *chtěla jsem dnes k Vašnosti dojít; já je odkazuju na Vašnosti* (dopis Boženy Němcové Jaroslavu Pospíšilovi in NĚMCOVÁ, 2003, 231), velká písmena jsou psána také u apelativ, jimiž se pisatel obrací na adresáta, srov. např.: *Velectěná Paní a Přítelkyně* (v dopisu Františka Ladislava Čelakovského Boženě Němcové in NĚMCOVÁ, 2003, 85); *Drahá, milovaná Přítelkyně* (v dopisu Bohuslavě Čelakovské Boženě Němcové in NĚMCOVÁ, 2003, 112). Robert Adam uvádí,

že majuskule se v korespondenci Boženy Němcové objevuje rovněž u slovesných tvarů *Jsi* a *Jste* anebo v označeních třetích osob, jimž má být vyjádřena úcta (srov. ADAM, 2010, 398).

Jak dokládá Petra Macounová, která se zabývala vývojem výkladu o soukromém dopisu v učebnicích českého jazyka, bylo už na počátku 20. století psaní velkého písmena u tvarů slovesa *být* a u zvratných zájmen pokládáno za nevhodné (srov. MACOUNOVÁ, 2014, 26).

4.1.5.3 Hranice slov

Jak mile / jakmile, na vždy / navždy atd.

Podobně jako u řady pravopisných jevů, jimž jsme se věnovali výše, setkáváme se ve Smetanou psaných dopisech s nejednotností také u značení hranic slova. Rozkolísaný je zejména zápis výrazů příslovečné povahy, většinou však u nich převládá psaní zvlášť. Z výrazů vyskytujících se opakovaně v celku Smetanou psaných dopisů jmenujme např.:

jak mile 38×, *jakmile* 2×;
na vždy 21×, *navždy* 2×;
po dnes 19×, *podnes* 2×;
v brzku/brzce 19×, *vbrzku* 1×;
z počátku 17×, *zpočátku* 1×;
od tamtud / tam tuď / tam tad' 11×, *odtamtud'* 1×;
na dál(e) 10×, *nadál(e)* 4×;
z hora 8×, *zhora* 3×;
z jara 4×, *zjara* 1×;
na rychlo 3×, *narychlo* 1×.

Pouze nespojitě je dále psáno např.:

v skutku 11×; *v čas* 10×; *pro vždy* 6×; a také méně frekventované *na jevo* 3×; *v prostřed* 3×; *na hlas* 2×; *z dola* 2×.

Psaní zvlášť převažuje i u zájmených a příslovečných výrazů s komponentem *pak* jako např.:

*co/ž pak, jak pak, kde pak, kdo pak, kdy pak, který pak, proč pak.*¹¹⁷

Celkem jej registrujeme 27×, spojitě psaní se vyskytlo 5×.

Pouze zvlášť Smetana píše také zájmenné či příslovečné výrazy s komponentem *málo* jako např.:

málo kdy, málo kdo, málo který.

Celkem se objevily 7×.

¹¹⁷ Zájmenné výrazy uvádíme v nominativu maskulina, ačkoli se v korpusu mohly objevit i v jiném pádě a rodě (tak i dále).

Naopak spojitě psaní u Smetany převažuje např. u výrazů:

ihned 41×, *i hned* 4×;

znovu 11×, *z novu* 6×;

a také u zájmných a příslovečných výrazů s komponentem *koli(v)* jako např.:

cokoli(v), *jakkoli(v)*, *jakýkoli(v)*, *kdekoli(v)*, *kdokoli(v)*, *kdykoli(v)*, *kterýkoli(v)*, k tomu připojujeme také *ačkoli(v)* a *nikoli(v)*.

Celkem jej zaznamenáváme 100×, psaní zvlášť se vyskytlo 10×;

Psaní dohromady převládá rovněž u zájmných a příslovečných výrazů s komponentem *lec/leda*, ty jsou však ve Smetanových dopisech užívány méně často:

spojitě *ledacos* 3×; zvlášť pouze *léc jaks* 1×.

Vyrovnaný poměr spojitěho a nespojitěho psaní jsme zaznamenali u výrazu:

k vůli 28×, *kvůli* 28×;¹¹⁸

ostatní případy byly méně frekventované, např.:

ob den 2×, *obden* 2×;

po vždy 2×, *povždy* 2×;

z hola 1×, *zhola* 1×.

V dopisech Josefa Srba jsme rozkolísanost spojitěho a odděleného psaní nezaznamenali, pokud se u Srba výše uvedené výrazy vyskytují, jsou psány pouze jedním způsobem (opakovaně se však u Srba objevuje jen *na vždy* a *ihned*).

Co se týče celku přijaté korespondence, věnujeme pozornost výrazům vyskytujícím se vícekrát. Z nich je ve shodě se Smetanou převážně psáno *na vždy* (7×, *navždy* se objevuje pouze 2×), *na jevo* (6×, *najevo* se vyskytlo jen 1×), *ihned* (35×, *i hned* jen 1×), u zájmných a příslovečných výrazů s komponentem *pak* převažuje psaní zvlášť, komponent *málo* je psán pouze zvlášť, komponenty *lec/leda* a *koli(v)* jen dohromady. Naopak rozdíly nastávají u výrazů *jakmile* / *jak mile*, v přijaté korespondenci převažuje psaní dohromady (u Smetany zvlášť), *v skutku* / *vsutku*, kde jsou počty výskytů v přijaté korespondenci téměř vyrovnané (u Smetany jen zvlášť), *kvůli* / *k vůli*, kde převažuje psaní zvlášť (u Smetany se obě možnosti zápisu vyskytují stejně často), a *povždy* / *po vždy*, kde převažuje psaní dohromady (u Smetany se obě možnosti zápisu vyskytují stejně často).

Situace ve Smetanou psaných dopisech z velké části odpovídá tomu, co nalezneme ve slovníku Františka Štěpána Kotta. Tam, kde u Smetany převažuje psaní nespojitě, uvádí i Kott (jako samostatné heslo nebo v rámci jiných hesel) obě možnosti nebo pouze psaní zvlášť: má např. *jak mile* i *jakmile* (pod heslem *sotva*), *po dnes* i *podnes*, *z počátku* i *zpočátku*, *v brzce* i *vbrzce* (*v brzce* je hodnoceno jako lepší), *od tamtud* i *odtamtud*, jen *na dále*, *pro vždy*, *málo kdo*, *málo co* ad. Shoda se Smetanovým psáním nastává také u výrazů s převažujícím poměrem spojitěho psaní: Kott má jen *ihned*, *znovu*, *kdokoli*, *cokoli* ad., *ledacos* ad. U výrazů, kde je ve Smetanových

118 3× se navíc objevila zjednodušená podoba *ku/ů/ůli* (k tomu srov. oddíl 4.1.3.2), jejímž východiskem je v grafice spojitá forma psaní.

dopisech poměr obou variant vyrovnaný, uvádí Kott obě možnosti: v jeho slovníku nalezneme *k vůli i kvůli, ob den i obden* (*ob den* je hodnoceno jako lepší), *z hola i zhola*.

Rozdíl naopak nastává např. u výrazů *kdopak, copak* ad., *navždy, včas, uskutku, povždy*, které má Kott na rozdíl od Smetany pouze dohromady.

K uvedenému srov. KOTT, 1878–1906.

Ať už stav ve Smetanově korespondenci odeslané a přijaté a v Kottově slovníku vykazuje shody, nebo rozdíly, ilustruje, že zápis mnoha uvedených výrazů nebyl ustálený, vedle sebe mohly existovat obě možnosti zápisu. Variantnost psaní v těchto případech zjišťuje také Robert Adam při analýze pravopisné stránky korespondence Boženy Němcové (srov. ADAM, 2010, 398–399).

Psaní *li*

K problematice delimitace slov náleží také psaní spojky *li*. Smetana píše *li* většinou přes spojovník, a to pokud následuje po slovese, např.:

čtu-li; necháte-li; provozuj-li se; poštěstí-li se mně;

psaní dohromady je řídké, jedná se pouze o 5 případů:

trváli vypracování této věty dlouho; Stačili síly podniku a výtěžku; nenajdeli se; Buduli moct; budeli ale deštivo;

stejně tak je ojedinělé psaní zvlášť, které u Smetany registrujeme pouze 4×:

mám li, nemám li, je li a jmenuješ li.

Psaní se spojovníkem převládá také u *jest-li*, objevuje se 174×, proti tomu *jestli* 6×, *jest li* 2×.

Převaha psaní se spojovníkem se týká i dalších výrazů, k těm, které se vyskytují čteněji, patří:

než-li 34×, proti tomu *nežli* 13×, *než li* 2×;

zda-li(š/ž) 20×, proti tomu *zdali* 1×, *zda li* 0×.

V přijaté korespondenci je *li* po slovese psáno se spojovníkem nebo samostatně, výrazy *jestli*, *nežli* a *zdali* jsou psány převážně dohromady (objevuje se však i psaní se spojovníkem a jedenkrát odděleně *jest li*).

František Štěpán Kott má v samostatných heslech *jestli*, *nežli*, *zdali* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906), v rámci hesla *-li* však uvádí také podobu *zda-li* nebo *jest-li* a dále zde zmiňuje, že od sloves má být *-li* oddělováno „vodorovnou čárkou“ proto, „aby se hned vidělo, že není příponou příděstí“ (KOTT, 1878, 911).¹¹⁹

119 Ostatní případy, kdy *li* nenásleduje po slovesném tvaru, jsou u Smetany málo frekventované, oproti výše uvedeným u nich převažuje psaní dohromady, srov.:

pakli 6×, *pak-li* 0×, *pak li* 1×;

mnoholi/mocli 3×, *mnoho-li* 0×, *mnoho li* 0×.

Spojité psaní u těchto výrazů převládá i v přijaté korespondenci:

pakli se objevuje 18×, *pak-li* 6×, *pak li* 0× (psaní spojitě a psaní se spojovníkem přitom zaznamenáváme dokonce u týchž osob, a to u zběhlých pisatelů, jakými jsou Jan Ludevít Procházka a Eliška Krásnohorská);

Vlastní jména

Přes spojovník nebo samostatně Smetana někdy píše také koncovky vlastních jmen osobních, např. *p. Kömpel-a; panu Zelený mu* (této problematice se podrobněji věnujeme v kapitole 4.2.1, kde se zabýváme analýzou tvarosloví, viz oddíl 4.2.1.4.1).

Další problematické případy

Ojedinele se ve Smetanou psaných dopisech objevují další případy problematické delimitace slov. Zřídka je psána dohromady předložka a zájmeno, např.: *ktomu; otom; vtom; posobě; vsamo sobě; vedlesebe*, event. předložka a substantivum nebo adjektivum, např.: *utragodyí; co naukázku; znejvědčí částí*. Výjimečně je naopak jako domnělá předložka oddělován prefix, např.: *z působem; s kopati*, nebo první písmeno, které není prefixem, např.: *k terému*.

Obdobné potíže se správnou delimitací slov lze v přijaté korespondenci pozorovat u méně zběhlých pisatelů, např. u Marie Sittové: *...se osměluji [...] na znamenní s krovneho uznání za vaší tak laskavou s lužbu kterou jste mi byl proukázal vám věnovati, stou prozbou...*

4.1.5.4 Psaní zkratk

Zkratky se ve Smetanových dopisech objevují poměrně často, jsou totiž vhodným prostředkem pro urychlení grafického záznamu. Zkratky, jež u Smetany registrujeme, jsou grafické, některé z nich jsou neustálené, vznikají dle aktuální potřeby, např.:

celého Dal. slyšel (Dalibora); *Dalibor doh. a prov. v květnu 868.* (dohotoven a proveden); *v Jabk. u Loučeně* (Jabkenicích); *kap. Čechovi* (kapelníku); *budu dělat kl. výtah* (klavírní); *do 30 list.* (listopadu).

Jiné zkratky jsou ustálené, např.:

P. T., t. r., k. p., prof., str.

Způsob zápisu je však v některých případech rozkolísaný: Smetana píše např. (varianty zápisu uvádíme od té, která je u Smetany nejčastější, k té, která se v jeho dopisech vyskytuje nejméně):

mnoholi 3× (u Josefa Srba, Josefa Palečka a Roberta Nittingera), *mnoho-li* 0×, *mnoho li* 1× (u Elišky Krásnohorské).

Zcela ojedinele v přijaté korespondenci registrujeme další případy jako *brzy li* (u Elišky Krásnohorské) nebo *klidně-li* (u Františka Pivody).

František Štěpán Kott uvádí dohromady psané *pakli* jako samostatné heslo, v jeho slovníku však nalezneme i podobu *pak-li*, a to v rámci hesla *-li*, jako samostatné heslo má také *mnoho-li* a výraz *skuoroli*, který vysvětluje jako *brzoli* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

etc., etc.; sl., slč.; a. t. d., a t. d., at. d.; Dk., dk, Dr., dr., Dkr, dkt., největší variabilitu pak zaznamenáváme u titulu ‚doktor práv‘: *JUD., J.U.D, J.U.Dk., JU.D., J.U.D., JUDr., J.U.Dk., JUDkt., JUDoktor, J.U.Doktor.*¹²⁰

V souvislosti se zkracováním věnujeme poznámku také psaní číselných údajů, ty, stejně jako zkratky totiž vyhovují požadavku na ekonomičnost zápisu. Smetana často volí místo verbálního vyjádření záznam pomocí číslic. Platí přitom, že za řadovými číslovkami obvykle nepíše tečku, např. *30 srpna; od 1 května; v 1 aktu*, hojně používá také spojení číslice a příslušné pádové koncovky (v originálu je většinou psána formou horního indexu), např.: *17^{ho} dubna; k 15^{mu} srpnu; I^{ní} kapelník; scena první II^{ho} jednání; 4^{ou} inf. báseň.*

Téměř všechny zkratky, které jsme zachytili ve Smetanou psaných dopisech a kterým jsme věnovali pozornost výše, se vyskytují také v korespondenci přijaté. Pokud jde o zkratky, v jejichž zápisu u Smetany panuje nejednotnost, je v korespondenci přijaté situace následující: nejběžnější je podoba *atd.* (méně časté je *a t. d., atd a a. t. d.*), *Dr* (méně časté je *Dr., dr a dr.*),¹²¹ *JUDr* (méně časté je *J.U.Dor.* a *JUDor*); *etc.* a *sl.* je zapisováno jen takto. Z těchto zkratk u Josefa Srba registrujeme pouze zkratku *atd.*, která je užívána v uvedené podobě, jen jedenkrát se objevuje *atd* (vzhledem k ojedinělosti výskytu však předpokládáme, že jde pouze o přehlédnutí, opomenutí tečky).

Co se týče zápisu řadových číslovek, jsou v přijaté korespondenci psány většinou s tečkou, zápis bez tečky je řidší (opakovaně se s ním setkáváme např. u Josefa Srba). Objevuje se rovněž zápis tvořený číslicí a rozepsanou koncovkou, např.: *Bude 9^{ho} zde koncertovati* (u Adolfa Čecha); *z okna 4^{ho} poschodí* (u Josefa Jiráňka); *k 1^{mu} září* (u Eduarda Nápravníka).

Rozkolísaný způsob zápisu zkratk, psaní řadových číslovek bez tečky i hybridní zápis číselných údajů (tj. kombinaci číslice a rozepsané koncovky) zjišťuje také Robert Adam v korespondenci Boženy Němcové (srov. ADAM, 2010, 397).

Dokladem toho, že se zápis zkratk ve zkoumaném období teprve ustaluje, může být pohled do textů dobových gramatik. Zatímco Hanka ještě v rámci výkladu píše *a t. d.* (srov. např. HANKA, 1849, 113), Hattala má již *atd.* (srov. např. HATTALA, 1857, 9), totéž platí také pro Tomíčka (srov. např. TOMÍČEK, 1867, 4) nebo Kotta. V Kottově slovníku se objevuje také *etc.* nebo *Dr.* (srov. seznam zkratk in KOTT, 1878, nečíslovaná strana před s. 1 a heslo *doktor* in KOTT, 1878, 267).

120 Z uvedeného je patrné, že jde o zkratky různého typu: časté jsou zkratky lineární (*list., prof.*), iniciálové (*t. r., k. p.*) či kombinované (*a t. d., etc.*, v těchto případech jde o kombinaci zkratk a celého slova), ostatní typy jsou méně frekventované (např. rámcové *Dr.*). Ke klasifikaci zkratk srov. HRBÁČEK, 1979, 54.

121 V podobě *Dr* bývá zkratka skloňována, srov. *od Dra Píppicha; Dru Nittingrovi*, u Smetany jsme se s podobnými případy nesetkali.

4.1.5.5 Kvantita

Velmi problematickým jevem je v korespondenci Bedřicha Smetany značení kvantity. Jsme si vědomi, že kvantita sama je věcí hláskoslovnou a pravopisu se týká jen otázka, zda a jak je označována, přesto o ní pojednáváme v rámci kapitoly věnované pravopisu. Značení kvantity bylo v 19. století obecně neustálené (k tomu srov. HAVRÁNEK, 1980, 102), nepřímou na to lze usuzovat např. z toho, že Jan Slavomír Tomíček věnuje většinu svého *Pravopisu* právě poučení o psaní dlouhých a krátkých samohlásek.

Odraz rozkolísanosti kvantity i jejího nedbalého zápisu lze pozorovat také v korespondenci Bedřicha Smetany. Sledujeme ji u všech samohlásek (s výjimkou *o*), a to v základech slov i v koncovkách, v případě *i/i* je ale situace často komplikována nedbalým psaním příslušného diakritického znaménka. V rámci dopisů Bedřicha Smetany to můžeme demonstrovat např. na frekventovaném výrazu *divadlo*. V celku Smetanou psaných dopisů je toto substantivum psáno 126× jako *dívadlo*, 68× jako *divadlo* (32× nelze pro nedbalost zápisu určit, zda je psána tečka nebo čárka). Obě varianty se vyskytují i v korespondenci přijaté, jasně zde ale převažuje podoba *divadlo* (je užita 162×, *dívadlo* proti tomu jen 8×, 9× nelze pro nedbalost zápisu určit, zda je psána tečka nebo čárka). Tomíček přitom uvádí, že: „Dvé- a vícslabičná slovesní jména osob a nástrojů krátí slovesní kmenovou samohlásku dlouhou“ (TOMÍČEK, 1862, 49). Jako příklad uvádí i *divadlo* odvozené od *dívati*. Podobné poučení nalezneme také v *Brusu jazyka českého*, kde je mezi příponami, po jejichž připojení k základu dochází ke krácení kmenové samohlásky, jmenováno mj. *-dlo* (Brus jazyka českého, 1881, 224–225). Kolísání, které zjišťujeme ve Smetanově korespondenci, v tomto případě reflektuje stav předchozí: *divadlo* i *dívadlo* se objevuje např. v Máchově korespondenci (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 172).

Ačkoli je situace ve Smetanou psaných dopisech z hlediska značení kvantity značně problematická a ačkoli je v případě psaní *i/i* počet nedbale psaných, a tedy sporných diakritických znamének vysoký, můžeme u Smetany pozorovat minimálně dvě jasné tendence. Jedná se o psaní délky v 1. os. sg. indikativu přítentu aktiva u sloves typu *krýt* a *kupovat*, např.:

děkují, dokončují, obdivují, oznamují, pracují, přejí.

Vzhledem k homonymii tohoto tvaru s tvarem pro 3. os. pl. by zjištění přesného počtu výskytů vyžadovalo náročné ruční dotřídění, pro ilustraci však uveďme alespoň údaje o výskytu tvarů typu *kupovat*: 211× se v 1. os. sg. objevuje *-ují*, 25× *-uji*.

Délka u Smetany převažuje také ve 2. a 3. stupni adverbii, např.:

čerstvějí; lehčejí; pozdějí/ pozdějí; radejí/ radějí; spěšnějí; veselejí;
-e/ějí se vyskytuje 128×, *-e/ějí* jen 8×.

Dloužení přitom nebylo v uvedených případech jen Smetanovou záležitostí. V 1. os. sg. indikativu přítentu aktiva sloves typu *krýt* a *kupovat* píše *-í* i některé pisatelé přijaté korespondence, např.:

Litují velice že musím odjet (Robert Nostic); *dovolují si prositi Vás* (Josef Klimeš); *Pozdravují Vás [...] Váš Jos Paleček* (Josef Paleček).

Adverbia jsou sice v přijaté korepondenci psána jen krátce (tj. jako *později, raději* atd.), na to, že délka byla v této pozici běžná, však upozorňuje v ediční poznámce k vydání korespondence Boženy Němcové Robert Adam (srov. ADAM, 2003, 274).

Jan Slavomír Tomíček si ve svém *Pravopisu* všímá obou zmíněných skupin slov, v obou případech by podle něj měl být koncový vokál krátký (srov. TOMÍČEK, 1862, 32 ke sledovanému slovesnému tvaru, 42–43 k adverbiím).

Pouze ojediněle lze v souvislosti s dlužením nebo krácením, které pozorujeme ve Smetanových dopisech, uvažovat o nářečním vlivu. Teritoriálně příznaková je např. podoba *pívo* (u Smetany 5×: *při pivě, pro pívo* atd., krátce má pouze 2× *pivo-var*). Zdloužená varianta pokrývá území severovýchodních Čech a odtud vybíhá přes Novoměstsko a Svitavsko dále na Moravu, ojediněle se objevuje také v jižních Čechách (srov. BALHAR a kol., 2005, 204, 207). Stejně tak je regionálně omezena podoba *dešť* (u Smetany 5×: *severní dešť, jarní dešť* atd., pouze 1× *dešť*), jež je typická pro oblast Čech a Novoměstsko (srov. BALHAR a kol., 2005, 197–198, 201). Její výrazné rozšíření v českých nářečích v užším smyslu je nejspíše příčinou, že si jí všímá i Kott, hodnotí ji jako běžnou pro obecnou mluvu (srov. KOTT, 1878, 231). Menší uzemní rozsah než *dešť* má zdloužená varianta substantiva *kníha* (u Smetany pouze s délkou, a to 13×, např.: *2 kníhy, textovní kníhu, do kníhy*; 2× se vedle toho objevuje *kníhar*), která je běžná pro velkou část Čech (srov. BALHAR a kol., 2005, 202, 205). Jako teritoriálně příznakové lze chápat také některé tvary zájmen, např. akuzativ *jí* místo *ji* (k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 357–358; viz také kapitolu 4.2.1, která je věnována tvarosloví, oddíl 4.2.1.4.2).

V některých případech by také bylo možné pokládat zjištěný stav nikoli za projev rozkolísané či nesystematicky značené kvantity, nýbrž za záležitost morfologickou. Platí to např. pro vyskytující se tvary přivlastňovacích zájmen v dokladech *dle Vašeho uznání, vyhověti našemu přání* atd., kde lze uvažovat o analogii podle adjektivní deklinace.

4.1.6 Shrnutí

V rámci analýzy pravopisné stránky Smetanovy korespondence jsme věnovali pozornost několika skupinám jevů:

- těm, které vznikají Smetanovou nedokonalou znalostí pravopisných pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním;
- těm, jejichž grafická podoba odráží podobu vyslovovanou;
- těm, u nichž lze pozorovat vliv němčiny;
- dalším pravopisně problematickým jevům.

Pokud jde o jevy vzniklé nedokonalou znalostí pravopisných pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním, patří k nim u Smetany problémy s psaním *i/y*, *mě/mně* a předložek *s/z*. Při psaní *i/y* Smetana chybuje zejména po pravopisně obojetných souhláskách (a to v základech slov: *neobičejnou*, *zysk*, v koncovkách jmen: *Ctěný přítely*, *Dvě vdovi* i v koncovkách příčestí: *básně* [...] *mě přiměli*). Problémy se řidčeji vyskytují i po hláskách pravopisně tvrdých (*záhi*, *příč*) nebo měkkých (*především*, *budoucy*). Pokud jsme se na konkrétní výrazy nebo typy zaměřili v celku Smetanových dopisů, ukázalo se, že převažuje psaní náležité (v základech slov jediné u *-bízet/-bídout* převládalo v poměru 36 ku 14 psaní *y/y*, v koncovkách převážilo jen v homofonním tvaru nominativu, akuzativu a instrumentálu pl. maskulin typu *hrad* a instrumentálu pl. neuter typu *město*, ale pouze u výrazů, které jsou v celku Smetanou psaných dopisů málo frekventované, např. *časopisi* se vyskytuje 1×, *časopisy* 0×, *číslí* 2×, *číslý* 0×; popř. byl výskyt pravopisně nesprávné podoby ve srovnání s podobou adekvátní jen nepatrně vyšší, srov. *časi/i* 5×, *časy* 4×).

V psaní skupiny vyslovované jako [mně] jsme u Smetany zjistili problémy zvláště u tvarů zájmena *já*, ve vybraných předložkových spojeních, na něž jsme se zaměřili, dokonce nesprávné psaní převážilo (srov. např. *pro mně* 41× proti *pro mě* 11×). V ostatních slovech Smetana chybuje zřídka (srov. např. *písemě* 1× proti *písemně* 22×). Častěji se vyskytlo pouze *-mněl-* (l-ové příčestí slovesa *mít*, ani zde však nenáležité psaní nepřevážilo: *-mněl-* 25× proti *-měl-* 171×) a *-poměl-* (l-ové příčestí slovesa *pomnít*, zde byl poměr výskytů téměř vyrovnaný: *-mně-* 25× proti *-mě-* 22×).

Předložky *s/z* Smetana občas užívá nenáležitě, tj. *s* spojuje s genitivem (*Pineus s Gothenburku*), *z* s instrumentálem (*Marie Roubalová z její sestrou Gabrielou*). Na základě dohledání některých konkrétních spojení v celku Smetanou psaných dopisů se však dá usoudit, že nenáležité psaní v tomto případě nepřevažuje (srov. např. *z/Z mý/ích* 36×, *s/S mých* 4×; *s* (+ adjektivum) *textem* 10×, *z* (+ adjektivum) *textem* 1×).

V přijaté korespondenci chybují v obdobných případech jako Smetana pouze mluvčí, u kterých můžeme předpokládat, že nejsou v psaní v češtině příliš zběhlí (jedná se zejména o Smetanova žáka Josefa Jiráka, zpěváka Josefa Palečka, Smetanovu manželku Bettinu nebo zpěvačku Marii Sittovou, u ní jsme problémy zachytili dokonce při psaní *i/y* po pravopisně tvrdých hláskách, srov. např. *díki*). U mluvčích, které chápeme jako nositele dobové normy, jsme podobné potíže nezaznamenali. Výjimku tvoří jen příčestí slovesa *pomnít* a odvozeniny od základu *rozum*, v nichž chybuje mj. i Josef Srb (píše *zapoměl*, *nedorozumnění*).

Dobová norma byla u sledovaných jevů v zásadě shodná s dnešní, výjimky se týkají jednotlivostí (dobově bylo např. možné *zasílatel* i *zasylatel*, v nejstarší námi užívané gramatice, tj. v mluvnici Václava Hanky, se u maskulin neživotných s krátkou koncovkou *-e* nebo *-y* připouští v příčestí *-i*; rozdíl byl také v širším užití předložky *s* v genitivních vazbách). Bez zajímavosti s ohledem na případné obecné rozšíření jevů ale není, že si některých případů, s nimiž má Smetana i další mluvčí potíže,

dobové příručky explicitně všímají. Týká se to tvarů *mněl*, *poměl*, *dorozumnění*, na které jako na nesprávné upozorňuje František Štěpán Kott. V *l*-ovém přičestí od slovesa *pomnit* a v odvozeninách od slova *rozum* přitom mluví hojně chybujícím dodnes (k tomu srov. rozbor pravopisných chyb v soukromé korespondenci 20. století in HLADKÁ, 2006, 118).

K druhé vymezené skupině jevů, tj. k těm, které pocházejí z mluvených projevů, patří ve Smetanových dopisech případy reflektující neutralizaci znělosti na konci slova před pauzou (*aš*, *teť*) a asimilaci znělosti ve skupině hlásek (*těšk-*, *lechk-*). Dohledání výrazů v celku Smetanou psaných dopisů ukazuje převahu náležitěho psaní (vyrovnanější poměr zaznamenáváme jen u *sloh*, vyskytuje se 11×, *sloch* proti tomu 6×, a převahu u základu *lechk-*, vyskytuje se 21×, proti tomu *lehk-* 15×).

Samostatně jsme se věnovali skupině výrazů s předponou *s-/z-/vz-*. Dobový způsob zápisu byl totiž v jejich případě rozkolísaný (bylo např. možné *zkouška* i *skouška*, *vzpomenout*, *zpomenout* i *spomenout*). Nejednotnost zápisu jsme v těchto případech pozorovali i u Smetany, platí přitom, že u něj převažují podoby, které odpovídají výslovnosti (např. *skus-/skouš-* 74× proti *zkus-/zkouš-* 5×).

Vedle reflexe asimilačních změn jsme u Smetany z jevů pronikajících z mluveného úzu zaznamenali také případy zjednodušování skupin hlásek. Na rozdíl od asimilace, která je součástí výslovnostní normy, však tyto případy mohou být za její hranicí (např. *kuli* = kvůli, *tlouška*). Zjednodušený zápis je ale u Smetany mnohdy omezen na jediný výskyt a i tam, kde se objevuje opakovaně, v poměru k náležitěmu zápisu nepřevažuje (srov. *kuli* 3× proti *kvůli* 28×, *přím-* 8× proti *přijm-* 98×). Výjimku tvoří pouze tvary zájmena *nějaký*, které Smetana hojně užívá ve stažené formě jako *ňáký* (objevuje se 50×, stejně jako forma nestažená). Vyšší frekvence výskytu je v tomto případě nepochybně ovlivněna tím, že jde o formu rozšířenou v mluvě v Čechách, Smetana ji tedy mohl běžně slyšet z úst českých mluvčích a nemusel si uvědomovat její nenoremnost. Opakovaně se u Smetany vyskytují také tvary pomocného slovesa *být* bez počátečního *j-* (*...sem dobře cítil*).

V přijaté korespondenci jsme obdobné případy průniku jevů z mluveného úzu zaznamenali opět pouze u mluvčích, kteří nejspíše neměli příliš zkušeností s psanou češtinou (jde např. o Marii Sittovou nebo Josefa Jiráňka, u něj se také jako u jediného v celku přijaté korespondence vyskytuje stažená podoba *ňáký*).

Dobová norma byla – podobně jako u jevů první vymezené skupiny – shodná s dnešní, výjimkou je pouze psaní tvarů pomocného slovesa *být* bez *j-*, které starší gramatiky (Hankova a Hattalova) připouštějí. Obecněji rozšířený byl nejspíše také stažený tvar zájmena *nějaký* (tj. podoba *ňáký*), jako typický pro běžnou mluvu jej totiž ve svém slovníku hodnotí František Štěpán Kott.

V souvislosti s případy, kdy u Smetany sledujeme odraz asimilace znělosti nebo neutralizace znělosti na konci slova před pauzou, jsme se setkali se zápisem, který bychom mohli interpretovat jako hyperkorektní (*rámuz*, *po* [...] *prážku*). Se zápisem znělostních dvojic *s/z* (*š/ž*) a také *h/ch*, který neodpovídá ani české výslovnosti, ani

českému pravopisu, jsme se setkali i jindy (srov. např. *sotavým, hlebiček*), domníváme se proto, že v tomto případě mohou vstupovat do hry německá pravidla výslovnosti a zápisu.

Vliv němčiny jsme ve Smetanou psané korespondenci zachytili dále v psaní apelativ s velkým písmenem (*do Hotelu, za Klavír*), značení gemináty čarou nad příslušným grafémem (nejen u slov cizího původu: *svým komāndem*, ale i u slov domácích: *viňou*), výjimečně v užití německého grafému pro zápis vyslovované hlásky (*pro tragōda*), event. ve volbě německého grafického systému, tj. kurentu, pro zápis češtiny (to se však týká pouze nejstaršího Smetanova česky psaného dopisu, který je z roku 1856 a je adresován rodičům). Němčina také pravděpodobně ovlivňuje grafickou podobu slov přejatých z jiných cizích jazyků. Dá se totiž předpokládat, že přejímky se do Smetanových projevů dostávají přes němčinu, popř. že je jejich užití ve výchozí grafické podobě shodou s grafickou podobou v němčině alespoň podporováno (srov. např. *operetta, adresa*).

Grafické podobě cizích slov jsme se věnovali v rámci zkoumání dalších vybraných pravopisných jevů samostatně. Zjistili jsme, že je Smetana užívá nejen v původní (resp. němčině odpovídající) grafické podobě, ale že je mnohdy pravopisně (alespoň částečně) přizpůsobuje češtině (Smetana má např. *soubretta* i *subretta, ter-zetto* i *tercetto*).

Srovnání s přijatou korespondencí ukazuje, že počešťování cizích výrazů bylo dobově běžnou záležitostí. Setkáváme se s ním i u literárně činných osob (např. Eliška Krásnohorská má *kritizovat, efekt*, Jan Ludevít Procházka *sezona*). Jak ukazuje slovník Františka Štěpána Kotta, jsou přitom tito mluvčí progresivnější než dobová norma (Kott v daných případech uvádí jen *kritisovati, effekt, saison* nebo *sesona*), u Smetany by se totéž týkalo jen podoby *manuskript* (v Kottově slovníku nalezneme pouze *manuscript*).

K dalším pravopisným jevům, kterým jsme věnovali pozornost, patří psaní velkých písmen. Stabilitu jsme ve Smetanových projevech zaznamenali v psaní antroponym a většiny toponym, která jsou pravidelně psána s velkým písmenem, naopak rozkolísanost jsme zjistili v psaní názvů ulic (srov. *Náplavní ul.* proti *od kraje spálené ulice*), institucí (*pro vystavení národního divadla* proti *pro velké Nár. divadlo*) a periodik (*v „národn. listech“* proti *v Nár. listech*), nejednotně jsou psány také názvy děl (...*jsem „dvě vdovy“ naštudoval* proti *ku „Dvěm vdovám“*). Opakovaně jsme se u Smetany setkali s tím, že jsou s velkým písmenem psána adjektiva odvozená od názvů zemí nebo měst (*po výletu Belgickém, Na Pražské produkce*).

S ohledem na charakter materiálu, který zkoumáme, tvoří velkou skupinu výrazy, u nichž psaní majuskule slouží k vyjádření úcty. S velkým písmenem jsou psána zájmena vztahující se k adresátovi (*pod Vaším vedením, abych Tvé psaní obdržel*), malé písmeno je u Smetany v těchto případech zcela ojedinělé. Velké písmeno se objevuje také u zájmen zvratných (*podal jste Svému čtenářstvu*), slovesného tvaru *Jste* (*jak Jste ráčil napsat*), apelativ v osloveních nebo v adresách u údajů identifikujících

osobu (*Pane Redaktore*), u hojně užívaného honorifikačního výrazu *Vašnosti* a méně frekventovaného výrazu *Blahorodí*.

Podobná situace jako ve Smetanou psaných dopisech je také v korespondenci přijaté. I zde sledujeme rozkolísanost v psaní názvů ulic, institucí či děl, a to i u jazykových profesionálů (např. u Josefa Srba nebo Elišky Krásnohorské). Psaní majuskule u adjektiv odvozených od toponym jsme sice v přijaté korespondenci nezaznamenali, že šlo o jev v dané době rozšířený, však potvrzuje svým zkoumáním korespondence Boženy Němcové Robert Adam. Širší užití majuskule pro vyjádření úcty, než je obvyklé v současné češtině, bylo rovněž dobově běžné, tytéž výrazy jako u Smetany jsou s velkým písmenem psány v korespondenci přijaté i v korespondenci Boženy Němcové. V dalším vývoji však psaní majuskule v těchto případech s výjimkou zájmen 2. osoby začíná ustupovat, počátkem 20. století už je užití velké písmeno u zvrtného zájmena nebo u *Jste* považováno za nevhodné.

Dobové příručky psaní velkých písmen nevěnují pozornost, neujasněnost pravidel částečně ilustrují samotné texty gramatik: např. adjektiva odvozená od toponym píše Hanka s malým písmenem, kdežto Zikmund u adjektiv odvozených od názvů měst píše písmeno velké.

Jak ukázala provedená analýza, dobově neustálené bylo také vymezení hranic slov v písmu. Ve Smetanou psaných dopisech se u řady (zvláště příslovečných) výrazů vyskytuje psaní zvlášť i dohromady, většinou však převažuje psaní nespojitě (např. *jak mile, na vždy, po dnes*; výjimkou jsou jen výrazy *ihned, znovu*, výrazy s komponentem *koli(v)* a *leda*; u jiných je poměr obou variant vyrovnaný, např. *kvůli* a *k vůli*).

Opakovaně se ve Smetanových dopisech vyskytuje také spojka *li*, kterou Smetana píše převážně se spojovníkem, a to nejen tehdy, následuje-li za slovesem (srov. *čtu-li, jest-li, zda-li*).

Pouze zřídka jsme se u Smetany setkali s dalšími problematickými případy delimitace: předložka je výjimečně psána dohromady se zájmenem (*ktomu*), nebo je naopak domnělá předložka vydělována (z *působem, k terému*).

Dobovou neustálenost ve vymezení hranice slov potvrdila u sledovaných výrazů také korespondence přijatá. Poměry spojitého a nespojitého psaní byly podobné jako u Smetany, rozdíl se týkal jen výrazu *jakmile*, který je psán spíše dohromady, a výrazu *kvůli*, který je psán spíše zvlášť jako *k vůli*. Spojka *li* je po slovesech psána samostatně i se spojovníkem, naopak výrazy jako *jestli, zdali* jsou psány převážně dohromady. Potíže s delimitací slov spočívající ve spojování předložky a zájmena nebo vydělování domnělé předložky jsme zaregistrovali jen u Marie Sittové (srov. *stou, s lužbu*).

Stav zjištěný ve Smetanově korespondenci potvrdil také slovník Františka Štěpána Kotta, podle něhož je možné psát většinu zkoumaných výrazů zvlášť i dohromady. Rozdíl oproti Smetanou psaným dopisům se z frekventovanějších výrazů týkal jen *navždy* a výrazů s komponentem *pak*, které má Kott jen dohromady, zatímco Smetana je píše převážně zvlášť. Spojka *li* má být podle Kotta po slovese psána se spojovníkem, následuje-li po jiném výrazu, uvádí Kott psaní se spojovníkem i dohromady.

Dobově neustálené bylo také psaní zkratk. U Smetany jsme velkou variabilitu pozorovali zvláště u zkratky *atd.*, zkratky pro výraz ‚doktor‘ a zejména u zkratky titulu ‚doktor práv‘ (srov. *JUD.*, *J.U.D.*, *J.U.Dk.*, *JU.D.*, *J.U.D.*, *JUDr.*, *J.U.Dk.*, *JUDkt.*, *JUDoktor.*, *J.U.Doktor.*).

Více možností zápisu se v těchto případech objevilo také v korespondenci přijaté. Dobové příručky se této problematice zvláště nevěnují, neustálenost však mohou alespoň částečně ilustrovat samotné texty gramatik: Hanka píše *a t. d.*, ostatní *atd.*

Obzvláště problematickým jevem je ve Smetanově korespondenci značení kvantity. Analýza v tomto případě vyžaduje vzít v potaz, že kvantita byla dobově rozkolísaná a že její značení v psaných projevech nebylo systematické. U námi sledovaného materiálu navíc vstupuje do hry nedbalost zápisu u *i/í*, která mnohdy znemožňuje určit, jaké diakritické znaménko je psáno. Přesto lze u Smetany vysledovat minimálně dvě výraznější tendence: kladení délky v 1. os. sg. indikativu přítomného aktiva sloves typu *krýt* a *kupovat* (*děkují* místo *děkuji*) a dlužení koncového vokálu ve 2. a 3. stupni příslovčí (*radějí*, *pozdějí*). V některých případech je při zkoumání kvantity nutné zohlednit také možný odraz regionálního úzu, u Smetany o tom lze uvažovat např. u výrazu *pívo*, *dešť* nebo *kníha* (všechny formy jsou rozšířeny v těch oblastech, kde se Smetana pohyboval). U koncovek může někdy hrát roli analogie dle jiných paradigmat (např. při dlužení v koncovkách přivlastňovacích zájmen může jít o analogii podle složených adjektiv tvrdých).

Rozkolísanosti ve značení délky si všímají i některé dobové jazykové příručky, jejich autoři se snaží stabilizovat situaci vymezením alespoň některých pravidel dlužení nebo krácení vokálů v určitých pozicích. Platí to např. pro Jana Slavomíra Tomička, který většinu svého *Pravopisu českého dle ústrojnosti českého jazyka* věnoval právě těmto otázkám. Pokud jde o dva výše uvedené typy, kdy u Smetany sledujeme sklon k dlužení, uvádí u nich Tomiček jako správné krátké *i*.

Analýza doložila, že dobová norma se od dnešní normy spisovného jazyka lišila, pokud jde o psaní předpon *s-/z-/vz-* (u některých výrazů bylo možné psaní *s-* i *z-*, u některých bylo přípustné zjednodušení předpony *vz-*), delimitaci slov v písmu (u řady výrazů, které jsou dnes spřežkami, bylo možné i nespojitě psaní; u výrazů jako *jestli*, *zdali* bylo možné i psaní se spojovníkem), psaní cizích slov (míra jejich pravopisné adaptace byla menší než dnes, jejich zápis mnohdy odpovídal grafické podobě výrazů ve výchozím jazyce a současně v němčině), v jednotlivostech se rozdíly týkaly také psaní *i/y* (dobově možné bylo např. *zasylatel*). Mezi dobově rozkolísané, případně nejasné jevy patřilo značení kvantity, psaní velkých písmen a zkratk.

Provedený rozbor dále ukázal, že k pravopisným jevům, v nichž chybují osoby, které nejsou v psaní v češtině příliš zběhlé, patří psaní *i/y*, *mě/mně*, psaní předložek *s/z*, uvědomění si rozdílu mezi vyslovovanou a grafickou podobou slova při asimilaci znělosti nebo neutralizaci znělosti na konci slova, nereflektování jedno-

dušení hláskových skupin, k němuž dochází v mluvě, a dále značení hranic slov v případech jako *otom*, z *působem*. Z této skupiny jevů je pro jazykové profesionály problematičtější jen zápis *mě/mně* v přičestí slovesa *-pomnit* a v odvozeninách od slova *rozum*. Jak jsme upozornili, jde přitom o slova, která jsou pro uživatele českého jazyka problematická dodnes.

Pokud jde o Smetanův projev, je nutné zjištěné pravopisné nedostatky hodnotit ve světle toho, že Smetana neměl české školy a česká pravopisná pravidla si začal cíleně osvojovat až v dospělosti. Češtině a psaní v češtině se přitom nevěnoval profesně, a tak neměl dostatek prostoru k jejich pevnému zafixování. Je proto pochopitelné, že v řadě případů chybuje. Jeho česko-německým bilingvismem, resp. tím, že jeho psaný projev byl dlouho vázán jen na němčinu, je vysvětlitelný výskyt německých pravopisných prvků. V řadě dalších případů, které bychom z dnešního pohledu mohli vnímat jako chybu, jde pouze o odraz dobové neustálenosti normy. I tam, kde se Smetana odchyľuje od dobové normy, však až na výjimky platí, že nesprávné pravopisné podoby nepřevažují. Podle našeho názoru jde o doklad toho, že Smetana měl povědomí o českých pravopisných pravidlech a že usiloval o jejich dodržení.

4.2 Gramatika

4.2.1 Tvarosloví

V rámci rozboru tvaroslovné stránky Smetanovy česky psané korespondence se věnujeme jevům vzniklým nedokonalou znalostí jazykových pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním, jevům pronikajícím z mluveného úzu, jevům, které jsou výsledkem interference mezi češtinou a němčinou, a dalším vybraným tvaroslovným jevům. Každý z těchto oddílů strukturujeme s ohledem na slovně-druhovou platnost zkoumaných jevů, analyzujeme nejprve tvary jmenné a poté slovesné, v rámci jmenných se věnujeme postupně substantivům, adjektivům, zájmenům a následně číslovkám. Ačkoli všechny dále sledované jevy zařazujeme do oddílu o tvarosloví, jsme si vědomi, že některé z nich svým charakterem přesahují do hláskosloví, slovtvorby nebo syntaxe. Na tyto případy na příčinných místech upozorňujeme.

4.2.1.1 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí jazykových pravidel

4.2.1.1.1 Podstatná jména

Osvojování české noremní gramatiky až v dospělém věku a s tím související neúplné zautomatizování některých jevů může být podle našeho názoru příčinou

skutečnosti, že Smetana mívá potíže s deklinací jmenných tvarů. Jak u vazeb bezpředložkových, tak u vazeb předložkových nalézáme doklady, které stojí na pomezí tvarosloví a syntaxe a které spočívají ve volbě nesprávné pádové koncovky v rámci určitého paradigmatu, skloňování dle jiného vzoru náležejícího danému rodu, ojedinele v záměně rodu, čísla nebo u maskulin životnosti. Specifickou skupinu tvoří případy, kdy je předložka spojována s neadekvátním pádem substantiva.

Vazby bezpředložkové

Ve vazbách bezpředložkových činí Smetanovi problém zvláště feminina zakončená v nominativu sg. na *-e*, např.:

aby se přenechal své fantasie; konec arii; v závěrku celé sinfonii; Co se týče benefici.

Roli ve výše uvedených případech může hrát skutečnost, že se jedná o slova cizího původu, jejichž skloňování může být pro mluvčí obtížnější. Zdá se, že pokud si Smetana není jistý, skloňuje substantivum podle nejfrekventovanějšího vzoru (tj. zde podle vzoru *žena*). Tuto interpretaci podporuje fakt, že Smetana tak někdy nakládá také se substantivem *Libuše*, srov. např.:

partituru II jednání „Libuši“; Libuša;

z celého korpusu dále např.:

*vylučuju Libušu; co honorár budoucích představení Libuši; na opakování Libuši.*¹²²

V plurálu se setkáváme s užitím nominativní podoby, např.:

kde se to osoby jen hemží; se [...] hemží lahodnými melodickými kantilény;

může se ale jednat také o průnik instrumentálové koncovky maskulinní; k tomu srov. rovněž problematiku projevující se unifikáční tendence v instrumentálu pl. v oddílu 4.2.1.2.5, kde sledujeme naopak pronikání femininní koncovky k maskulinním a neutřím nebo duálové koncovky k substantivům všech rodů.

Potíže Smetanovi působí také feminina zakončená na konsonant, např.:

Vás [...] budu soužit [...] namáhavými odpovědi nebo k tomu bych měl chutě.

U druhého dokladu je Smetana možná ovlivněn vazbou *nemít chutě*, která se u něj vyskytuje opakovaně. Tvar substantiva by v jejím případě bylo možné interpretovat jako genitiv záporový, jenž by ale byl též nenoremní; Kott k tomuto substantivu výslovně uvádí: „Chuč, i, (ne: -ě)“ (KOTT, 1878, 551). Vedle toho se může jednat o kolísání mezi typem *kost* a ještě plně neetablovaným typem *píseň*.

¹²² Situaci však činí složitější případy jako *Chci, by se Libuši dávala; stran opery „Libuši“*, které ukazují, že Smetana někdy užíval tvar *Libuši* jako výchozí (nominativní). Pak by ovšem bylo možné interpretovat např. doklad *před představením „Libuši“* nebo *že máte partituru „Libuši“* jako užití nominativu jmenovateckého, nikoli jako vliv vzoru *žena*.

Je však třeba doplnit, že ve Smetanově psaných dopisech převažuje jasné skloňování tohoto jména podle měkkého femininního vzoru, srov. např.: *Zde libretto: „Libuše“; V posledním představení Libuše; kdo by mohl Libuši zpívat; abych Libuši dal zdarma.*

Pokud jde o tvary *Libuša* a *Libušu*, nářeční vliv, tj. neprovedení přehlásky, které je typické pro nářečí na Moravě a ve Slezsku, s ohledem na Smetanovy životopisné údaje vylučujeme (k nářečnímu rozšíření srov. BALHAR a kol., 2002, 58, 60–61 pro nominativ a BALHAR a kol., 2002, 126–127 pro akuzativ).

Výjimečně jsme problémy zaregistrovali u feminin zakončených na *-a*, např.:

co jsem [...] dostal nějakou zprávou, kde zřejmě sehrává roli analogie podle *nějakou*;

z celého korpusu lze připojit např. doklad:

slze v očích.¹²³

Nesprávné koncovky, resp. užití nominativní podoby, se objevily rovněž u neuter příslušejících k různým paradigmátům, např.:

zůstanou pouhými přání; právo [...] uzavřít jinými řediteli a divadla smlouvu.

Vyskytly se také případy, kdy Smetana připojuje koncovku, která náleží vzoru jiného rodu, např.:

ušetření [...] zbytečných vydají nebo 100 Marků, kde nejspíše sehrává roli německá grafická podoba *Mark*, substantivum zakončené na pravopisně tvrdý konsonant Smetana přiřazuje k tvrdému neživotnému maskulinnímu vzoru.

Řídká byla záměna formy z hlediska čísla, kterou můžeme sledovat např. u substantiva *Jabkenice*. Z dokladů vyplývá, že Smetana toto místní jméno chápe jako plurálové (jako takové je v jeho dopisech užito 334×), přesto v jeho korespondenci nalézáme i tvary:

do Jabkenice; v lokaci a dataci na konci dopisu se objevuje *Jabkenic 4/3 880* (zde je Smetana nejspíše ovlivněn německou podobou *Jabkenitz*);

a z celého korpusu můžeme dále jmenovat případy:

sem do Jabkenice, v Jabkenici a tvar *Jabkenic* vyskytující se – podobně jako výše – v lokaci a dataci na konci dopisu (*Jabkenic 25/5 1879*).¹²⁴

V této souvislosti je ovšem třeba říci, že určení čísla u místních jmen na *-ice* bývá pro mluvčí problematičtější, z dobových příruček si nejasností při jejich skloňování všímá např. *Brus jazyka českého* (1881, 12).¹²⁵

Vazby předložkové

Stejně jako u vazeb bezpředložkových jsou pro Smetanu i ve vazbách předložkových problematičtější feminina zakončená na *-e*, např.:

123 K tomuto případu je třeba doplnit, že u feminin na *-sa*, *-za*, *-la* je kolísání mezi typem *žena* a *růže* běžné v nářečích. Skloňování dle vzoru *růže* je typické pro Moravu, u feminin zakončených na *-sa* a *-za* také částečně pro Slezsko a území na jih od Českých Budějovic (srov. BALHAR a kol., 2002, 94–96). Území, kde je příklon k měkkému typu běžný, se sice úplně neshoduje s místy Smetanova pobytu, nářeční vliv však nemůžeme zcela vyloučit.

124 Kromě toho nelze ve dvou případech posoudit, zda se jedná o tvar sg. nebo pl., jde o doklad *jmenuje se Jabkenice* a užití nominativu po předložce *v* v dokladu *V Jabkenice 28/12 882*.

125 Stejná situace platí i dnes. Určení čísla u uvedených místních jmen není snadné, neboť vyžaduje znalost původu jména, vše navíc mnohdy komplikuje skutečnost, že to, jak je jméno vnímáno v místním nářečí, nemusí být ve shodě se spisovným jazykem (k tomu srov. ČIŽMÁROVÁ, 1985, 229–233; POLÍVKOVÁ, 1985, 234–236).

beze všech [...] ohledu, protekci a. t. d. (v tomto případě se však může jednat jen o neznačení kvantity, pak by šlo o adekvátní tvar plurálový); *stran Libuši; Vzдор usilovné práce; při práce; v mých dramatických pracích; před několika neděli;* a feminina zakončená na konsonant, např.:

k sinf. básně; k vůli fraškovité chutě; pro [...] vlastní Vaší; uvedl v platnost; třebas by se [sic!] [...] nad takovou nepřecisnost [...] hlavy lámali; s chutě; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: *z upokojenou mysl.*

Méně často má Smetana potíže u jiných deklinačních typů:

u maskulin, např.:

od pana Kopeckého [...] houslistu mně arcit neznámého; odhalení desky na rodní dům; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: *o mých přímo řádných a mimořádných; až po pohostínských výstupů našich panů hostů; pod jedním titulu; mezi jejich vynosů;*

u feminin zakončených na -a, např.:

okolo 1 hodine; o druhé hodiny v poledne; na obouch stranech; v dobech; mezi starými noty a škváry; s recitativami a novými čísli a osoby; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: *ku dvěma novinkami domácimi; při hlavních skoušek opery;*

u neuter, např.:

u divadle; o žádných práv; na všech cizích divadel; na všelijakých divadel; ...se opera liší od dosud zvyklých na jeviště českém; ve všech jednání; na Vašim přepracováním; při slavnostním odevřením; dle mého studium.

Jak je z příkladů uvedených výše patrné, někdy je skloňované substantivum zachovááno v nominativu, srov.:

při práce; odhalení desky na rodní dům; ve všech jednání.

Samostatně je v této souvislosti nutné pojednat o skupině neuter cizího původu zakončených na -um. Vedle výše zmíněného *dle mého studium* se u Smetany objevuje např.:

...by snad i na koncertním podium dosáhl úspěchu; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: *jak mile se na podium ukázu; z oluvkového provisorium.*

Častěji však Smetana s těmito výrazy nakládá tak, že k nim po odtržení koncového -um připojuje koncovky podle dnešního deklinačního vzoru *město*, srov. např.:

do studia; z konsortia; stran oratoria; z celku Smetanou psané korespondence můžeme doplnit bezpředložkové vazby jako *by mně zprostila dirigování oratoria; před všemi ostatními členy consortia.*

Do hry může při skloňování podstatných jmen vstupovat také analogie podle tvarů zájmen či adjektiv, srov.:

na Vašim přepracováním; při slavnostním odevřením; z celku Smetanou psaných dopisů dále např.: *v mém plnomocenstvým; v mém novým neštěstím.*

Setkáváme se rovněž s připnutím koncovek náležejících substantivům jiného rodu, srov. v instrumentálu:

před několika neděli; mezi starými noty a škváry; s recitativami a novými čísli a osoby.

V posledních dvou uvedených příkladech (*noty* a *osoby*) bychom mohli uvažovat o užití tvaru, který odpovídá nominativu těchto feminin. Pravděpodobněji ale dle našeho názoru je, že Smetana připíná k základu ženského rodu instrumentálovou koncovku maskulinní, resp. koncovku pro neutra (roli zde nepochybně sehrávají i blízko stojící substantiva *škváry* a *čísly*).

Maskulinní koncovky u feminin se objevují i v lokálu plurálu, srov.:

na obouch stranech; v dobech.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme problémy spočívající v připnutí nenáležitě koncovky k substantivu (ať už ve vazbách bezpředložkových, nebo ve vazbách předložkových) nezaznamenali, v celku přijaté korespondence také ne. Podobně jako u Smetany jsme se setkali pouze s tím, že nejsou skloňována neutra cizího původu zakončená na *-um*, šlo ale jen o dva případy: *Jest tedy nejvyšší čas abych začal se studium Libuše* (u Adolfa Čecha); *k studium* (u Jana Ludevíta Procházky).

K problematice srov. příslušná deklinační paradigmatata v dobových mluvnicích (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867), tvary v nich uváděné odpovídají v podstatě dnes kodifikovanému stavu.¹²⁶ Odlišný je však přístup některých gramatik ke skloňování podstatných jmen cizího původu na *-um*: k nim Hanka a Tomíček uvádějí, že se v singuláru chovají jako nesklonná (srov. HANKA, 1849, 129; TOMÍČEK, 1867, 50), podle Hattaly a Zikmunda se naopak i v singuláru skloňují, koncovky jsou přitom připojovány k základu, který zůstává po odtržení koncového *-um* (srov. HATTALA, 1857, 207; ZIKMUND, 1865, 49).

Vedle výše uvedeného jsme zaznamenali rovněž případy, kdy Smetana pojí určitou předložku s neadekvátním pádem substantiva, opakovaně se problémy vyskytují u předložky *mimo*, srov. např.:

Mímo mých upřímných díky; mímo „Prod. nevěsty“; mímo Prahy; mímo vyloh; mímo Čech; mímo dobrých domácích skladeb; mímo klav. hodin denních.

Užití genitivu po této předložce, resp. zkřížení vazeb předložek *mimo* a *kromě*, je dodnes jevem hojně rozšířeným. Zmíněná předložka se v celku Smetanových dopisů vyskytuje celkem 55×, z toho 41× s genitivem,¹²⁷ pouze 5× je vazba adekvátní

126 Některé rozdíly bychom našli, spočívají ale pouze v uvádění podob, které jsou dnes ve spisovném jazyce již neživé: v nominativu pl. životných maskulin je vedle jiných koncovek možné *-í* (jde o typ *bratří*), v genitivu pl. maskulin je vedle koncovky *-ů* možné také *-ův*, jako samostatný vzor je zmiňováno *máti* atd.

Genitiv pl. na *-ův* se u Smetany také občas vyskytuje, srov.: *potřebuje talentův; z mých požadavkův; pro velké massy zpěvákův*; koncovka *-ů* je však mnohem čtenější.

127 Sem začleňujeme i případ: *mímo vystavý své koncerty dává*. Pokud by substantivum *výstava* bylo v plurálu, byl by uvedený tvar správný, z předchozího kontextu (*Poněvadž ve výstavě francouzské kapellý provozují sklady pouze francouzských skladatelů...*) je však zřejmé, že je zamýšlen tvar singulárový.

(např. *mímo svůj starý, příliš roztrhaný původní manuscript; mimo Vaší benefíci; Mimo čestné skladby pro klavír, které tiskem vydány jsou*).¹²⁸

Podobně si Smetana není jistý např. u předložky *vzdor*, kterou převážně pojí s dativem (celkem 26×), ale opakovaně se objevuje i vazba s genitivem (celkem 6×), např.:

Jest-li si vzdor Tvé varhanické školy tak daleko nedozpěl; Faktum je, že jsme dostali od Vás, vzdor Vašeho hněvu, 100 zl.; aby on vymohl, co Vy vzdor Vašeho namahání u p. Pištěka dosáhnouti nemůžete.

V přijaté korespondenci je předložka *mimo* spojována s akuzativem, předložka *vzdor* s dativem, jen jednou jsme u ní zaznamenali spojení s genitivem: *že jsme nemohli, vzdor své nejlepší vůle obstarati průvod orchestrální* (u Adolfa Lorenze).

V Kottově slovníku přitom nalezneme, že se má *mimo* pojít s akuzativem, o rozšíření vazby genitivní však svědčí Kottova poznámka, že „v obecné řeči spojuje se táž předložka i s gt. [genitivem]“ (KOTT, 1878, 1021). K výrazu *vzdor* Kott uvádí, že: „Chybně se slova *vzdor* jako předložky užívá: *vzdor čeho n. čemu na místě: přes (co), mimo co, proti něčemu, při tom při všem, přes všelike překážky, nehledíce nač n. k čemu...*“ (KOTT, 1884, 1215). Ačkoli tedy Kott ve svém výkladu připouští spojení s genitivem i s dativem, sám v dále uváděných případech používá výlučně vazbu dativní.

4.2.1.1.2 Přídavná jména

Nenáležitě koncovky

Podobně jako u substantiv připojuje Smetana i u adjektiv k základům koncovky, jež jsou správné v rámci daného paradigmatu, odpovídají však jinému pádu, než který je ve větě vyžadován, např.:

ze spánku dlouhém; s oběti velké [...] spojeno jest;

občas Smetana po předložce užije pád, s nímž se předložka pojí, ovšem nikoli v daném kontextu, např.:

znaje pověst o jeho příkré a hrubé chování; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: se o mých orchestrálních věci [...] málo stárá;

výjimečně se nesprávná koncovka vyskytla u tvaru jmenného, např.:

Nezapoměňte na „Čertova stěnu“.

Do hry může – opět stejně jako u substantiv – vstupovat spodoba podle tvarů jmen nacházejících se v blízkém kontextu, např.:

určit jemu v scéně nejbližšímu pana zpěváka.

Samostatně vydělujeme případy, kdy je v adjektivním tvaru vokál *í* (psaný *y*) zaměněn vokálem *é*, např.:

s vrtkávem applausem; s poetickým předmětem skladby; se všemi podmínkami ode mně kladenými.

128 V ostatních případech nelze rozhodnout, o jaký pád jde, a to z důvodu homonymie tvarů (např. *mímo Bendla; mímo panní K.*) nebo proto, že v daném kontextu substantivum po předložce nenásleduje (např. *a nejsou důplovany [manuscripty], mímo k „Prodané nevěstě“*).

Na pozadí úžení $\acute{e} > \acute{i}$, které se u Smetany objevuje pod vlivem mluvené češtiny (k tomu viz dále), tuto záměnu v jinak adekvátní koncovce interpretujeme jako projev hyperkorekce. U výše uvedených dokladů lze namítnout, že by mohlo jít jen o spodobu podle tvaru blízko stojícího substantiva nebo zájmena, se záměnou $\acute{i} > \acute{e}$ se však setkáváme i tam, kde o tom uvažovat nelze, např.:

při ohromných ranách zlého osudu; se [...] hemží lahodnými melodickými kantileny; z celku Smetanou psané korespondence lze připojit např.: přestali moje opery býti vynosnemi; s příbuznemi.

V sondách do dopisů Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme podobné případy nezaregistrovali.

Ke skloňování adjektiv srov. příslušná paradigmata v dobových mluvnicích, které uvádějí tvary shodné s dnešní kodifikací (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867).

Adjektiva tvořená příponou -ný/-ní

V rámci analýzy adjektivních tvarů stojí dále za pozornost distribuce koncovek tvrdé a měkké deklinace. U Smetany se – z pohledu dnešního mluvčího neočekávaně – objevují koncovky složené adjektivní deklinace tvrdé např. v následujících případech:

z pochodu slavnostného; při slavnostným odevřením; kvůli vánočním dárkům; v uchu vnitřním; z celku Smetanou psaných dopisů můžeme dále doplnit např.: k finančním orgánům; má kathár krčný; z kupné ceny; S úctou nevěšednou; aby [...] se nevyvinuli cizé city; musí být pro cize obecenstvo též cizou [Prodaná nevěsta].

Koncovky složené deklinace měkké se vyskytují např. v dokladech:

na osudy obecního lidského života; tím običejným denním provozováním, v rámci celku Smetanou psaných dopisů dále např.: k svobodní spotřebě.

Pokud u uvedených adjektiv dohledáme v celku Smetanových dopisů počty užití koncovek měkké a tvrdé adjektivní deklinace, zjistíme, že spíše jako měkká jsou skloňována adjektiva *slavnostní, vánoční, vnitřní, finanční, krční, (ne)věšední*, naopak spíše jako tvrdá, *(ne)obyčejný, svobodný*.¹²⁹ Obtížnější je vyhodnocení situace u výrazu *cizí*: dle adjektiv složených měkkých je prokazatelně skloňován pouze 1×

129 Přesné poměry výskytu v celku Smetanou psaných dopisů jsou následující:

slavnostní 26× (např. *pro slavnostní představení, slavnostný* 10×;
(ne)věšední 6× (např. *o všedních a mrzutých záležitostech*), *(ne)věšedný* jen 1×;
vánoční 4× (např. *o vánočních svátcích*), *vánočný* jen 1×;
vnitřní 4× (např. *vnitřní aparát*), *vnitřný* jen 1×;
finanční 2× (např. *od finančních úřadů*), *finančný* jen 1×;
krční 2× (např. *v trubkách krčních*), *krčný* jen 1×;
(ne)obyčejný 30× (např. *na obyčejnou benefici*), *(ne)obyčejní* jen 1×;
svobodný 3× (např. *když se budu cítit svobodným*), *svobodní* jen 1×.

(*na cizí práci*), dle adjektiv složených tvrdých 7×. V dalších 21 případech může jít jen o záležitost pravopisnou, jedná se totiž o doklady, kdy rozdíl mezi oběma deklinačními typy spočívá pouze v tom, zda je v koncovce *-í-* nebo *-ý-* (např. *národních písní cizích*; z *divadel cizých*; vezmeme-li v potaz úženi *é > í*, jsou z téhož důvodu problematické také případy jako *cizý skladby nesmím číst*; *na cizý interpretý*). Vyrovnaný poměr je u výrazu *kupní/-ný* (obě podoby se vyskytují 2×), adjektivum *obecný/obecní* (ve významu ‚týkající se všech, všeho‘) se vyskytuje jen jednou, a to jako *obecní* (viz doklad výše).

Zaměříme-li se na uvedená adjektiva ve slovníku Františka Štěpána Kotta, zjistíme, že dobově náležité bylo – stejně jako dnes – *slavnostní, nevšední, vánoční, vnitřní, krční, finanční, obecný* (adjektivum *obecní* má Kott také, ale jako ‚to, co obci náleží‘, tj. v jiném smyslu, než je u Smetany), *obyčejný, svobodný, cizí* (zde dokonce Kott upozorňuje, že nelze psát *cizý*) a *kupní* (= ‚trhový‘; *kupný* Kott sice uvádí také, ale ve významu ‚hromadný‘) (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906). Vezmeme-li tedy v potaz podoby, které u Smetany převažují, odchyluje se Smetana od Kottova slovníku jen u adjektiva *cizí, obecný* a *kupní* (poslední dvě zmíněná se však v jeho korespondenci vyskytují zřídka).

Při zkoumání uvedené problematiky je však třeba postupovat obezřetně, neboť naznačené střídání koncovek složené adjektivní deklinace tvrdé a měkké nemusí být pouze projevem Smetanovy nejistoty ohledně správné podoby přídavných jmen, nýbrž se v některých případech může jednat i o ilustraci obecné dobové rozkolísanosti u adjektiv s příponou *-ní/-ný*. Ve Smetanově korespondenci by to platilo např. pro adjektiva *osobní/osobný, ruční/ručný, zahraniční/zahraničný, písemní/písemný* nebo *rodní/rodný*, která v obou podobách nalezneme také v Kottově slovníku (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906). Adjektivní deklinace měkká u uvedených adjektiv ve Smetanou psaných dopisech převažuje u:

písemní, v této podobě se vyskytuje 20× (např. *na jeho písemní žádost*), *písemný* 10× (např. *písemná smlouva*);

osobní, objevuje se 9× (např. *na osobní setkání*), *osobný* jen 1× (*pro osobné vyjednávání*);

ruční, vyskytuje se 3× (např. *4ruční výtah*), *ručný* 2× (s *4ručnými výtahy*; v *4ručným výtahu*, ve druhém příkladu po zúžení *é > í*);

naopak adjektivní deklinace tvrdá u:

zahraničný, vyskytuje se 6× (např. *těch skladatelů zahraničných*), *zahraniční* 4× (např. *v městech zahraničních*);

vyrovnaný poměr je u *rodní/rodný*, obě podoby jsou užity 2× (*na rodní dům*; *na rodním domě mým* a proti tomu *moje rodné město*; *v rodném domově*).

V přijaté korespondenci jsou výše zmíněná adjektiva, u nichž bylo dobově možné buď pouze zakončení *-ný*, nebo jen *-ní*, užívána v souladu s územ zachyceným v Kottově slovníku. Co se týče přídavných jmen, která Kott uvádí s oběma koncovkami, v přijaté korespondenci u nich ke kolísání nedochází: vyskytuje se zde jen

podoba *osobní* (např. *obsahu ryze osobního* u Františka Pivody), *písemný* (např. *plnou moc písemnou* u Františka Augustina Urbánka), *rodný* (např. *společného rodného města* v dopisu od Akademiků z Litomyšle) a *zahraničný* (v jediném dokladu z dopisu Elišky Krásnohorské: *Ne k vůli zahraničné slávě*). Adjektivum *ruční/ručný* se v příjate korespondenci neobjevuje.

4.2.1.1.3 Zájmena

Rovněž u zájmen mívá někdy Smetana problémy s užitím správného tvaru. Týká se to zájmen osobních, např.:

aby čísla a), b.) stáli pod sobě, a ne vedle sebe; Až se s ní setkáte, viříďte je [...] mojí [...] gratulaci; z celku Smetanou psaných dopisů dále např.: o vyrovnání mezi maminkou, Tebou, a mně.

S neadekvátními tvary se u Smetany setkáme také u zájmen přivlastňovacích, např.:

S nemocí moje; Mého náhledu jsou i [...] moje známi a příznivci.

Jiné případy užití nesprávného tvaru zájmena mohou pramenit z toho, že je Smetana ovlivněn okolními blízko stojícími jmennými tvary, např.:

*všem možností harmonickým a jejím kombinacím, kde Smetana nejspíše užil tvar *jejím* pod vlivem stejně zakončeného *kombinacím*, popř. *harmonickým*;*

nebo může jít o důsledek toho, že Smetana ztrácí výpovědní perspektivu, např.:

*smlouvou stvrzenou nás obou p. Pollinim a mnou, podpisem, kde Smetana zkřížil dvě možnosti vyjádření: *stvrzenou námi oběma, p. Pollinim a mnou* a *stvrzenou podpisem nás obou, p. Polliniho a mým*;*

z celku Smetanou psané korespondence můžeme doplnit např.:

Moje manželka, a dcéry posílají [...] díky za Vaší ochotnost při pobytu jejím v Praze, kde by jejím odpovídalo jen manželce

nebo

*že [...] škodím národní hudbě, kterou – jak asi má vypadat – oni sami ale nevědí, kde je nesprávnost tvaru zájmena daná tím, že Smetana větu končí podle jiného schématu, než podle kterého ji začal: nejspíše zamýšlel *kteřou oni sami neznají*, pak ale vsunul *jak asi má vypadat* a pokračoval slovesem, které sice koresponduje se vsuvkou, ale kterému neodpovídá tvar vztažného zájmena.*

Podobně jako při problémech s deklinací substantiv a adjektiv se jedná o případy na pomezí morfologie a syntaxe. Nejde tedy jen o to, že by Smetana neuměl uvedená zájmena správně skloňovat, nýbrž je třeba brát v potaz také kontext, v němž je zájmeno užito, vazbu, která je vyžadována.

Opakovaně jsme nenáležitou koncovku zachytili rovněž u adjektivně skloňovaných zájmen ve tvarech nominativu a akuzativu pl. neuter, např.:

na mé díla; jsem své duetta [...] vzal zpět; místa, které se mají vynechat

(k problematice srov. také oddíl 4.2.1.2.5, v němž se věnujeme unifikacním tendencím v plurálu).

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme podobné problémy s deklinací zájmen jako u Smetany nezaznamenali. V celku přijaté korespondence jsme nesprávné zájmenné tvary zaregistrovali jen v plurálu neuter, např.:

dal si některé čísla – opsat (u Josefa Palečka); jste [...] podal data, o které jsem prosila (u Elišky Krásnohorské).

O zakotvenosti tohoto jevu v povědomí mluvčích může svědčit i to, že se objevuje také u Karla Hynka Máchy, např. *mé prsa* (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 170),¹³⁰ problémy činí mluvčím užití správné koncovky v nominativu pl. neuter *odnes*.¹³¹

K otázce skloňování zájmen srov. paradigmata uváděná dobovými jazykovými příručkami, tvary v nich zachycené odpovídají dnešní normě (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867).

Samostatnou skupinu odchylek od normy tvoří u zájmen vyskytujících se ve Smetanových dopisech případy, kdy je neadekvátnost tvaru daná průnikem koncovek adjektivních. Týká se to především lokálu sg. zájmen přivlastňovacích, k nimž Smetana opakovaně (ovlivněn zakončením jejich základu na měkký konsonant) připojuje koncovku měkké adjektivní deklinace, např.:

ve smyslu naším; v umění naším; v nýnejším Vaším působení; ve Vaším textu; v mém Vaším sidle;

ojedinele se s tímto jevem setkáme také u jiných zájmen v jiném pádě, např.:

ze všimi přírážkami; se všimy chybami.

Uvedené nenoremnné tvary však nejsou v celku Smetanou psaných dopisů výlučné ani nepřevažují (*naším* se v lokálu sg. vyskytuje 4×, proti tomu *naše/ém* 8×,¹³² *Vaší/im* 7×, proti tomu *Vašem* 11×, *všimi/y* se objevuje 2×, *všemi/i* 10×).

Opakovaně se u Smetany vyskytuje také skloňování zájmena *onen* dle adjektivní deklinace tvrdé. V jeho případě však může hrát roli (s ohledem na Smetanovu biografii) také lokální mluvený úzus, proto o tomto jevu pojednáváme dále (v oddílu 4.2.1.2.3).

Ke skloňování uvedených zájmen srov. paradigmata v dobových gramatikách: k zájmenu *náš, váš* HANKA, 1849, 150; HATTALA, 1857, 238; ZIKMUND, 1865, 71; TOMÍČEK, 1867, 118–119; k tvaru zájmena *všechn* v instrumentálu pl. HANKA, 1849, 145; HATTALA, 1857, 253; ZIKMUND, 1865, 74; TOMÍČEK, 1867, 113. Tvary uváděné

130 Havránek dokládá u Máchy výskyt obdobných tvarů i u adjektiv (*očka kalné*; HAVRÁNEK, 1963c, 170), vyskytují se i ve Smetanově přijaté korespondenci (srov. např. *náměstí vesměs prostrané jsou nedlážděné* u Josefa Jiráka). Ve Smetanou psaných dopisech jsme zakončení *-é* místo *-á* v nominativu a akuzativu pl. neuter u adjektiv nezachytili.

131 K problematice srov. např. KRÁLÍK, Jan (2009). Nástrahy středního rodu. In: Králík, Jan a kol. *Každý den s češtinou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 74–76.

132 I v případech jako *v našem kraji* bychom samozřejmě mohli uvažovat o připojení adjektivní koncovky (a podobně také v dokladech *o změně našeho kontraktu, dle Vašeho uznání, vyhovětí našemu přání* atd.). Domníváme se však, že zde jde spíše o odraz rozkolísané kvantity, nikoli o záležitost morfologickou (k tomu více viz oddíl 4.1 Pravopis). Vliv lokálního mluveného úzu východomoravského, v němž jsou uvedené zdloužené podoby běžné (k tomu srov. BĚLÍČ, 1972, 266), s ohledem na Smetanovu biografii vylučujeme.

v mluvnících se shodují s dnešní kodifikací (rozdíl je pouze v tom, že někteří autoři zmiňují i tvary, které jsou dnes považovány za řídké nebo archaické, např. *veš, všechněch, všechněm* apod.).

4.2.1.1.4 Číslovky

Tolik, několik

Ne zcela jistý si je Smetana také při skloňování číslovek *tolik* a *několik*. V některých případech s nimi nakládá jako s nesklonnými, např.:

chutě několik mladých pánů; v několik řádcích; s [...] applausem několik pohodlných posluchačů; při tolik lidí.

Na druhou stranu ale Smetana užívá i tvary adekvátní, např.:

prý je zaslal několika nakládatelům; v několika punktech; měl jsem býti odbyt několika zlatýma; Potešte mně též brzo několika řádky.

Ani u Josefa Srba, ani v přijaté korespondenci jsme se s podobným přístupem nesešli, vedle tvarů *tolik, několik* jsou v odpovídajících pádech (tj. mimo nominativ a akuzativ) užívány tvary *tolika, několika*.

Dle dobových gramatik by v genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu měla být připojena koncovka *-a* (srov. HANKA, 1849, 144; HATTALA, 1857, 253). Zikmund, který považuje *kolik, tolik, několik* za zájmeno, dokonce uvádí dvojí možné skloňování: buď v genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu *-a* a jinde tvary bez koncovky, nebo připouští deklinaci jako u neuter zakončených na *-o* (*koliko, kolika, koliku, koliko, – , koliku, kolikem*)¹³³ (ZIKMUND, 1865, 76). Se Zikmundem se v podstatě shoduje i Tomíček, pouze při skloňování dle vzoru pro substantiva rodu středního má podle něj v instrumentálu být koncovka *-a* (TOMÍČEK, 1867, 112).

4.2.1.1.5 Slovesa

Slovesa typu kupovat

Podobně jako u jmen setkáváme se ve Smetanově korespondenci i u sloves s připínáním neodpovídajících koncovek (resp. přípon a koncovek). Tyto případy jsme však zaznamenali zřídka, u všech z nich jde o neadekvátní časování daného slovesa dle typu *kupuje*, viz např.:

kterou [cenu] mi nabýzuje; z celku Smetanou psané korespondence u tohoto slovesa dále: mně sl. družstvo nabyzuje místo dramaturga; Vy mně arcíť nabizujete tytéž podmínky.

Oproti 3 výše uvedeným výskytům tvarů od *nabízovat* však u Smetany nalezneme 10× tvary od *nabízet*.

133 Tvary podle neuter jsme u Smetany nezaregistrovali.

V celku Smetanovy korespondence se setkáváme s některými dalšími tvary dokládajícími produktivitu typu *kuřovat*, např.:

nepochopují, obracuju se, ...se mě [...] to protivuje, kdyby jste [...] si nelenoval, přiložuju.

V korespondenci Josefa Srba jsme podobné případy nezachytili (byla prověřována všechna slovesa vyskytující se u Smetany, vedle toho jsme učinili další sondy). V celku přijaté korespondence jsme zaznamenali jediný doklad: *nepochopujeme, že rače tak státi o vydání Matiční* (u Františka Augustina Urbánka).

Ačkoli jsou z dnešního hlediska uvedené tvary nenoremní, ve sledovaném období mohly být běžné. Přesvědčuje nás o tom pohled do Kottova slovníku, kde se podoby *pochořovati*,¹³⁴ *obracovati*, *protivovati se*, *(ne)lenovati* nacházejí, Kott uvádí rovněž *přilořovati*, avšak pouze v rámci hesla *přilořiti* jako variantu k nedokonavému *přikládati* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906). Jedině u prvního slovesa, jemuž jsme věnovali pozornost, není podoba s příponou *-ova-* zmíněna vůbec, Kott má tedy jen *nabízeti*, nikoli *nabízovati* (srov. KOTT, 1880, 7).¹³⁵

Nenáležitě osobní koncovky

V některých případech dochází ve Smetanově korespondenci k užití nenáležitě osobní koncovky pravděpodobně v důsledku ztráty výpovědní perspektivy. S obdobným typem dokladů jsme se setkali rovněž u jmen, stejně jako u nich se i zde jedná o jevy překračující hranici morfologie směrem k syntaxi. U sloves jde o situace, kdy si Smetana neuvědomí, který výraz je ve větě podmětem, a s čím má tudíž přísudek vyjadřovat shodu, např.:

Öhlenschlegrově přidané scény s čarodějnicemi má moc podobného s Makbethem od Shakespeara;

...že každá má skladba neslá družstvu tisíce ročně, - - odvážilo se na vahách hrozně skouřich mojí zasluby pro české a národní umění;

...říká teď v posledním psaní, že by bylo lépe, abych já, neb p. Dk. Procházka, tedy Vy, milý příteli, se s ředitelem Pollinim dohodli stran prvního představení;

z celku Smetanou psané korespondence dále:

abys Ty a já tento den dlouhá leta mohli světit
(vytučnění L. R.).

134 O tom, že sloveso *pochořovati* bylo dobově běžné, může ostatně svědčit také jiný Smetanovi blízký zdroj, totiž libreto jeho opery *Prodaná nevěsta*. V něm se Jeník Mařenky ptá: „Což ještě nepochopuješ?“ (Za poznámku děkujeme prof. Zdence Rusínové.)

135 Podoby *pochořovati*, *obracovati*, *protivovati se* a *nelenovati* (*si*) nalezneme ještě i ve *Slovníku spisovného jazyka českého*, jsou ale již hodnoceny jako zastaralé, *nelenovati* (*si*) jako řídkěji užívané (srov. příslušná hesla in SSJČ, 1989).

4.2.1.2 Jevy pronikající z mluveného úzu

4.2.1.2.1 Podstatná jména

Genitiv plurálu

Hojně se ve Smetanově korespondenci setkáváme s výskytem koncového *-ch* v genitivu plurálu, ačkoli toto zakončení odpovídá pouze lokálu plurálu. Týká se to substantiv různých rodů, je ale třeba rozlišit, kdy dochází k průniku celé koncovky, např.:

zlepšení mých poměrech; s tím odstrkováním mých záležitostech; konec mých starostech; nedělá velikých a mrzutých vytržnostech; ze všech divadlech; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: podle prvních dvou pádech;

a kdy jde pouze o připojení koncového *-ch*, např.:

jednu s Tvých postelých; počínají si už všimát našich pracích; partitury prvních 2 synf. básních; nad [...] hejno [...] skákavých sinfoniích; z ostatních jednáních; ze všech představeních; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: při vydání těch věcíh.

U výše uvedených případů může hrát roli stejně zakončený tvar blízko stojícího adjektiva nebo zájmena, ve Smetanových dopisech však k průniku lokálové koncovky do genitivu plurálu dochází i tam, kde to můžeme vyloučit, např.:

...se těšit návštěvou divadla, koncertech, obrazaren; bez starostech; výtah z „Dvou vdovách“; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: od přípravech k „Libuši“ (s lokálovou koncovkou dle jiného než substantivu odpovídajícího paradigmatu);

totéž se týká průniku koncového *-ch*, např.:

svou zásobu musikaliích; k závěrků arůich; po odražení daních; několik deceniích; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: tolik rozkoších; Korrektury quartetta a písniích; ze 4 představeních.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme tento jev nezjistili, sondami do celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit jediný obdobný případ:

Dali již 12 koncertech s dobrým výsledkem (u Josefa Jiráka).

Uvedený jev je rozšířený v mluveném úzu dodnes (častější je tehdy, pokud se tvar genitivu od lokálu plurálu liší pouze koncovým *-ch*). K vyrovnávání genitivu a lokálu plurálu dochází v řadě nářečí, a to nejpravděpodobněji pod vlivem tvarů adjektivní a zájmenné deklinace (srov. BĚLIČ, 1972, 163–164). Tvary genitivu plurálu mapuje také *Český jazykový atlas*, koncové *-ch* se v genitivu, který je jinak shodný s lokálem, pravidelně vyskytuje na území středních Čech s přesahy do oblasti jihozápadočeských dialektů (BALHAR a kol., 2002, 186–223). Smetana tedy mohl být ovlivněn tím, co slyšel z úst mluvčích ve svém okolí.

Dobové gramatiky uvádějí tvary shodné s dnešní spisovnou normou, u maskulin je však v genitivu pl. vedle *-ů* také *-ův* a jako starobylá forma je uváděn také genitiv plurálu shodný s nominativem singuláru (srov. HANKA, 1849, 114; HATTALA, 1857, 180, 184–185; ZIKMUD, 1865, 26; TOMÍČEK, 1867, 27).

Nominativ místo akuzativu plurálu životných maskulin

Ve Smetanou psaných dopisech se dále opakovaně objevuje užití nominativu místo akuzativu v plurálu životných maskulin, např.:

opije zbrojnoši; pro žurnalistie; Pozdravujte všechny dámy a páni zaměstnané v opeře; nemůžete si představit rekové z doby fraků a cylindrů; ale ideální rekové ze dávno minulých století, ano; aby hajil staré bozi; jsem [...] některé solisté cvičil; pro moje dědici; Popohánejte [...] oba pisáři; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: Pozdravte moje příznivci.

V sondách do dopisů Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme tento jev nezachytili.

Průnik nominativu do akuzativu u daného typu substantiv je záležitostí teritoriálně příznakovou, typickou pro severovýchodočeská nářečí (BALHAR a kol., 2002, 248–252). Jak bylo uvedeno v kapitole věnované údajům ze Smetanova života, toto územní zařazení koresponduje s jednou z oblastí, kde Smetana pobýval během svého dětství a mládí.

Užití tvarů neživotných namísto životných

Z mluveného úzu pochází také záměna životnosti a neživotnosti v případech:

Zde nové bažanty z kraje bažantového (tj. s elipsou slovesa být); aby pravé české bažanty Vám, a všem, které k tomu pozvete, jak náleží chutnali.

Užití tvaru neživotného je vysvětlováno jako důsledek staré tendence chápat jména zvířat jako neživotná, tvary neživotné se v nominativu plurálu u pojmenování zvířat vyskytují více méně v celých Čechách (a vedle toho také ve Slezsku; srov. BALHAR a kol. 2002, 160, 162–163).

V sondách do dopisů Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme tento jev nezaznamenali.

Dobové gramatiky na rozdíl koncovek životných a neživotných maskulin v nominativu plurálu upozorňují, mezi příklady životných maskulin uvádějí také názvy zvířat (HANKA, 1849, 112–113; ZIKMUND, 1865, 21–26; TOMÍČEK, 1867, 26–27). Pouze Hattala se ve své *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* této otázce věnuje podrobněji. Všimá si toho, že slovenština rozlišuje mezi životnými maskuliny osobními a neosobními a že u neosobních připojuje v nominativu a vokativu pl. neživotné koncovky. K situaci v češtině Hattala v této souvislosti podotýká, že: „...i češtinou vládl někdy a snad i nyní vládne obecnou rozdílností osobných bytostí od neosobných ve dvou spomenutých pádech“ (HATTALA, 1857, 181).

Substantiva s pozůstatky duálové deklinace

Mezi substantiva s pozůstatky duálové deklinace, která se vyskytují ve Smetanou psaných dopisech, patří výrazy *ruce*, *nohy* a *prsa*. S jejich skloňováním podle spisovné normy se mluvčí potýkají dodnes, potíže činily také Smetanovi. U Smetany se objevuje:

v genitivu pl. *na 4 klavíří neb 16 ruk*; v dativu pl. *k rukoum*; *prsoum*;
z celku Smetanovy korespondence dále:

v genitivu pl. *do Vaších ruk*; *u rukouch*; v dativu pl. *2× k rukoum*; *k nohoum*;
v lokálu pl. *v mých rukouch*.

Je však třeba doplnit, že oproti výše uvedeným 9 chybným tvarům se v celku Smetanovy korespondence vyskytuje také:

v genitivu pl. *4× rukou*, *1× nohou*, v lokálu pl. *6× rukou*, *1× nohou*, *2× prsou*.¹³⁶

V korespondenci Josefa Srba jsme neadekvátní tvary substantiv s duálovou deklinací nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se objevují sporadicky. Zachytili jsme pouze:

pro 2 kl. na 8 ruk; *malé Rondino na 6 ruk* (obojí u Josefa Jiráčka); *k rukoum mým* (u Roberta Nittingera); *že jsou Vaši nepřátele [...] položení k Vaším nohoum*; *...bych Vám nejsrdečnější blahopřání položil k nohoum* (obojí u Josefa Lva).

Všechny gramatiky, s nimiž jsme pracovali, věnují deklinaci uvedených substantiv zvláštní pozornost. Tvary zachycené ve Smetanově korespondenci však nezmiňují buď vůbec, nebo jsou – s výjimkou tvarů *rukou*, *nohou* a *prsou* – hodnoceny jako nesprávné. V genitivu a lokálu považují autoři shodně za správné tvary *rukou*, *nohou* (Zikmund a Tomíček připojují též *prsou*), jen Hattala si všímá, že se v lokálu objevuje také *rukách* a *nohách* (HANKA, 1849, 125; HATTALA, 1857, 203; ZIKMUND, 1865, 43; TOMÍČEK, 1867, 50–51). Tvary dativní se proti tomu vyvíjejí: Hanka za adekvátní pokládá *rukama*, *nohama*, vedle toho pozoruje i pronikání podob *rukám*, *nohám* a také *rukoum*, *nohoum*, posledně jmenované jsou však podle něj „sprosté“ (HANKA, 1849, 125). Hattala má *rukama*, *nohama*, dodává ale, že se místo tohoto dativního „zmatečného“ tvaru užívá také *rukám*, *nohám* a „nesprávně“ i *rukoum*, *nohoum* (HATTALA, 1857, 203). Hattala se vyjadřuje i k substantivu *prsa*. Dativní tvar *prsoum*, který se objevuje u Smetany, odmítá, za správnou považuje podobu *pršům* (HATTALA, 1857, 202). V časově následující mluvnici Zikmundově se už dativní podoby *rukám*, *nohám* (a *pršům*) objevují přímo v paradigmatu. Tvary *rukama*, *nohama* (a *prsama*) jsou jako formy starší zmíněny jen v následném komentáři, kromě nich jsou uvedeny ještě „v řeči obecné“ se objevující dativní tvary *rukoum*, *nohoum* (a *prsoum*) (ZIKMUND, 1865, 43). Ještě dále než Zikmund jde Tomíček. V jeho gramatice totiž nalezneme v dativu na rozdíl od výše uvedených autorů *rukoum*, *nohoum* (a *prsoum*). K nim Tomíček dodává pouze to, že starší dativ *rukama* je „lepší“ (TOMÍČEK, 1867, 50–51).

Z hlediska územního pro tvary zachycené u Smetany platí, že genitivní forma *rukouch* je rozšířena v Čechách s přesahem na západ Moravy, tvar *ruk* je běžný na velké části území Moravy a ve Slezsku, jako dubletní se vyskytuje v severovýchod-

136 Pro úplnost dodejme, že instrumentálové tvary Smetanovi potíže nečiní, v jeho korespondenci se vyskytuje např.: *pod rukama*; *před nohama*; *před očima*; *za ušima*. Roli zde nepochybně sehrává skutečnost, že duálová koncovka je v tomto případě nikoli reliktem, ale naopak progresivním prvkem, který proniká i do deklinace plurálové (k tomu viz oddíl 4.2.1.2.5).

dočeských nářečích a na jihu Čech (BALHAR a kol., 2002, 222, 227). Dativní tvar *rukoum* je běžný v Čechách (BALHAR a kol., 2002, 240–241), stejně jako lokálový tvar *rukouch* (BALHAR a kol., 2002, 270–271).

4.2.1.2.2 Přídavná jména

Složená adjektivní deklinace přivlastňovacích přídavných jmen

Jevem, který se u Smetany vyskytuje opakovaně, je připojování koncovek složené adjektivní deklinace k přídavným jménům přivlastňovacím místo odpovídající koncovky jmenné, např.:

o pobytu Bendlovém; k Shakespearové slavnosti; Öhlenschlegrové přidané scény; dle Beethovenového Triu B dur; original prvního psaní Lisztového; první představení „Čertové stěny“; mohli by jste [...] dávat: „Čertovou stěnu!; z celku Smetanou psané korespondence můžeme připojit např.: v Prokšové škole; Lisztové psaní.

V souboru všech Smetanou psaných dopisů se objevují také zvláštní případy, v nichž je koncovka připojována přes spojovník:

Pochod k slavnosti Shakespear-ovy (se zúžením é > í); dle Máchy-ového Máje.

Smetana zde tedy volí stejnou strategii jako u vlastních jmen osobních, skloňovaných jako substantiva i adjektiva (k tomu viz oddíl 4.2.1.4.1), je veden snahou zachovat zřetelnou výchozí podobu jména. Beze zbytku to však neplatí pro druhý doklad, kde je genitivní koncovka připojena dvakrát: k základovému substantivu i k následující adjektivní příponě.

Podíváme-li se na poměr tvarů jmenných a složených u opakovaně se vyskytujících přivlastňovacích adjektiv – jedná se o konkurenci podob *Čertova × Čertová stěna* a *Lisztův × Lisztový* –, bude situace v celku Smetanovy korespondence následující: v případě názvu opery *Čertova stěna*, je poměr tvarů složených a jmenných víceméně vyrovnaný. 11× je užito koncovek adjektivních složených, z toho však jde 7× o tvar *Čertová* (psaného 1× jako *Certová*), který se od náležitého tvaru jmenného liší pouze délkou, a je tudíž třeba brát v potaz rozkolísanou kvantitu vokálů. 10× Smetana naopak užil tvary jmenné, z toho 9× jde o tvar *Čertova* (v dokladu *Nezapoměňte na „Čertova stěnu“!* ovšem s neadekvátní koncovkou).¹³⁷

Od antroponyma *Liszt* bylo 3× přivlastňovací adjektivum užito ve tvaru složeném.¹³⁸ K deklinaci jmenné můžeme uvést jediný doklad: *na rekomendaci Lisztovo*. V tomto případě nelze vyloučit, že jde o přepis: místo *u* je psáno *o*, tvar by tedy byl adekvátní, nebo se může jednat o nedopsanou koncovku *-ou*, šlo by tedy o tvar složený. Při interpretaci tvaru *Lisztovo* je však třeba vzít v potaz také možný vliv

137 Stranou ponecháváme případ, který je kvůli chybějící diakritice sporný: *urýuky z „Čertove stěne“*. Odhlédneme-li od faktu, že zde nejsou užity očekávané genitivní koncovky, lze spojení interpretovat jako *Čertově stěně* (tj. s jmenným tvarem adjektiva) nebo jako *Čertové stěně* (tj. s tvarem složeným).

138 Stranou přitom pochopitelně necháváme tvar instrumentálový (*jak jste s těmito dopisy Lisztovými naložil*), kde je složená deklinace namíste.

nářečí, jednalo by se o užití ustrnulého tvaru pro nominativ sg. neuter, které je typické pro jihozápadočeská nářečí bez východního a jižního úseku (BALHAR a kol., 2002, 312, 320, 323). I v této oblasti Smetana trávil část života (studoval na gymnáziu v Plzni), nářeční vliv tedy nelze zcela vyloučit. Uvedené tvary se ale u Smetany hojněji nevyskytují, z celku jeho korespondence můžeme doplnit jediný další doklad: *Transcripce Šubertovo*.

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme zaznamenali jeden obdobný případ: *mám pro Vás uschovanou recensí Hanslíkovou*, v celku přijaté korespondence jsme zachytili např.: *vítach z vagnerové operi* (u Marie Sittové); *Vínohrady Hálková ulice číslo 609* (u Aloise Breyla); *o Vašnostiném vevlazárném tvoření dramatické hudby* (u Josefa Veselého); *Dvořáková bujará, svěží, přirozeným talentem kypící hudba* (u Elišky Krásnohorské); 3× se složený tvar objevil u titulu opery *Čertova stěna* (v tomto případě se však může jednat o přejetí názvu v podobě, kterou užíval Smetana): *Vaše [...] Čertová stěna; I. provozování „Čertové stěny“; k „Čertové stěně“* (vše u Jana Ludevíta Procházky).

Složené skloňování přivlastňovacích adjektiv zjišťuje také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy (např. *na hrobě sestřinným, vůdcový mlat*), upozorňuje však, že u adjektiv na *-in* to bylo v dané době noremní (složené tvary v tomto případě uvádí např. mluvnické Dobrovského; srov. HAVRÁNEK, 1963c, 169).

Pokud jde o gramatiky, s nimiž jsme pracovali my, odpovídá staršímu úzu pouze mluvnické Václava Hanky (tj. i u Hanky jsou adjektiva na *-in* skloňována s výjimkou nominativu a akuzativu jako adjektiva složená; srov. HANKA, 1849, 136–138). Ostatní mluvnické uvádějí pro přivlastňovací adjektiva paradigmatata, která jsou noremní i dnes, tzn. v singuláru s tvary jmennými s výjimkou 7. pádu a v plurálu s tvary složenými s výjimkou pádu 1. a 4. (srov. HATTALA, 1857, 224–225; ŽIKMUND, 1865, 57–58; TOMÍČEK, 1867, 63–65), Hattala si však existence složených tvarů i v singuláru všimá, hodnotí je jako vlastní „obecné češtině“ (HATTALA, 1857, 225).

Podobně jako u ustrnulého tvaru nominativu singuláru neuter může užití složených tvarů přivlastňovacích zájmen pramenit ze situace v dialektech. V řadě z nich jsou tvary složené deklinace běžné, formy vyskytující se u Smetany (ovšem po zúžení *é > í*) jsou rozšířeny v oblastech, kde se Smetana pohyboval (střední Čechy, v některých případech také severovýchodočeská oblast, popř. i s přesahem do jihozápadočeských nářečí a dále na Moravu; k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 310, 312, 314–323).

4.2.1.2.3 Zájmena

Onen, všechen

Za teritoriálně příznakový jev pocházející z mluveného úzu lze považovat skloňování zájmena *onen* jako adjektiva složeného tvrdého, např.:

aby si oné recitativy přispůsobyli; oněch 10 zl; proti oném obávám; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: co následek oněch pastilles; vyříd' oném pánům; oném pamatním dnem.

Jak je z dokladů patrné, provádí navíc Smetana tam, kde je to možné, hyperkorektní změnu *í* v *é*. Že tomu tak skutečně je a nejde jen o chybně psané diakritické znaménko (tj. psaní čárky namísto háčku), potvrzuje příklad výše uvedeného singulárového tvaru *oném pamatním dnem*.

Celkem 20× je zájmeno *onen* skloňováno jako adjektivum (ať už s hyperkorektní změnou *í* v *é* nebo bez ní), 3× jasně jako zájmeno (jde o tvar *oněch*), 14× se objevuje nejednoznačný tvar *onech*.

Výjimečně jsme tvary dle adjektivní deklinace zachytili také u zájmena *všechen*, např.: *na všechné časy*, v celku Smetanou psaných dopisů se však jedná pouze o 4 případy, 75× je skloňováno jako zájmeno.

V dopisech Josefa Srba jsme obdobné tvary nezachytili, v celku přijaté korespondence jsme zaznamenali jediný doklad: *jsou jen transponované oné posauuny* (u Aloise Hniličky). Složené skloňování zájmena *onen* však zjišťuje Bohuslav Havránek v literárních i neliterárních textech Karla Hynka Máchy (srov. např. *od oněho*, instrumentál *onym*), uvedené tvary hodnotí jako lokální (HAVRÁNEK, 1963c, 175). Adjektivní skloňování tohoto zájmena je obvyklé také u mnoha pisatelů korespondence Boženy Němcové a Karla Havlíčka.¹³⁹

Dobové gramatiky uvádějí pro *onen* tvary odpovídající dnešnímu úzu, jediný rozdíl spočívá v tom, že vedle *onen* je zmiňována také podoba *onenno* představující paralelu k *tento* (HANKA, 1849, 149; HATTALA, 1857, 239–240; ZIKMUND, 1865, 69–71; TOMÍČEK, 1867, 121). K tvarům zájmena *všechen* srov. HANKA, 1849, 145–146; HATTALA, 1857, 252–253; ZIKMUND, 1865, 73–74; TOMÍČEK, 1867, 112–113.

Výše uvedené tvary nemusí být pouze odrazem Smetanovy nejistoty při skloňování daných zájmen (k tomu srov. také oddíl 4.2.1.1.3), nýbrž zde může sehrávat roli také nářeční vliv. V oblasti východních Čech, odkud Smetana pocházel, je totiž (vedle jiných regionů) pronikání tvarů složené adjektivní deklinace tvrdé k zájmenům doloženo (srov. BĚLIČ, 1972, 178).

4.2.1.2.4 Číslovky

Jeden

Podobně jako jsme pronikání adjektivní deklinace zaregistrovali u zájmen, zaznamenali jsme koncovky náležející přídavným jménům rovněž u číslovky *jeden*:

v instrumentálu: *byl jedným dnem sbor Váš hotov;*

z celku Smetanou psaných dopisů dále:

v genitivu: *z jedného pokoje do druhého; jedného krásného rána;*

¹³⁹ Za poznámku k tématu děkujeme Robertu Adamovi.

v akuzativu: *zastřelil jsem [...] jednoho zaíce;*

v instrumentálu: *pod jedním titulem; jedním slovem (2×); jen jedním uchem; ještě s jedním z našeho orchestru; s jedním jediným důkazem.*

Adjektivní skloňování však převažuje pouze v instrumentálu: proti uvedeným případům se tvar *jedním* vyskytuje pouze 1×. V ostatních pádech převládají tvary adekvátní: v genitivu se proti příkladům jmenovaným výše objevuje 5× *jednoho*, v akuzativu životných maskulin 5× *jednoho*, vedle toho se odpovídající tvary vyskytují v dativu a lokálu: v dativu 5× *jednomu* a v lokálu 10× *jednom*.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence jsme zachytili pouze tvar instrumentálový: *s jedním tenorem* (u Adolfa Čecha). Složené tvary číslovky *jeden* se však dle zjištění Bohuslava Havránka objevují u Karla Hynka Máchy (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 175).

Dle dobových gramatik by číslovka *jeden* měla být skloňována jako *ten*, popř. *onen*, pouze dle Tomíčka má „jeden vlastní sklonění“. Je-li v mluvnících připojeno celé paradigma, obsahuje tvary kodifikované i dnes (srov. HANKA, 1849, 141; HATTALA, 1857, 245; ZIKMUND, 1865, 79; TOMÍČEK, 1867, 99). U Zikmunda se v komentářích k deklinaci zájmena *ten* navíc dočteme, že v instrumentálu „bylo [kromě v paradigmatu zmíněného tím] tým, oným, jedním“ (ZIKMUND, 1865, 71).

Genitivní forma *jedného* mohla do Smetanova projevu proniknout pod vlivem tvaru *jedneho*, který je běžný ve středních Čechách (BALHAR a kol., 2002, 394–395; zdložená varianta *jedného* typická pro východní Moravu Smetanu naopak ovlivnila jen stěží). Stejně tak může z mluveného úzu pocházet tvar instrumentálu *jedným*, který je rozšířen přes severozápadní, západní a střední Čechy do oblasti východočeské a dále zasahuje většinu nářečí českomoravských (BALHAR a kol., 2002, 396, 398–399).

Dva, oba

Podobně jako substantiva *ruce*, *nohy* a *prsa*, o nichž jsme pojednali výše, nesou pozůstatky duálové deklinace také číslovky *dva*, *oba*. Neadekvátní tvary se u Smetany vyskytují:

v genitivu: *do dvouh děvčat; s textu obouch osob;*

v dativu: *Co se týče ouvertury ke „Dvoub vdovám“;*

v celku Smetanou psaných dopisů dále:

v genitivu: *obouch konců;*

v dativu např.: *jak to vypadá s partiturou ku „Dvoub vdovám“; Vám oboub extra i nadále budu platit; dodatky ku „Dvěm vdovám“;*

v lokálu např.: *v obouch prvních jednáních; na obouch stranech.*

Frekvenci číslovky *dva* ve Smetanově korespondenci zvyšuje skutečnost, že se vyskytuje v názvu Smetanovy opery *Dvě vdovy*. Kromě případů, které jsou zaznamenány výše, však není skloňována, srov. např.:

díky za přepracování „Dvě vdov“; stran provozování „Dvě vdov“;

jindy není skloňován celý název, srov.:

Ze „Dvě vdovy.“; na základě kontraktu ku „Dvě vdovy“; uzavřel při „Dvě vdovy“.

Celkem se neadekvátní tvary číslovek *dva*, *oba* vyskytují v celku Smetanovy korespondence 20×, tvary náležité proti tomu 24×.¹⁴⁰

V korespondenci Josefa Srba jsme zaznamenali pouze tvary náležité. V celku přijaté korespondence jsme naopak tvary typické pro obecnou mluvu u některých pisatelů zachytili, např.: *ze dvouh třetín* (u Josefa Palečka); *k „Dvoum vdovám“* (u Jana Ludevíta Procházky); [pozdrav] *oboum ctěným rodinám*; *dal oboum [...] po exempláru* (obojí u Josefa Jiráka).

Jako správný genitivní a lokálový tvar je u číslovek *dva*, *oba* dobovými gramatikami označována podoba *dvou/obou*, v dativu a instrumentálu pak *dvěma/oběma* (HANKA, 1849, 141–142). Tvary *dvouch/obouch* a *dvoum/oboum* (nebo instrumentálové, u Smetany ovšem nedoložené, *dvouma/obouma*) jsou hodnoceny jako vlastní „obecnému mluvení“ (HANKA, 1849, 142), jako „prostonárodní“ (HATTALA, 1857, 246), jako vyskytující se „v řeči obecné“ (ZIKMUND, 1865, 79). Dativní tvar *dvoum* připouští teprve Tomíčková mluvnice (TOMÍČEK, 1867, 99–100).

Pokud jde o územní rozšíření Smetanou užitých tvarů *dvouch*, *obouch* a *dvoum*, *oboum*, pokrývají téměř celé české jazykové území (srov. BALHAR a kol., 2002, 398, 400–401).

Tři

Neadekvátní tvary se vyskytly také u číslovky *tři*, a to v genitivu:

v Jirchařích u třech pivonek č. 12; v celku Smetanou psaných dopisů dále např.: *ze třech nejlepších svých oper*; u „*Třech jezdcův*“.

Proti tomu však Smetana píše také:

do nejisté doby dvou, tři snad i čtyř let; *Strávil jsem u Vás tři hezkých dnů* a ve složenině *tři-aktová opera*.¹⁴¹

V korespondenci Josefa Srba se číslovka *tři* v genitivu nevyskytuje, v celku přijaté korespondence se v genitivu objevuje jen noremní tvar *tří*. Na obecnější rozšíření tvaru *třech* ale můžeme usuzovat z poznatků Bohuslava Havrána o jazyce Karla Hynka Máchy, genitiv *třech* je Máchou užíván, platí to však jen pro texty neliterární (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 170).

To, že tvar *třech* nebyl omezen jen na projevy několika mluvčích, potvrzují také dobové gramatiky. V paradigmatech uvádějí v genitivu podobu *tří*, v připojených komentářích si ale někteří autoři všímají i pronikání tvaru *třech*. Tak je

140 Poměry tvarů jsou v jednotlivých pádech následující:

v genitivu 9× *dvouch/obouch/dvě* proti tomu 22× adekvátní *dvou/obou* (z toho 1× ve složenině *dvou až půltřetí měsíční prázdniny operu přerušovaly*);

v dativu 7× *dvoum/oboum/dvěm/dvě* proti tomu 1× adekvátní *dvěma*;

v lokálu 4× *obouch/dvě* proti tomu 1× adekvátní *dvou*.

141 Poměr genitivních tvarů je následující: *třech* se vyskytuje 8×, *tří/tři* 3×.

tomu u Hanka, který však tvar *tří* považuje za „lepší“ (HANKA, 1849, 142), Zikmund charakterizuje *třech* jako vyskytující se „v řeči obecné“ (ZIKMUND, 1865, 80), Hattala ve své mluvnici pouze konstatuje, že vedle *tří* se „již i ve spisech“ objevuje *třech* (HATTALA, 1857, 246–247). Jedině Tomíček se o tvaru *třech* nezmiňuje (srov. TOMÍČEK, 1867, 100).

Genitivní tvar *třech* je rozšířen na celém českém jazykovém území (BALHAR a kol., 2002, 400, 402–403) a dnes proniká i do spisovného jazyka (je ale hodnocen jako hovorový).¹⁴²

4.2.1.2.5 Obecné mluvenostní tendence u jmenných tvarů

Unifikace koncovek v instrumentálu plurálu

Z mluveného úzu do Smetanovy korespondence proniká rovněž sklon k unifikaci pádových koncovek v plurálu. Tato tendence se projevuje zejména v instrumentálu plurálu substantiv všech rodů, kde se prosazují koncovky (vokál +) *-mi*, event. (vokál +) *-ma*, které jsou nehomonymní s jiným pádovým zakončením, a svou jednoznačností jsou proto výhodné, např.:

*s těmi videmi; s titulemi;*¹⁴³ *vkusnými rantlemi; s recitativami a novými čísly a osoby; místami; s děvčatama;*

koncovka (vokál +) *-ma* se 2× objevuje také u zájmen: *s níma, s míma* (následující substantivum už má však koncovku adekvátní: *s míma děvčaty*);

z celku Smetanou psané korespondence dále (vokál +) *-mi*:

s recitativami místo prosou; s špektaklemi a la „kouzelná nožka“; s kobercemi; se strojemí; s hostmí; 4× mí/i/ístami; uzavřenými patrami;

(vokál +) *-ma*:

s recitativama; s urokama; s peráma; s penězma; s musikaliéma; mezi polkama;

142 Co se týče číslovky *čtyři*, nemá Smetana s jejím skloňováním potíže, užívá ji však výhradně v podobě *čtyr*. Ve 100 primárně zkoumaných dopisů se objevuje jen ve složeninách: *čtyrruční vydání náleží již firmě Fr. A. Urbánek; Posílám prozatím čtyrruční výtahy*, v celku Smetanou psaných dopisů dále např.: *do nejisté doby dvou, tři snad i čtyř let; během čtyř roků; pro čtyry ruce; Co se týče čtyrručních výtahu*.

Obměna *čtyř* × *čtyr* je pouze jevem hláskoslovným, navíc gramatiky z 19. století staví na rozdíl od dnešní kodifikace formy *s ř* i *r* vedle sebe jako rovnocenné (v nominativu, popř. vokativu životných maskulin je však možné jen *čtyři*; srov. HANKA, 1849, 142; ZIKMUND, 1865, 80). Tomíček doplňuje, že tvary *s r* jsou rozšířené „v běžném životě“, odkud pronikají i do projevů spisovatelů (TOMÍČEK, 1867, 101), hodnocení jevu nalezneme také u Hattaly, který tvrdí, že „jsou [...] nyní tvary *s* neústrojným *r* m. ř vůbec oblíbenější“ (HATTALA, 1857, 246). K problematice se vyslovuje také *Brus jazyka českého*, v němž se uvádí, že: „...obě formy jsou sice dobré, než *čtyři* pro všechny rody jest tvar starší a správnější“ (*Brus jazyka českého*, 1881, 16).

143 Zde však vyvstává otázka, zda jde o průnik femininní koncovky jen do instrumentálu pl., Smetana totiž toto substantivum skloňuje jako femininum i jindy, např.: *cizích titul, ostatních titul*. V Kottově slovníku najdeme *titul* jako maskulinum (v genitivu přítom může mít koncovku *-u* i *-e*; srov. heslo *titul* in KOTT, 1884, 92).

tato koncovka se dále 2× vyskytuje u adjektiv: *několika zlatýma; jsem Vám ostatníma* [symfonickými básněmi] *k službám*;

a (vedle dvou výše uvedených případů) také 2× u zájmen: *s ni/íma*.

V ostatních případech Smetana užívá adekvátní instrumentálové koncovky: u feminin, např.:

se všemi výminkami; ze všemi podmínkami; s příloškami; hemží se [...] chybami; posetá krásnými růžemi; Za hranicemi;

ale také u maskulin a neuter, např.:

mezi pány a mnou; před všetečníky; s duchy; mně těmi nejupřímnějšími city naplňuje; s takovými [...] svyzelí; svými srdečnými díky; s hlasy; s dukáty; s novými čísly a dodátky; se sborem a soli; s [...] děvčaty.

O tom, že Smetana má na jedné straně povědomí o existujících koncovkách, ale že na druhé straně přesně neví, k jakým základům je má připínat, by mohl svědčit doklad, v němž střídá různé koncovky, srov. např.: *s recitativami a novými čísly a osoby*, anebo případy, kdy instrumentálovou koncovku maskulinní spojuje s femininním základem, (kromě výše uvedeného tvaru *s [...] osoby*) např.: *s těmi velkými firmi německými; s nejvíce oblíbenými zpěvohry; se ale taký hemží lahodnými melodickými kantilény*. Je ale také možné, že Smetana (někdy) za dostatečný signál daného pádu vnímá koncovku adjektiva, a tak vedle stojící substantivum ponechává v nominativu plurálu.

V korespondenci Josefa Srba se unifikované tvary instrumentálu plurálu nevyskytují. O všeobecné rozšířenosti daného jevu by však mohl svědčit pohled do celku přijaté korespondence, kde zaznamenáváme např.:

místami; s italskými koncemi (obojí u Josefa Palečka); *dubovýma prknama; nás po 6 hod. mořil výtečnostma své školy; s repetícema* (vše u Josefa Jiráčka);

objevují se i doklady, kde pisatelé koncovky vokál + *-ma* a vokál + *-mi* střídají, např.: *s bohatýma hejskami* (u Hynka Vojáčka); *s bohatýma pentlemi* (u Josefa Palečka); *skromnými našema silami* (u Adolfa Lorenze).

Užití koncovek (vokál +) *-mi* v instrumentálu maskulin a neuter je běžné, jak dokládá Bohuslav Havránek, rovněž v neliterárních i literárních textech Karla Hynka Máchy (zakončení na *-ma* se však u Máchy objevuje jen v denících a dopisech; srov. HAVRÁNEK, 1963c, 169). Havránek dodává, že to přitom bylo v souladu s tím, co uváděly některé starší mluvnice. Připnutí koncovky *-y* k femininům (*s těmi mlhy, za šedými hory*), k němuž u Máchy ojedinele dochází a které jsme zjistili i u Smetany (srov. výše *s nejvíce oblíbenými zpěvohry*), Havránek hodnotí jako „ojedinělá nedopatření“ (HAVRÁNEK, 1963c, 167).

Dobové příručky užití zakončení vokál + *-mi* u maskulin ve výjimečných případech připouštějí, a to tehdy, když se tím brání dvojsmyslu vznikajícímu z důvodu homonymie akuzativu a instrumentálu plurálu maskulin (srov. HANKA, 1849, 115–116; HATTALA, 1857, 180–181; ZIKMUND, 1865, 26; totéž se dočteme u Tomička, který navíc dodává, že: „...někteří ale mluví též: s holubama, šatama, stromama“; srov. TOMÍČEK, 1867, 28).

Unifikace koncovek adjektivní a zájmenné deklinace v nominativu plurálu

V rámci deklinace adjektivní a zájmenné nalézá tendence k unifikaci koncovek své vyjádření rovněž ve sjednocení podoby nominativu plurálu všech tří rodů. Dominantními se v tomto případě stávají tvary vlastní rodu mužskému neživotnému a ženskému, které pronikají i k maskulinům životným a neutřům (u adjektivní deklinace jde o nenoremní tvary reflektující pravidelnou hláskovou změnu, a to úžení *é > í*).

Unifikační tendence se u Smetany u maskulin životných projevuje:

u adjektiv, např.:

my český [skladatelé] [...] se nemusíme bát; táli mně na myslí vždy ctěný členové; dokud tu budou mladý Polákové; Wenzigovy¹⁴⁴ dědičí [...] mají právo na to; jste-li totiž docela odstěhovaný;

a u zájmen, např.:

umlknou všickní ty pání; ty neměcky pání; Tu radost ale mě ty pání kalejí; mám ještě jiný estheticky cit, než tyto pání; všeliký ty křiklouni a mudrlanti; mněli všecky zpěvaci tremu;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

mně ty páni doktoři elektrisirují; Ať Pražský páni se dozvědí; s hostmí, který [...] obecnstvo přitáhli.

Unifikované koncovky pronikají také k neutřům, podařilo se nám však zachytit jen nemnoho případů, u zájmen např.:

každé místo bylo applaudováno, některé i opakovaný; tyto místa;

u adjektiv z celku Smetanou psané korespondence např.:

děvčata [...] nejsou dosud zvaný.

Vedle toho se u neuter objevují nezúžené adjektivně skloňované tvary podle maskulin neživotných a feminin (*na mé díla; místa, které...*), k tomu více viz oddíl 4.2.1.1.3.

Ani u Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence jsme unifikované tvary nezachytili. Pokud jde o dobové gramatiky, unifikované tvary nepřipouštějí, uváděná paradigmata obsahují formy, jež jsou i dnes považovány za spisovné (srov. HANKA, 1849, k adjektivům 139, k zájmenu *ten/tento* 149, k zájmenu *můj* 150; HATTALA, 1857, k adjektivům 227–228, k zájmenu *můj* 237, k zájmenu *ten* 239–240; ZIKMUND, 1865, k adjektivům 60–61, k zájmenu *ten* 70, k zájmenu *můj* 75). Teprve Tomíček se k průniku unifikovaných koncovek vyjadřuje, v deklinačních vzorech má sice v koncovkách *é* a *á*, ale následně píše, že „v obyčejném životě [...] *é* a *á* proměňují se do *ý*“ (TOMÍČEK, 1867, 53–54, k zájmenu *můj* 118, k zájmenu *ten* 121).

144 Zde se navíc setkáváme s průnikem složené adjektivní deklinace k přivlastňovacímu zájmenu (k tomu viz oddíl 4.2.1.2.2).

Úžení *é > í* a unifikace paradigmatu adjektivní deklinace

Jak bylo naznačeno výše, úžení sledujeme v plurálu u maskulin neživotných a feminin, tyto zúžené tvary se stávají podkladem unifikace plurálových tvarů adjektivní deklinace všech tří rodů (maskulin neživotných i životných). Změna *é > í* je tedy jevem hláskoslovným, který má však dosah do tvarosloví. U neživotných maskulin se ve Smetanových dopisech objevují např. následující výrazy s provedeným úžením *é > í* (roli přitom nehraje jejich povaha syntaktická, mohou se nacházet v pozici přívlastku i ve jmenné části přísudku jmenného se sponou, to platí i o příkladech uvedených dále u jiných rodů):

u adjektiv: *se [...] ozvou ty tajuplný zvuky; Poměry hmotné jsou [...] smutný; foukací nástroje mohli být [...] vynechaný;*

zájmen: *komponování [...] veršů, který už sammi v sobě mají hudbu; abych zamezil nešvarý, který se zde z předešlých dob zahnízdili;*

číslovek: *Druhý sešity [...] vyjdou;*

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

ty krásný domky [...] dělají s toho malý raj; ty kartáčky na zuby [...] nejsou mý, – nybrž Vaše.

U feminin se vyskytuje např.:

poustanou zmotaný fráze; ty droubounky [skladby budou] v prostředí; osoby [...] aby byly dramaticky; byly moje dcery i s maminkou nemocný; změny jsou [...] opravený;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

mám plný ruce práce; přestanou ty věčný vyčítky.

Zúžené tvary se v rámci adjektivní deklinace u Smetany objevují také v singuláru, i v tomto případě souvisí úžení s unifikací. Můžeme totiž předpokládat, že Smetana měl koncovky s *-ý* zažité, a proto je ššíř i tam, kde nejsou náležité, koncovky jsou takto v rámci celého paradigmatu sjednoceny do podoby s *-ý*. Zúžené tvary v singuláru se u Smetany nacházejí u adjektiv, např.:

k novému roku; v novým bytu; abych se [...] věnoval slohu oblíbenýmu; po štědrým dnu; do síně školy veřejný; Je to smutný; Vše tajuplný, něžný a také výrazný; Dostal jsem [...] kategorický ponaučení; při díle tak rozsáhlým a vážným; v celým těle;

i adjektivně skloňovaných zájmen, např.:

k mýmu koncertu; mýmu mozku by škodilo; v mým koncertě; o mým jubileu; Tvýmu otci; po Tvým psaní předešlým; jednotný styl [...] na kterým si mnoho zakládám; v jakým bahně sedí;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

při neobyčejným nadání; v tom novým rouchu; ve svým zdravým a šťastným žití; v mým zvyku; v mým rozmrzeným humoru; v Tvým psaníčku.

Na druhou stranu užívá Smetana také koncovky nezúžené, např.:

od nového družstva; k bezplatnému provozování; K Vašemu lichotivému psaní; takového mrzutého, chorobného mrzaka; vypsané hlasy [neobdržel]; na výtečné vykony; o jiné skladby;

mnohé další případy bychom mohli doplnit z celku Smetanou psaných dopisů, např.:

za svého čestného člena; na zlepšení mého smutného osudu; žádného uměleckého balletu; smutné dny zažívat; jiné ještě věci [poslal].

Jestliže je za sebou více adjektivních nebo zájmných výrazů, neplatí (jak by se mohlo na základě výše uvedených příkladů zdát), že mají všechny koncovku zúženou nebo nezúženou. Někdy Smetana obě podoby v rámci jednoho syntagmatu kombinuje, např.:

po nákem takovým váčku; nebo z celku Smetanou psaných dopisů např.: při svým smutném stavu; v mém trapném osudu.

Pokud pro srovnání dohledáme alespoň některé tvary v celku Smetanovy korespondence, zjistíme, že více než 800× se u adjektiv a zájmen vyskytuje v genitivu koncovka *-ého*, proti tomu 23× *-ý/yho*, z toho 17× v příjmení s adjektivním skloňováním (např. *Novotnýho, Strakatýho, Starýho, Skřejšovskýho*). Tyto případy je přitom nutné ponechat stranou, užití dané koncovky totiž může být motivováno snahou zachovat zřejmou výchozí podobu jména.¹⁴⁵

Více než 200× se u adjektiv a zájmen vyskytuje v dativu koncovka *-ému*, proti tomu 32× *-ý/ymu*, z toho ale 14× opět ve vlastním jméně (např. *Chvalovskýmu, Novotnýmu, Starýmu*).¹⁴⁶

Jestliže se zaměříme pouze na tvary přivlastňovacích zájmen, budou poměry v celku Smetanou psané korespondence následující:

gen. sg. *mého* 125×, *mýho* 0×; *t/Tvého* 10×, *t/Tvého* 0×; *s/Svého* 48×, *s/Svého* 0×;

dat. sg. *mému* 14×, *mýmu* 5×; *t/Tvému* 6×, *t/Tvému* 1×; *s/Svému* 14×, *s/Svému* 0×;

lok. sg. *mém* 20×, *mým* 31×; *t/Tvé* 2×, *t/Tvé* 4×; *s/Své* 29×, *s/Své* 12×.

Z uvedených kvantitativních údajů je zřejmé, že u Smetany převládají noremní nezúžené tvary (převahu zúženého tvaru jsme zjistili jen v lokálu sg. zájmena *můj* a *tvůj*).

V dopisech Josefa Srba jsme se se zúženými koncovkami nesetkali (i u příjmení majících povahu adjektiva jsou koncovky nezúžené, např. *Černého, Novotného, Pokorného, Rozkošného, Stropnickému*). Prostřednictvím sond do korespondence přijaté jsme ojediněle zúžené tvary adjektiv zachytili, např.: *by jste na psal ruský podmýnky honoraru* (u Josefa Palečka); *vytlačeno bude posádkou kamenů, o který je zde taková nouze* (u Josefa Jiráka). U týchž mluvčích se zúžené tvary vyskytují – stejně jako u Smetany – i u vlastních jmen, např.: *p. Dr. Strakatýmu* (u Josefa Palečka); *Od Holýho; Holýmu* (obojí u Josefa Jiráka).

Úžení v koncovkách adjektivní flexe zjišťuje také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy, objevuje se však pouze v textech neliterárních (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 166).

145 Naopak *-ého* se u vlastních jmen vyskytuje jen 8× (*Hostinského, Novotného, Podlipského, 2× Pokorného, Rychnovského, Starého, Strakatého*).

146 Naopak *-ému* se v příjmeních objevuje jen 2× (*Novotnému, Slavkovskému*).

Podle dobových gramatik jsou náležité tvary nezúžené, tvary se změnou *é > í* nejsou zmiňovány ani v následných komentářích (srov. HANKA, 1849, k adjektivům 139, k zájmenu *můj* 150; HATTALA, 1857, k adjektivům 227–228, k zájmenu *můj* 237; ZIKMUND, 1865, k adjektivům 60–61, k zájmenu *můj* 75). K zužování se autoři vyslovují pouze v oddílech věnovaných hláskosloví: např. Hattala píše o tom, že „obecný Čech“ místo *é* vyslovuje *í*, jako příklad uvádí *dobr-ího, -ímu* (HATTALA, 1865, 117), u Zikmunda nalezneme poznámku, že „se dlouhé *é* zaměňuje v řeči obecné po souhláskách tvrdých zhusta dlouhým *ý*“, tvrzení je doplněno příkladem *dobrého – dobrýho* (ZIKMUND, 1865, 6).

Úžení je v projevech mluvčích hojně rozšířené i dnes, na rozdíl např. od diftongizace *ý > ej*. Na tom, že jsou zúžené tvary proti tvarům diftongizovaným pociťovány méně příznakově, se jistě podílí i skutečnost, že *-ý-* je v některých koncovkách adjektivní deklinace náležité (k tomu srov. např. rozbor současné korespondence in HLADKÁ, 2013b, 61–98).¹⁴⁷

4.2.1.2.6 Slovesa

Jevy z obecného mluveného úzu

Tvary typu *pozdravuju, pozdravujou*

Co se týče slovesných tvarů, pronikají do Smetanova vyjadřování z mluveného úzu tvary 1. os. sg. indikativu přítomného aktiva sloves 3. slovesné tř. zakončené na *-u*, např.:

acceptuju; děkuju; nereflektuju; obtěžuju; potřebuju; pozdravuju; protestuju; přeju; zahraju;

¹⁴⁷ Stejně tak je tomu nejspíše i v korespondenci Bedřicha Smetany, kde je diftongizace *ý > ej* proti úžení *é > í* mnohem méně častá (diftongizace *ý > ej* je přitom svou povahou opět jevem hláskoslovným, který může mít v některých pozicích dosah do tvarosloví, tj. může ovlivnit podobu deklinačních paradigmát). Vícekrát se u Smetany objevuje v koncovce adjektiv nebo zájmen, ale jedině tehdy, pokud je *ý* v koncové pozici (tj. koncovky *-ejch, -ejm, -ejma* se u Smetany nevyskytují vůbec). V celku Smetanou psaných dopisů zaznamenáváme diftongizaci *ý > ej* v koncové koncovkové pozici 12×, např.: *poctivej, hluchej, malovanej, mrzutej, žádnéj, nákej*.

K diftongizaci dochází i v základech slov, v celku Smetanou psaných dopisů se objevuje např.: *bejt/ bejvat, mějt, tejdén, (na)nejvejš*. O tom, že si Smetana uvědomuje příznakovost výrazů se změnou *ý > ej* v základu, by mohlo svědčit, že se kromě *nejvejš* vyskytují jen v dopisech rodinných.

Ke změně *ý > ej* po tvrdých hláskách srov. BALHAR a kol., 2005, 79–82, v oblasti středních a severovýchodních Čech, která nás s ohledem na Smetanu zajímá, bývají běžné podoby *s -ej-*.

Podíváme-li se do Kottova slovníku, zjistíme, že u většiny uvedených slov je preferována podoba *s -ý-*: např. *mýt, týden*, podoby *mejt a tejdén* jsou hodnoceny jako vyskytující se v obecné mluvě (srov. heslo *mýti* in KOTT, 1878, 1096, *týden* in KOTT, 1884, 250). V Kottově slovníku najdeme ze sledovaných výrazů jen *vejš* (s odkazem na *vjš*, srov. KOTT 1884, 600).

V přijaté korespondenci jsme zachytili nemnoho případů diftongizace *ý > ej*, např.: *...sem byl co pianista hejčkaný* (u Josefa Jiráčka). V Kottově slovníku ovšem najdeme v rámci samostatného hesla nejen *hýčkati*, ale také *hejčkati* (srov. KOTT, 1878, 416, 515).

a tvary 3. os. pl. indikativu přítomného aktiva těchto sloves zakončené na *-ou*, např.: *pozdravujou; prezentujou; si [...] přejou*.

Mnohé další příklady se vyskytují v celku Smetanou psané korespondence, koncovka *-u* je u zmíněného slovesného typu užitá v úhrnu 107× a *-ou* 28×. Sledovat míru výskytu koncovek *-i* a *-í* je vzhledem k tomu, že korpus není morfologicky označovaný a že se ve Smetanových dopisech projevuje rozkolísaná kvantita vokálů, velmi obtížné. Koncovka *-i* se objevuje i v plurálu (srov. *Čísla neexistují; kde zrovna se zdržují ty dámy*), naopak *-í* je opakovaně i v singuláru (srov. *nerad korespondují; Já dokončují; Nehněvej se, že Tě zase obtěžují; Srdečně Tě líbám a pozdravují co Tvůj věrný přítel; Od včerejška čtu a deklamují si Vaše verše; že se sám obdivuji*), zjištění přesného počtu výskytu tudíž vyžaduje náročné ruční dotřídění. Pro dokreslení jsme jej provedli alespoň u koncovky *-í*, ta se u hledaného tvaru 1. os. sg. vyskytuje u daného slovesného typu pouze 25×.

V dopisech Josefa Srba jsme zachytili jediný případ užití koncovek *-u/-ou*, jde o tvar 3. os. pl. *slibujou*. V celku přijaté korespondence se koncovka *-u* místo *-i* v 1. os. sg. u daného typu sloves vyskytuje 19×, např.:

Děkuju (u Jana Nerudy); *hraju* (u Josefa Jiráka); *Lituju* (u Jana Strakatého); *rozehřeju* (u Jana Ludevíta Procházky); *žiju* (u Adolfa Čecha).

Ve 3. os. pl. se *-ou* místo *-í* kromě výše uvedeného výrazu z korespondence Josefa Srba objevilo pouze 1×, a to v dopisu Josefa Palečka: *Napravník, Vojáček Vás pozdravujou*.

Podobně tyto tvary zaznamenává také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy, zjišťuje však, že je Mácha užívá spíše v textech neliterárních (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 179).

Pokud jde o poznámky k časování sledovaných sloves v dobových gramatikách, vymyká se Hattala, který má v 1. os. sg. jen *-i* a ve 3. os. pl. *-í* (srov. HATTALA, 1857, 276 k slovesům typu *bíti* a HATTALA, 1857, 304–305 k slovesům typu *kupovati*). Ostatní autoři uvádí oba typy koncovek (srov. HANKA, 1849, 159; ZIKMUND, 1865, 99, 122; TOMÍČEK, 1867, 168, 169), z jejich komentářů však vyplývá, že *-i* a *-í* vnímají jako stylově vyšší. Hanka je hodnotí jako „jemnější“ (HANKA, 1849, 154); Zikmund k paradigmatu doplňuje, že v 1. os. sg. *-u* „praví se nyní raději“ (ZIKMUND, 1865, 100), „jest obyčejnější“ (ZIKMUND, 1865, 123), ve 3. os. pl. *-ou* „říká se v řeči obyčejně [...] místo spisovného“ [...] *-í* (ZIKMUND, 1865, 100), jinde dodává, že *-ou* místo *-í* „praví se v řeči obecné“ (ZIKMUND, 1865, 123). Tomíček koncovky *-i/-í* charakterizuje jako ty, které jsou běžné „v řeči písemní“ (srov. TOMÍČEK, 1867, 168, 169).

Prézentní tvary pro 1. osobu plurálu zakončené na -em

Z mlouveného úzu dále pochází tvar 1. os. pl. indikativu přítomného aktiva bez koncového *-e* jako *jak Vás přepadnem*; opakovaně se tato forma v souhrnu Smetanou psaných dopisů objevuje u slovesa *moci*, např.: *můžem hovořit*, u slovesa *být* ve futuru, např.

budem vidět, a u sloves *jít* a *jet* a od nich utvořených odvozenin, např.: *nevyjdem*; *my přijedem*; *jedem*.

Celkem se sledované tvary u Smetany vyskytují 26×, zakončení na *-eme* je však hojnější, objevuje se 57×. Někdy stojí tvary s koncovým *-e* a bez něj dokonce těsně vedle sebe:

My jedeme do Prahy dne 11ho května v pátek ranním vlakem, zůstanem pres sv. Jána Nep. v Praze, a určíme společný odjezd z Prahy.

U opakovaně užitých sloves jsme v celém korpusu sledovali poměr výskytu tvarů 1. os. pl. indikativu přítomného času aktiva s koncovým *-e* a bez něj. Zakončení na *-em* převažuje u sloves *-jít* a *-jet*:

oproti 5 výskytům *-jdem* je jen 1× užitó *-jedeme*;

oproti 5 výskytům *-jedem se* 4× objevuje *-jedeme*;

naopak zakončení na *-eme* převládá u tvarů slovesa *být* v budoucím čase a u slovesa *moci*:

oproti 5 výskytům *budem se* 14× objevuje *budeme*;

oproti 7 výskytům *(ne)mů/užem se* 18× objevuje *(ne)mů/užeme*.

Zkoumaný jev se vyskytuje i v dopisech Josefa Srba, srov. *zahrajem*, *potřebujem*, zachytili jsme jej také v celku přijaté korespondence, např.: *provedem* (u Jana Ludvíka Procházky); *pošlem* (u Josefa Palečka); *provedem*; *Potřebujem* (obojí u Jana Nerudy); *odjedem*; *budem jíst*; *budem mít*; *jestli se dohodnem*; *Zíttra se sejdem* (vše u Josefa Jiráňka).

To, že jde o záležitost hojně se objevující, dokládají výroky autorů dobových gramatik: od HANKY („V eme [...] odpadává rádo poslední e“; 1849, 173)¹⁴⁸ přes HATTALU („m jen v obecné češtině zhusta [...] slýchati“; 1857, 262) po ZIKMUNDA („...zhusta se -e odsouvá“; 1865, 94) a TOMÍČKA, který si všímá, že *-e* u tohoto tvaru někteří spisovatelé vynechávají (1867, 169).

Prézentní tvary slovesa *moci*

Z jevů pocházejících z obecného mluveného úzu se v celku Smetanovy korespondence objevují také tvary *mů/užu* (celkem 4×) a *mu/užou* (také celkem 4×). Jak lze soudit z uvedeného počtu výskytů, nejde ve Smetanových dopisech o záležitost výrazněji rozšířenou, uvedené podoby nepřevažují, častější je *mohu* (celkem 54×) a *mohou* (celkem 29×).

V přijaté korespondenci jsou užívány výlučně podoby *mohu* a *mohou*. Tvary *můžu* a *můžou* však registruje Bohuslav Havránek v literárních textech Karla Hynka Máchy (HAVRÁNEK, 1963c, 170).

Jako tvary z obecné mluvy jsou tyto formy hodnoceny ve slovníku Františka Štěpána Kotta (srov. heslo *moci* in KOTT, 1878, 1053).

148 Ve vlastním textu jen o něco dále Hanka sám užívá tvar 1. os. pl. indikativu přítomného času aktiva bez *-e*, srov.: „V sprosté řeči **prodlužujem** takové í v eji“ (HANKA, 1849, 174; vytučnění L. R.).

Jevy teritoriálně příznakové, rozšířené v mluvě v Čechách

Kondicionálové tvary

Opakovaně se ve Smetanově korespondenci objevují kondicionálové tvary tvořené podle modelu *by* (*aby*, *kdyby*) + prezntní tvar slovesa *být* + *l*-ové příčestí. Časté jsou zvláště ve 2. os. pl., např.:

Mohli by jste [...] poddat; mohli by jste [...] dávat;

a to většinou při vykání, např.:

by jste [...] vyložil; by jste byl tak laskav; aby jste mohl použít; aby Jste [...] užívati ráčila; kdyby jste [...] ponechal; kdyby jste [...] vrátila.

Ve 2. os. sg. se analogicky objevuje např.:

*aby si byl tak dobrý; aby si [...] hleděl zpraviti; Kdyby si [...] byl cizím (nebo staženě by jsi: *by's* [...] vyslovil, které bychom ale mohli chápat jen jako pravopisnou variantu *bys*).*

Podobně v 1. os. pl. Smetana píše např.:

by jsme prozatím mohli titul nechat stranou; by jsme si [...] ustanovili; aby jsme [...] drželi tajemství; aby jsme to spořádali.

Z celku Smetanou psaných dopisů můžeme doplnit také jediný případ užití daného modelu pro kondicionálový tvar 1. os. sg.:

by jsem peníze poslal.¹⁴⁹

Ačkoli uvedený způsob tvoření kondicionálu u Smetany převažuje, nalézají se v celku Smetanou psané korespondence i tvary *bych*, *bys* atd. + *l*-ové příčestí. Poměry výskytu jsou následující:

ve 2. os. pl. *by jste*, *aby(s) j/Jste*, *kdyby(s) j/Jste* + *l*-ové příčestí 272×, proti tomu *byste*, *abyste*, *kdybyste* + *l*-ové příčestí 22×;¹⁵⁰

ve 2. os. sg. *by (j)si*, *aby (j)si*, *kdyby si* + *l*-ové příčestí 35× (+ *by's* + *l*-ové příčestí 4×), proti tomu *bys*, *abys*, *kdybys* + *l*-ové příčestí 11×;¹⁵¹

v 1. os. pl. *by jsme*, *aby jsme*, *kdyby jsme* + *l*-ové příčestí 22×, proti tomu *bychom* + *l*-ové příčestí 2×, jeden z těchto případů je však vázán na název árie *Proč bychom se netěšili (tak se musel první sbor: „Proč bychom se netěšili“ opakovat).*¹⁵²

Pouze v 1. os. sg. proti jedinému výše zmiňovanému výskytu *by jsem* + *l*-ové příčestí převažuje *bych*, *abych*, *kdybych* + *l*-ové příčestí, tato forma se objevuje 660×.

149 Větu *Dorozumět se s těmi velkými firmi německými je zapotřebí, aby jsem spolu sestavili hudebníny...* ponecháváme stranou, došlo zde jen k přesmyknutí písmen *m* a *e*, a jde tedy o doklad pro 1. os. pl.

150 Započítáváme i doklad *kdybyli byste mohl [...]* *zaplatit*, který sice není tvořen zcela podle sledovaného modelu, Smetana v něm ale jasně užívá kombinaci *byste* + *l*-ové příčestí.

151 Nejednoznačně *Tak Tě prosím značně, bys si mně častěji psala* ponecháváme stranou.

152 Teritoriálně příznakový tvar *bychme* (k tomu srov. BALHAR a kol. 2004, 598, 601), který zmiňují dobové gramatiky (viz dále rozbor v textu), Smetana nepoužil ani jednou.

V dopisech Josefa Srba se kondicionálové tvary tvořené spojením *by* s přezentem slovesa *být* a *l*-ovým příděstím neobjevují. V celku přijaté korespondence jsme je zachytili zvláště ve 2. os. pl., např.:

by jste udělal recitativa; by jste požádal p. Kolára mladšího; by jste to vzal jen co můj osobní náhled (vše u Josefa Palečka); *Byl by jste tak laskav* (u Jana Ludevíta Procházky);

méně často v 1. os. pl., např.:

Pak by sme jeli; aby sme se trochu ohřáli (obojí u Josefa Jiráka); *vynasnažíme se, bysme se vyznamenání žádaného stali hodnými* (v dopisu od Hudebního spolku v Táboře).

Na základě vyhledávání v celku přijaté korespondence však můžeme říct, že výše uvedený způsob tvoření kondicionálu zde na rozdíl od Smetanových dopisů nepřevažuje.¹⁵³

Dobové mluvnice uvádějí kondicionálové formy *bych, bys, bychom, byste* + *l*-ové příděstí (srov. HANKA, 1849, 83, který v 1. os. pl. připouští i *bychme* a *bysme*; HATTALA, 1857, 11; ŽIKMUND, 1865, 129–131, jenž má v 1. os. pl. i *bysme*; TOMÍČEK, 1867, 174 uvádějící v 1. os. pl. i *bychme* a *bysme*). Podob *by jsme* a *by jste* si ale všimá Kott, označuje je jako špatné (KOTT, 1878, 112).

Zatímco zjištěné tvary ve 2. os. pl. je namísto hodnotit jako jev pravopisný, uplatnění stejného modelu při tvoření dalších tvarů je záležitostí systémovou. Domníváme se, že Smetana je přitom ovlivněn místní mluvou, užití formy pro 2. os. sg. a 1. os. sg. a pl. jsou totiž teritoriálně příznakové. Ve 2. os. sg. je téměř na celém českém jazykovém území rozšířena forma *bys*, ale v západní polovině Čech vedle ní funguje dubleta *bysi*, v 1. os. sg. je opět téměř na celém českém jazykovém území *bych*, ale v západních Čechách je jako dubleta užíváno *byssem*, podoba *bysme* pro 1. os. pl. je běžná v celých Čechách a odtud částečně přesahuje na Moravu (srov. BALHAR a kol., 2002, 595, 596, 598–601). Formy kondicionálu zjištěné ve Smetanou psaných dopisech lze tedy interpretovat tak, že Smetana užívá tvary běžné pro projevy mluvené, přizpůsobuje je však projevu psanému, tj. zapisuje je tak, jak to považuje za správné: *by jste, by jsi, by jsme, by jsem*.¹⁵⁴

153 Konkrétní počty výskytů jsou následující:

v 1. os. sg. se objevuje jen *bych, abych, kdybych* + *l*-ové příděstí, a to celkem 378×;

podobně ve 2. os. sg. pouze *bys, abys, kdybys* + *l*-ové příděstí, a to celkem 3×;

v 1. os. pl. se tvary *by (j)sme, aby (j)sme, kdyby (j)sme* + *l*-ové příděstí vyskytují jen 6×, proti tomu *bychom, abychom, kdybychom* + *l*-ové příděstí 66× (některými gramatikami připouštěné *bychme* se v přijaté korespondenci nevyskytují);

ve 2. os. pl. je *by (j)ste, aby (j)ste, kdyby (j)ste* + *l*-ové příděstí užito 85×, proti tomu *byste, abyste, kdybyste* + *l*-ové příděstí 279×.

154 Při vynechávání náslovného *j-* může sehrávat roli podoba tvarů minulého času. V jejich případě uvádějí tvary pomocného slovesa *být* bez *j-* i některé dobové gramatiky (srov. HANKA, 1849, 83; HATTALA, 1857, 9), novější mluvnice Žikmunda a Tomíčka už ale mají *js-* (srov. ŽIKMUND, 1865, 129–130; TOMÍČEK, 1867, 170). Tomíček si však toho, že *j-* bývá v této pozici vynecháváno, všimá ve svém *Pravopisu českém*

Tvary minulého času

Smetana ve svých dopisech občas užívá tvary minulého času v 1. os. sg. a pl. bez pomocného slovesa *být*, jehož funkci přebírá osobní zájmeno. Jedná se o případy typu:

já komponoval; My mysleli;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

já viděl; já nikdy nežádal; já napsal dlouhá a namahavá díla; Já vzal tu routu přes Kostnící; mí oba [...] se vrátili do Jabkeníc; my ho ale neviděli.

V 1. os. sg. jde v celku Smetanou psaných dopisů o 34 případů, v 1. os. pl. o 3 případy.¹⁵⁵ Z těchto počtů výskytu plyne, že uvedené tvary minulého času jsou ve Smetanou psaných dopisech spíše řidší a že převažují formy tvořené pomocným slovesem *být* a *l*-ovým přičestím. Navíc je třeba doplnit, že v některých případech může užití osobního zájmena vycházet ze snahy o zdůraznění postoje autora sdělení nebo že může pramenit z toho, že je „já“ kladeno do kontrastu k někomu jinému. Pak je pochopitelně otázkou, nakolik má výskyt osobního zájmena vliv na následné vynechání pomocného slovesa, srov. např.:

*Upřimně řečeno jde to vždy proti mé srsti, proto já pro sebe nikdy nic neprosil;
Já neměl nikdy ani ve snu tu myšlenku, s kapelníkem Slanským někde konkurovat;
co p. Urbánek bude za to žádat? Já to pro něj nekomponoval, neznal jsem ho tenkrát...*

Interpretace obdobných dokladů (tj. vyhodnocení motivovanosti užití osobního zájmena) však může být obtížná, neboť zde roli sehrávají i subjektivní postoje mluvčích.

V korespondenci Josefa Srba jsme sledovaný způsob tvoření minulého času zachytili pouze jednou: *já však stál na svém*. Jak odhaluje delší kontext: *rozpředla se o tom hádka dosti tuhá; já však stál na svém a tvrdil jsem...*, je i zde – podobně jako v některých Smetanou psaných dopisech – užití osobního zájmena primárně motivováno zdůrazněním postoje subjektu.

Z celku přijaté korespondence můžeme dále jmenovat např.:

že právě já to byl (u Františka Pivody); *Já učinil tak přec v obapolném našem prospěchu; Já se pro Vás [...] obětoval* (obojí u Františka Augustina Urbánka); *já mu však dosud nedal ani odpovědi; já Vás hledal* (obojí u Jana Ludevíta Procházky).

Také u některých z těchto dokladů lze výskyt zájmena *já* chápat jako motivovaný.

Pokud jde o názory gramatiků 19. století, u Hanky se dočteme, že k vypouštění tvarů *sem* a *sme* v minulém čase dochází v obecné mluvě, a to tehdy, jestliže jsou užitá zájmena *já* nebo *my* (HANKA, 1849, 175). HATTALA (1857, 9) a ZIKMUND (1865, 133) vynechání pomocného slovesa připouštějí jen ve 3. os., následující Tomíčko-

dle ústrojnosti českého jazyka (TOMÍČEK, 1862, 12). Více k této problematice viz kapitolu 4.1 Pravopis, oddíl 4.1.3.2.

155 Tvary 2. os. sg. tvořené přidáním koncového *-s* k přičestí činnému či ke spojovacímu výrazu jsme nezaregistrovali.

va mluvnice bez nějakého dalšího komentáře nebo hodnocení konstatuje, že se v minulém čase v 1. os. sg. a pl. někdy místo pomocného slovesa kladou osobní zájmena *já* a *my* (TOMÍČEK, 1867, 171).

Uvedené tvary minulého času jsou z hlediska územního typické pro nářečí v Čechách, u formy pro 1. os. pl. ovšem s výjimkou severovýchodní části Plzeňska, kde je běžné *jsme* + *l*-ové příčestí (k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 592–594 pro 1. os. sg. a BALHAR a kol., 2002, 595, 597 pro 1. os. pl.).

Infinitivy na -ct(i)

Dalším teritoriálně příznakovým jevem vyskytujícím se ve Smetanově korespondenci jsou infinitivní tvary zakončené na -ct(i). U Smetany jsme je zachytili u sloves s původním -st (ke změně dochází po vsunutí -d- z kmene přítomného: -dst > -lst > -ct; k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 486), např.:

u cizího nakládatele se nemohu uvést; Změny v opeře mohou si zavést;

dále u slovesa *jet* (kam *c* proniká analogicky podle sloves na -st; BALHAR a kol., 2002, 486), např.:

Jiránek tam chce ject;

a u infinitivu slovesa *říci* a *moci*, kde probíhá změna infinitivní koncovky -ci v -cti, resp. -ct (-t se sem dostává analogicky podle zakončení jiných sloves; BALHAR a kol., 2002, 488), např.:

Mám Vám své mínění řícti; mohu řícti; budu moci zaplatit.

Jak je z uvedeného patrné, k obměnám podob infinitivu dochází na základě změn hláskových.

V celku Smetanovou psaných dopisů se dále objevuje *vpléct*, 25× je užito sloveso -vé/ect(i); 18× -ject; 29× -ří/i/íct(i), 20× -moci. Tyto infinitivní podoby převažují: -plést(i) se proti tomu u Smetany nevyskytuje ani jednou, -vést(i) jen 3×, -jet(i) 4×, -říci 5× a -moci jen 1×.¹⁵⁶

V dopisech Josefa Srba jsme tento jev nezaznamenali, v celku přijaté korespondence jsme našli jediný obdobný případ, a to v dopisu Roberta Nostice: *Litují velice že musím odject.*

Z hlediska teritoriálního jsou infinitivy na -ct místo -st běžné pro mluvený jazyk velké části území v Čechách, odkud částečně přesahují na západní Moravu (srov. BALHAR a kol., 2002, 489–492, mapovány byly infinitivy *kvést* a *ukrást*). Užší územní rozšíření platí pro infinitiv *ject*: vyskytuje se v západní polovině Čech (srov. BALHAR

156 Distribuci infinitivních koncovek -t × -ti jsme nesledovali. Na základě sond učiněných do 100 primárně zkoumaných Smetanových dopisů se zdá, že převažují infinitivy na -t. Objevují se však i zakončení na -ti, někdy se obě koncovky vyskytují dokonce v rámci jedné věty:

mohu ubezpečit, že dojem na mně byl tak mohutný, že jsem alespoň děj [...] co skromný dárek obecenstvu norských zemí podatí mohl;

že by jsme prozatím mohli titul nechat stranou, až bude libretto celé, potom že se dá lehčeji řádný titul naléztí (vytučnění L. R.).

a kol., 2002, 485–486). Pokud jde o slovesa *-moci* a *řici*, zakončení *-ct* vytlačující původní *-ci* proniklo nakonec do spisovného jazyka, František Štěpán Kott však ve svém slovníku tyto podoby (tj. s *-ct* nebo s *-cti*, např. *mocť*, *pomocťi*, *řicť*/*řicťi*) hodnotí ještě jako vyskytující se v obecné mluvě (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

Příčestí činné

Méně často než jevy, jimiž jsme se zabývali dosud, se u Smetany objevují tvary příčestí činného bez koncového *-l*, předchází-li mu souhláska, např.:

můj jubilejní koncert vypad nad míru skvěle; aby [...] vytísk;

z celku Smetanovy korespondence dále např.:

Rád bych si [...] domá zaved pořádek; [psík Rokko] zakous kůřátka; jsem [...] uposlech.

V souhrnu Smetanových dopisů však tyto tvary nejsou četné, jasně převažují příčestí zakončená na *-l*.

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme zkoumané tvary příčestí činného nezjistili. V celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit pouze dva obdobné doklady, a to v dopisu Elišky Krásnohorské. V obou případech se však sledovaný tvar vyskytuje jen v názvu árie, který je reprodukcí mluvené řeči (spíše než o doklad průniku tohoto jevu do psaného vyjadřování jde tedy o doklad jeho živosti v mluvě):

nezapomenutelný jest mi klassický výstup: „jak jsem to řek, už je to tak;“; Na setkání si místo pozdravení zpíváme „jak jsem to řek, už je to tak!“.

Týž jev registruje také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy (např. *roztlouk*, *sněd*), vyskytuje se však jen v Máchově korespondenci, nikoli v textech literárních (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 179).

Poznámky k odsouvání koncového *-l* lze najít v dobových gramatikách. Hanka píše, že: „Na konci l po jedné neb více spoluzvučkách se často pohlcuje: spad místo spادل, utek místo utekl, příběh místo příběhl...“ (HANKA, 1849, 175). Hattala hodnotí odsouvání koncového *-l* jako vlastní „obecné češtině“ (HATTALA, 1857, 266). Tomíček si všimá, že „v obyčejném životě vynechává se l: kladl = klad“ (TOMÍČEK, 1867, 134). Pouze Zikmund se o možnosti odsunutí koncového *-l* nezmiňuje, uvádí jen tvary náležitě (ZIKMUND, 1865, 95).

Z hlediska územního rozšíření jsou podoby činného příčestí bez koncového *-l* běžné v celých Čechách¹⁵⁷ (k tomu srov. mapované tvary příčestí činného in BALHAR a kol., 2002, 539 nn.).

157 Stranou přitom ponecháváme izolovanou oblast výskytu těchto tvarů v severovýchodní části našeho jazykového území, která nemá se Smetanovou biografií spojitost.

Tvar *nejní*

Teritoriálně příznakovým jevem, který stojí na pomezí hláskosloví a tvarosloví, je záporný tvar slovesa *být* pro 3. os. sg. indikativu přítomného času v podobě *nejní*. Výskyt *j* je zde vysvětlován analogií podle dalších přítomných tvarů slovesa *být*, tj. podle *nejsem*, *nejsi* atd. (srov. BĚLIČ, 1972, 79), popř. jako pravidelná hlásková obměna (diftongizace *y > ej*) stč. *nýnie* (BALHAR a kol., 2002, 608).¹⁵⁸ U Smetany se objevuje např.:

vinnou moji to nejní; nejní-li to možné; že moje povahá nejní ta, by sloužila k choutce každého; z celku Smetanovy korespondence dále např.: stráta peněžita tak veliká nejní; nejní tu příjemno pro cizince; letos pro mně žádného černá nejní.

Celkem se tvar *nejní* ve Smetanou psaných dopisech vyskytuje 14×, *není* je proti tomu mnohem četnější, je užito 105×.

Ani v dopisech Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence se záporný tvar *nejní* neobjevuje.

Kott tvar *nejní* hodnotí jako vyskytující se v obecné mluvě (srov. heslo *není* in KOTT, 1880, 127).

Nejní je běžně rozšířeno v celých Čechách (s výjimkou západočeských nářečí a širšího Podkrkonoší), většinou koexistuje s dalšími variantami, jako jediná možná podoba bylo zaznamenáno zvláště ve východních a jižních oblastech uvedeného areálu (BALHAR a kol., 2002, 607–608).

Prítomný tvar slovesa *být* pro 2. osobu singuláru

Ze sledované skupiny mluvených jevů rozšířených na značné části území Čech můžeme z celku Smetanovy korespondence doplnit ještě 2× se objevující tvar 2. os. sg. indikativu přítomného času (plnovýznamového nebo sponového) slovesa *být* ve formě *seš*. U Smetany se ovšem vyskytuje pouze jako *jseš*:

Ty jseš mě všecko na světě; jseš ve své mladosti ještě příliš odvážná.

Ani v dopisech Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence se tvar (*j*)*seš* neobjevuje.

O formách *jseš*, *seš* se ve svém slovníku zmiňuje František Štěpán Kott, stejně jako k tvaru *nejní* i k nim připojuje poznámku, že jsou vlastní obecné mluvě (srov. heslo *býti* in KOTT, 1878, 114).

Pokud jde o teritoriální rozšíření, pokrývá tento tvar v podstatě střed českého jazykového území, tj. oblast severovýchodočeských nářečí, východní část středočeských dialektů a jihovýchodní okraj jihozápadočeských nářečí, dále celou oblast nářečí českomoravských a dialektů středomoravské (s výjimkou jejich severní a severovýchodní části) (BALHAR a kol., 2002, 605–606).

¹⁵⁸ Záměna zápornky *ne-* za *ný-* vychází zřejmě z mylné interpretace souvškytu hlásek *e + j* ve slovech jako *ne-jměti* a z jejich hyperkorektní opravy na *nýměti* (k tomu srov. MARUŠ, Jakub (2009). *Záporová shoda a zápornky ne-, ni- ve staré češtině*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.)

Jevy výrazně teritoriálně příznakové

Tvary typu *obdařejí*

K jevům, jež jsou z hlediska teritoriálního typické pouze pro určité části českého jazykového území (nikoli např. pro celé Čechy), a jež tudíž dokládají sepětí mluvčího s danou oblastí, patří tvary 3. os. plurálu indikativu přítomného aktiva sloves 4. třídy dnešního typu *prosít a trpět* tvořené sufixem *-e/ějí*. U Smetany se objevuje např.:

kalejí; obdařejí; platejí; ...se [...] plazejí; utržejí; stojejí; ...si volejí; Braniboři vyplnějí [...] veškeré požadavky;

mnohé další příklady lze doplnit z celku Smetanovy korespondence, např.:

Souček, mladší Čech a Doubravský [...] se [...] bavějí; že „Libuši“ držejí za obyčejnou, všední, někde i nudnou operu; tony vyšších oktáv jinak ladějí; skorem nevidějí a neslišejí [Sofie a Boženka]; jak dámy nosejí; Pastilli tyto položejí se [...] na jazyk; obě dcerušky [...] se [...] těšejí; Jak se zhrozejí všechny ty ctihodní lidičky; důkladnou komposici zkazejí až k propadnutí; take na mně se venkovští zlobějí.

Pokud se zaměříme alespoň na slovesa, u nichž Smetana opakovaně užívá zakončení *-e/ějí*, je situace následující:

-platě/ějí se vyskytuje 6×; *-volejí* 4×; *těšejí* 4×; *-držejí* 3×; *bavějí* 2×; *-vidějí* 2×; *z/shkazejí* 2×; zakončení na *-í* se ve 3. os. pl. indikativu přítomného aktiva objevuje jen 1× u slovesa *těšit*, u ostatních zmíněných sloves jej nezaznamenáváme; 2× Smetana užil také *stojějí*, v tomto případě však převažuje tvar *stojí*, ve 3. os. pl. indikativu přítomného aktiva jej registrujeme 5×.

Obecně lze ale říci, že adekvátní koncovku *-í* jsme u Smetany ve 3. os. pl. indikativu přítomného aktiva zachytili u sledovaného typu sloves spíše ojediněle, jmenovat lze např.:

A takové [myšlenky] se arcil' nerodí každý den!; péro [...] děla písma, která do slova nepatří; až se skrátí dny; Hrozí mně kamna v mém pokojčku [...] rozbořením.

V dopisech Josefa Srba jsme zakončení na *-e/ějí* ve 3. os. pl. daných slovesných typů nezaznamenali. V celku přijaté korespondence se objevuje, často jej užívá např. Josef Paleček, viz např.:

ať se dekorace naznačejí; Jak to u nás tančejí; neplatějí již tolik percent; Vám to potom tak zkazejí, že...; Národní lístý chodějí velmi nepořádně; Russove na formalitu velmi držejí.

Objevují se ale i u dalších mluvčích, např.:

že se většinou chodníky dlážďejí dubovýma prknama (u Josefa Jiráka); *odpisují taky do Brna kde mně prosejí hráti v besedě* (u Ferdinanda Lauba).

Můžeme doplnit, že tyto tvary zjišťuje v hojné míře také Bohuslav Havránek v různých typech textů Karla Hynka Máchy (nachází u něj např. *řítějí, zrosejí, zvonějí, nestydějí se, hledějí*). Do Máchova projevu podle něj pronikají „podle lidového úzu“, Havránek dále dodává, že „tvary takové jsou v době obrozenské v literatuře značně rozšířeny“ (HAVRÁNEK, 1963c, 170).

Dobové gramatiky přitom v těchto případech připouští pouze *-í* (HANKA, 1849, 162; HATTALA, 1857, 284–286, 290; ZIKMUND, 1865, 108–110; TOMÍČEK, 1867, 168). Hanka k tomu však uvádí, že: „V sprosté řeči prodlužujem takové í [koncovku 3. os. pl. 4. a 5. časování, tj. u sloves typu *hledět* a *honit*; pozn. L. R.] v ejí, ačkoli ejí jen začínavým a opětavým (časov. 7.) náleží [tj. slovesům typu *shánět*; pozn. L. R.]“ (HANKA, 1849, 174). Situaci zde ovšem komplikuje skutečnost, že některá slovesa přecházejí mezi uvedenými slovesnými typy, a tak může být ke stejnému základu připojeno *-í* i *-e/ějí* (všimá si toho např. ZIKMUND, 1865, 110 nebo TOMÍČEK, 1867, 169). K uvedené problematice se vyslovuje také *Brus jazyka českého*. Jeho autoři jednak upozorňují, že u některých sloves dochází ke kolísání (např. je možné *bydlí* od *bydlit* i *bydlejí* od *bydlet*), jednak zdůrazňují, že u některých sloves existuje pouze jedna možnost. Při potížích s rozeznáním toho, zda připojit *-í* nebo *-ejí*, doporučují vycházet z rozkazu pro 2. os. sg. (*Brus jazyka českého*, 1881, 20–21).

Pokud jde o slovesa zachycená v odeslané i přijaté korespondenci Bedřicha Smetany, je v jejich případě ve 3. os. pl. indikativu přítomného aktiva možná pouze koncovka *-í*. Přesvědčuje nás o tom pohled do slovníku Františka Štěpána Kotta: jestliže je v daném hesle uveden i zkoumaný tvar, pak je zakončen na *-í* (u sloves *držet* a *vidět* je dokonce výslovně uvedeno, že tvary zakončené na *-ejí* jsou nesprávné; srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

Ačkoli by situace ve Smetanově korespondenci mohla být pouze odrazem existujícího kolísání u zkoumaného typu sloves, domníváme se, že zde roli sehrává také místní mluvený úzus. Uvedené formy jsou typické pouze pro část českého jazykového území, setkáme se s nimi v oblasti nářečí středočeských a v severovýchodní části dialektů jihozápadočeských (srov. BALHAR a kol., 2002, 448–449, mapováno je sloveso *nosit*), pojednáváme o nich proto v rámci této kapitoly.¹⁵⁹

Příčestí činné slovesa *dělat*

Teritoriálně omezené jsou také hláskově obměněné tvary *l*-ového příčestí slovesa *dělat*. Ve 100 primárně zkoumaných Smetanových dopisech se objevuje např.:

ďáli by; by to nedálo; Přidal; jste udála; Hakon Jarl [...] se udál nelibým.

Z celého korpusu Smetanou psané korespondence lze doložit celkem 21 výskytů. Zmíněná podoba *l*-ového příčestí však u Smetany není výlučná, naopak převládá forma *-děla/ál-*, tu Smetana užil celkem 43×.

Ani v dopisech Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence se příčestí slovesa *-dělat* v podobě *-ďá/al-* nevyskytuje.

Z dobových příruček věnuje uvedené podobě *l*-ového příčestí pozornost Hanka, podle nějž ji lze slyšet „po sprostou“ (HANKA, 1849, 186–187). V Kottově slovníku pak nalezneme jednak heslo *udál* (s vysvětlením, že toto slovo znamená *udělat*;

¹⁵⁹ Jejich výskyt je z teritoriálního hlediska vysvětlitelný i u pisatelů přijaté korespondence: Josef Pačeck pocházel z Kolínska, Josef Jiránek z Mladoboleslavska, Ferdinand Laub se narodil v Praze.

srov. KOTT, 1893, 935), jednak v rámci příkladů u hesla *dělati jak tvar dál* (opět s vysvětlením, že toto slovo znamená *dělat*; srov. KOTT, 1906, 570).

Formy *-dál/al-* zasahují zhruba severovýchodní polovinu Čech s výběžkem přes Prahu na Lounsko (BALHAR a kol., 2002, 515, 518).

4.2.1.3 Jevy, které jsou výsledkem interference češtiny s němčinou

4.2.1.3.1 Přídavná jména

Záměna tvarů přídavných jmen a příslovčí

Ve Smetanou psaných dopisech jsme několikrát zachytili záměnu tvarů adjektiv a adverbí, např.:

co kontrast proti živě, údatně, počínání pohanských obyvatelů; lehčejí sloh [...] do této hudby vložít; Ostatně podruhy. Zpěchám!;

doplnit lze i doklady z celku Smetanou psané korespondence, např.:

aby naše přátelství zůstalo trvanlivě.

Ve 100 primárně analyzovaných dopisů jsme se setkali také s doklady jako:

Diplomaticky by to psaní muselo být; nezná jiný titule [...] nežli německy.

Přístupujeme k nim však s opatrností, neboť nelze vyloučit, že v jejich případě pouze chybí čárka nad *y*. Zamýšlené výrazy by tudíž měly podobu *diplomatický, německý* a byly by výsledkem úženi *é > í*.

Méně často jsme zaznamenali užití adjektiva místo adverbia:

zná český psát; píšu špatně český; Těž srdečně a přátelský Vás pozdravuje; kterou [...] tak častokrát a tak vítězně nám podával;

z celku Smetanou psané korespondence můžeme dále jmenovat např.:

na [...] svěřeni od Tebe též německé psané.

U prvních tří dokladů lze ovšem opět namítnout, že jde jen o projev rozkolísané kvantitativy a jejího problematického značení v psaném projevu.

K záměně, nebo spíše nerozlišení tvarů adjektiv a adverbí u Smetany dle našeho názoru dochází nejspíše pod vlivem němčiny, která zmíněné slovní druhy tvarově neodlišuje.

V sondách do korespondence Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme tento jev nezaznamenali.

4.2.1.3.2 Zájmena

Zájmeno svůj

V rámci zkoumání zájmných tvarů nelze opominout problematiku pronomina *svůj*. Smetana jej proti očekávání neužívá tam, kde přivlastňuje podmětu věty, např.:

stratil jsem všechnu chuť všechen interest [...] třebaš i pro moje vlastní výrobky;

zapomenu na můj neblahý stav nyníšší; Vás [...] budu soužit mým tlacháním, a namáhavými odpovědi; Piš tedy brzo / Tvému Tě srdečně / pozdravujícimu příteli / Bedř. Smetanovi;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

bych tím [...] a priori devastoval moje vlastní dílo; nemohu Vám popsat moje uleknutí; vše se vyjednává pouze s bratrem Karlem, co jediným dlužníkem, který z jeho pense vše zplácet musí; jede brzo [...] Marie Roubalová z její sestrou Gabrielou do Ruska.

Na druhou stranu se lze setkat i s případy opačnými, kdy Smetana užívá zájmeno *svůj*, ačkoli podmětu nepřivlastňuje, např.:

Vždyt Vám pro svoje zdokonalení v umění svém [...] nezbyva tolik času; nespravedlivá kritika u mně vyvolá vždy veselou lhostejnost pro svůj výkon.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme se s problematičtým užitím zájmena *svůj* nesetkali. V celku přijaté korespondence se objevuje např. v dopisu Josefa Jiráka:

Z druhých známosti jmenuji p. Rybu, autora své racionální metody pro piano.

Gramatiky 19. století uvádějí, že se zájmeno *svůj* má klást všude tam, kde přivlastňujeme podmětu věty, užití zájmen přivlastňovacích nezvratných v takových případech označují za chybné (srov. HANKA, 1849, 51–52; HATTALA, 1857, 230–231, 236).

Domníváme se, že zvládnutí správné distribuce přivlastňovacích zájmen souvisí – podobně jako výše uvedené problémy s rozlišením adjektiv a adverbii – se Smetanovým česko-němečtým bilingvismem. Pro Smetanu může být tato záležitost obtížnější, neboť mu nemůže být oporou němčina, v níž se ve všech odpovídajících pozicích kladou přivlastňovací zájmena nezvratná. S nutností rozlišovat zvrtné a nezvratné přivlastňovací zájmeno se tedy Smetana setkává nejspíše až ve chvíli, kdy si začíná cíleně osvojoovat noremní českou gramatiku.

4.2.1.3.3 Slovesa

Slovesa s příponami -í/ýrova-, -í/ýruj-

U Smetany se objevuje skupina sloves s němečtým kmenotvornou příponou *-í/ýr-*, která jsou z hlediska morfoložicko-slovotvorného adaptována tak, že je k tomuto slovesnému základu připojena česká infinitivní kmenotvorná přípona *-ova-* nebo přítentní *-uj-*. U Smetany se vyskytují:

mám [...] kassirovat; ...by se kontrolovalo; ...se mně offeriruje; participiruje na zpěvech vážných; ryskyrovat se to vždy může;

z celku Smetanou psané korespondence dále:

mně ty páni doktoři elektrisirují; mně v ten čas vždy elektrizirují; jsem [...] na thému tuto fantasiroval; gratuliruje; participiruje (2×); Komická strana právaliruje; restauryruje; budu sekundírovat; urgiruje;

připojit můžeme také dnes jedině možné *kopírovat*: *Já jsem [...] nechal operu kopírovat* (k dobovému stavu ohledně užití podob s *-ova-* proti *-í/ýr-* v tomto případě srov. níže údaje ze slovníku Františka Štěpána Kotta);

2× se podoba s *-í/ýr-* objevuje u deverbativních adjektiv:

žádám od Vás odpověď, na mne adresirovanou; oluvkem pouze skiccirované skladby scházejí;

v některých případech může užití těchto výrazů souviset s jejich expresivitou, např.:

abych hovářoval blaseovanosti; Já neumím podlezat, hofirovat; jému drošku kažulírovat; až by moje opery více po světě kursirovali; že si taxiruju své skladby výše, než ředitelstvo; zamuzicirujeme; člověk je k tomu sekírovan.

Neplatí však, že by Smetana uvedená slovesa používal výhradně s německým komponentem *-í/ýr-*. Některá z nich se v jeho dopisech vyskytují také bez něj, a to:

elektrísovat 1× + 2× jako slovesné substantivum *elektrísování*, proti tomu s *-í/ýr-* 2×;

adresovat/adresovat 9×, proti tomu s *-í/ýr-* 1×;

gratulovat 9×, proti tomu s *-í/ýr-* 1×;

skicovat, resp. deverbativní adjektivum *skicovaný* (*mám [...] tak roztrhané skicovanou*) 1×, proti tomu s *-í/ýr-* 1×.

Ostatní z výše zmíněných sloves má Smetana pouze s *-í/ýr-*, jak je však z uvedených dokladů patrné, jejich frekvence je mnohdy omezena na jediný výskyt (vedle *elektrís/zírovat* se pouze tvary od *participírovat* a *hof/vírovat* objevují 2×).

V dopisech Josefa Srba se slovesa, u nichž by byly zkombinovány obě přípony, nevyskytují, slovesa cizího původu řazená k typu *kupovat* užívá Srb bez *-í/ýr-*, např. *gratulují Vám k Hubičce; budeme zase co nejdříve korigovat Libuši*. Skutečnost, že podoby prokazující vliv němčiny byly ještě koncem 19. století zřejmě běžně užívané, však dokládá pohled do celku přijaté korespondence. Vyskytuje se v ní např.:

aplaudírovat; debutírovala; jest velmi krásně arangirovana (vše u Josefa Palečka); *urgíroval jsem; by se [...] rentírovalo* (obojí u Jana Ludevíta Procházky).

Uvedenými slovesnými podobami se zabýval také Adolf KAMIŠ (1981, 162–163), který poznamenává, že do češtiny začaly pronikat už na konci 16. století. V národním obrození pak dosáhly výrazného rozšíření, postupně však vznikla snaha odstranit z nich německý komponent *-í/ýr-*. Dobový přístup ke slovesům zakončeným na *-írovati* může ilustrovat *Brus jazyka českého*. Podle jeho autorů by bylo nej správnější nahradit tato slovesa výrazy domácími, pokud to není možné, mají být do češtiny začleněna pouze pomocí přípony *-ovati* (srov. *Brus jazyka českého*, 1881, 126). O odmítání podob s *-í/ýr-* ve sledovaném období nás může přesvědčit i pohled do slovníku Františka Štěpána Kotta, který má většinu sloves objevujících se u Smetany jen s *-ova-*: *adresovati, fantasovati* (dokonce s poznámkou „Ne: fantasírovati“, srov. KOTT, 1878, 361), *gratulovati, kassovati, kontrolovati, participovati, restaurovati, riskovati, sekundovati, skizzovati, taxovati*, v dodatcích je pak jako ekvivalent německého *musicieren* uvedeno *musicovati/muzikovati* a jako ekvivalent německé-

ho *elektrisieren elektřiti, elektrovati*, v *Přispěvcích* ke slovníku nalezneme i podobu *elektrisoovati*. Sloveso *kopírovat* Kott připouští v obou podobách, tj. jako *kopioovati* i *kopiroovati*, pouze s *-í/ýrovat* má jen expresivní *sekýrovati* a *hofirovati* a sloveso *urgovat* uvádí jen německy jako *urgiren* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

Ostatní u Smetany zachycená slovesa se v Kottově slovníku nevyskytují, nalezneme je až v pozdějším *Příručním slovníku jazyka českého* (PSJČ; 1935–1957) nebo *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ; v sešitech 1958–1971, knižně 1960–1971). Jedná se o tyto výrazy (do závorky připojujeme informaci, jak jsou ve slovnících hodnoceny): *kašulírovat(i)/kažulírovat(i)/kašulovat(i)/kažulovat(i)* („lichotit, pochlebovat“) – PSJČ (fam.), SSJČ (hovor.); *kursírovati* („konat cesty, přejíždět, pohybovat se“) – pouze v PSJČ (fam.); naopak jen bez *-í/ýr-* je zachyceno *oferovati* („nabízet, podávat ofertu“) – PSJČ (obch.), SSJČ (práv., obch.); *prevalovat(i)* („převládat“) – PSJČ (neuvádí žádný příznak), SSJČ (řidč. kniž.).

4.2.1.4 Jevy ostatní

4.2.1.4.1 Podstatná jména

Vlastní jména osobní cizího původu

Samostatnou skupinu, jíž je třeba věnovat při zkoumání tvarosloví pozornost, tvoří vlastní jména osobní cizího původu. Jejich skloňování může být pro mluvčí problematické, proto volí různé strategie. U Smetany se v těchto případech setkáváme s nominativem jmenovacím, a to místo různých pádů:

genitivu, např.: *Trio od Pohle; psaní [...] jeden od Polliniho, druhý přiložený Bote et Bock;*

dativu, např.: *panu Pohle; Psal jsem rukavičkáři Träger;*

akuzativu, např.: *Pro p. Pohle; na Bote et Bock;*

instrumentálu, např.: *budu vyjednávat [...] s Bote a Bock.*¹⁶⁰

Z celku Smetanovy korespondence můžeme doplnit např.:

nepište o Richard III nic; rozdíl mezi výpravou k Dimitrij a potom k mojí opeře.

Jindy Smetana cizí vlastní jméno skloňuje, užívá správnou koncovku, ale připojuje ji přes spojovník, např.:

od Maxe Waldau-a; u Pohle-a; krále Olaf-a; p. Pohle-ovi; p. Asché-ovi; panu Pasdeloup-ovi;

výjimečně ji píše odděleně:

u [...] Kuhé ho;

z celého korpusu můžeme dále doplnit např.:

p. Kömpel-a či s Romeo-m a Julií.

¹⁶⁰ Ojedinele jsme nominativ jmenovací zaznamenali také u toponym: *v Shonen*.

Ačkoli by uvedené postupy (zvl. užití nominativu jmenovacího) mohly být chápány jako odraz nejistoty při skloňování vlastních jmen, je jejich užití nepochybně motivováno také snahou zachovat zřetelnou nominativní (základní) podobu jména.¹⁶¹

Spojité píše Smetana koncovku v uvedených případech méně často, např.:

Panu Bockovi (v těsné blízkosti je ovšem výše uvedené *p. Asché-ovi*); *p. Pohléovi*;
s *Pohlem* nebo s adjektivní koncovkou *p. Pohlého*,

potíže většinou nečiní ani skloňování vlastních jmen zakončených stejně jako substantiva domácí, srov. např.:

od Liszta; *Lisztovi*; *s Lisztem*; *s Wagnerem*; *k Dk. Hagenovi*.

V dopisech Josefa Srba jsme ani užití nominativu jmenovacího, ani připojování koncovek přes spojovník u vlastních jmen osobních nezaznamenali. V celku přijaté korespondence se psaní koncovek přes spojovník objevuje zejména u Jana Ludevítta Procházky, srov. např.:

u Bote-ho; *pro mého přítele Asche-ho*; *od Slavonce Edm. Mihalovič-e*; *odevzdal jsem trio Hugovi Pohle-ovi*; *chce Poll. psáti Bote a Bock-ovi*.

Domácí vlastní jména osobní

Skloňování domácích vlastních jmen osobních nedělá Smetanovi problémy, srov. např.:

u Dk. Procházky; *Bendlovi*; *panu Hlaváčovi*; *Srbovi*; *p. kapelníkovi Čechovi*; *p. Urbánkovi*;

mnohé další příklady bychom mohli doplnit z celku Smetanou psaných dopisů.¹⁶²

U vlastních jmen osobních majících podobu adjektiva však Smetana často volí stejný postup jako u osobních jmen cizích: zachovává nominativní podobu a zakončení v daném pádu píše buď s mezerou, např.:

panu Zelený mu; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: *u p. Dk. „Strakatý ho* (sic!); *panu Dk. Strakatý mu*;

nebo – jak dokládají příklady z celého korpusu – přes spojovník, např.:

u p. Em. Starý-ho; *p. Zelený-mu*.

Neplatí to však výlučně, naopak častější je spojitě psaní: koncovky u jména *Starý* jsou 17× psány spojitě, jen 2× se spojovníkem; u jména *Strakatý* 3× spojitě, 2× odděleně a např. u jmen *Hostinský* a *Mikulejský* jsme zachytili jen spojitě psaní (srov. *od D. Hostinského*, *od p. Mikulejského*, *panem Mikulejským* [byv vylákán]). Pouze tvary

¹⁶¹ Pokud je vlastní jméno skloňováno, jde vzhledem k adekvátnosti užití koncovky ve většině uvedených případů jen o problém pravopisný. Pro přehlednost však o otázce deklinace vlastních jmen osobních pojednáváme souhrnně na tomto místě.

¹⁶² Ze 100 primárně zkoumaných Smetanových dopisů můžeme doložit jediný problematický případ: *A tu jsem Vás chtěl požádat, kdyby jste hotoviteli klavíru Ceněk Čermák, stavitel pián dlouhá třída č. 612., který reparaturu mého klavíru provedl, laskavě vzdělil...* Roli zde však nejspíše sehrává skutečnost, že je jméno i s adresou pouhou vsuvkou ve vlastním sdělení.

jména *Zelený* nejsou spojitě psány vůbec (2× se objevuje zakončení s mezerou a 1× se spojovníkem).

V korespondenci Josefa Srba jsme tyto případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se vyskytuje např.:

ve společnosti [...] kollegy – Holý-ho; kontrakt Holý-ho odeslán byl (obojí u Josefa Jiráčka).

4.2.1.4.2 Zájmena

Záměna mě/mně, ji/jí, jim/jím, jejich/jejích, moji/mojí atd.

Ve Smetanou psaných dopisech se opakovaně setkáváme s nesprávným užitím tvarů zájmena *já*. Záměnu tvarů *mě/mně* však hodnotíme jako jev čistě pravopisný, nikoli jako záležitost morfologickou (k problematice více viz kapitolu 4.1 věnovanou pravopisu, oddíl 4.1.2.2).

S obezřetností je také nutno přistupovat k tvarům lišícím se jen kvantitou, tj. *ji/jí, jim/jím, jejich/jejích, moji/mojí* atd. Jde např. o následující případy:

pro tvary zájmena *ona*:

v letě by jí [opery] bylo škoda; Potom mně jí [opery] zase odešle; mně jí [gáži] co nejrychleji zaslati; bych [...] dílo pro ní [firmu] připravil; at' [...] se na ní [polku] podíva; při pohledu na ní [na krajinu];

pro tvary zájmena *oni*:

konečně se jím to přece líbí; Poslal jsem jím „Vyšehrad a Vltavu“;

pro tvar *jejich* versus *jejích*:

se obdivuju velikostí jejích;

pro tvary přivlastňovacích zájmen:

Duetto: „Jsme svoji“; přenechávám Vaši volbě; pro moji [...] skladbu; aby [...] moji daň [...] zapraviti ráčil; kdybych věděl Tvoji adresu; za Vaší obětavost; při moji direkci.

Užití uvedených tvarů bychom mohli chápat jako důsledek Smetanova tápání, pokud jde o skloňování zájmen, při interpretaci některých z nich bychom mohli uvažovat také o nářečním vlivu (např. akuzativní tvar osobního zájmena *ona* v podobě *jí* se vyskytuje v Čechách, srov. BALHAR a kol. 2002, 357–358). Nejpravděpodobněji se zde však dle našeho názoru jedná o projev nesystematického značení kvantity ve Smetanově písemném projevu (k problematice srov. kapitolu 4.1 o pravopisu, oddíl 4.1.5.5) nebo o projev její dobové rozkolísanosti (např. dloužení v dativu zájmena *oni* si ve své mluvnici všímá Hanka, který uvádí, že tento tvar – stejně jako *jich* nebo *jimi*¹⁶³ – „protahují mnozí, zvlášť novější bez potřeby“; HANKA, 1849, 149).

163 K dloužení dochází v těchto případech i u Smetany: *jích* se objevuje 12×, *jich* proti tomu jen 2×; 1× se vyskytuje *jímy, jimi/y* proti tomu 0×.

4.2.1.5 Shrnutí

V rámci rozboru tvaroslovné stránky Smetanovy korespondence jsme se zaměřili na:

- jevy, které plynou z nedokonalé znalosti jazykových pravidel nebo z jejich nedostatečného zautomatizování;
- jevy, které odrážejí vliv mluveného úzu;
- jevy, které jsou výsledkem interference češtiny s němčinou;
- další vybrané tvaroslovné jevy.

Některé z nich přitom stojí na pomezí morfologie a syntaxe, morfologie a hláskosloví či morfologie a slovtvorby, některé z nich lze chápat jen jako záležitost ortografickou.

K jevům, které plynou z nedokonalého osvojení gramatiky psané češtiny, patří u Smetany případy, kdy ke jmenným i slovesným základům připojuje nenáležité koncovky (resp. přípony a koncovky). U substantiv a adjektiv Smetana někdy zachovává nominativní podobu (*při práci*; *z upokojenou mysl*; *Nezapoměňte na „Čertova stěnu“*), totéž se týká také číslovek *tolik*, *kolik* (ty Smetana zásadně nesklouje). Po předložkách občas použije pád, s nímž se sice předložka pojí, ale nikoli v daném kontextu (*na jeviště českém*; *znaje pověst o jeho příkré a hrubé chování*). Vícekrát se také setkáváme s tím, že Smetana dané slovo nenáležitě skloňuje nebo časuje podle některého ze silně zastoupených typů (jehož paradigma má pravděpodobně nejlépe osvojeno). Platí to u substantiv (tam jde o pronikání koncovek podle typu *žena*: *Libuša*; *k vůli* [...] *chutě*), u zájmen (k nimž proniká deklinace adjektivní: *v umění naším*) i sloves (zde jde o časování podle typu *kupovat*: *nabýváje*), doplnit můžeme také případy, kdy je u zájmen rodu středního připojována v nominativu a akuzativu plurálu koncovka, jež náleží maskulinům neživotným a femininům (*na mé díla*; *místa, které...*).

Roli při užití nesprávné pádové formy často sehrává spodoba podle (náležitého) tvaru jména, které se nachází v blízkém kontextu (*co jsem [...] dostal nějakou zprávou*; *v mém plnomocenstvým*; *určit jemu v scéně nejbližšímu pana zpěváka*). U zájmen a sloves může být někdy užití neadekvátního tvaru dáno ztrátou výpovědní perspektivy (*Moje manželka, a dcéry posílají [...] díky za Vaší ochotnost při pobytu jejím v Praze*; *abys Ty a já tento den dlouhá leta mohli světit*).

U adjektiv jsme se u Smetany opakovaně setkali také s tím, že je v koncovce psáno *é* místo *ý* (*při ohromných ranách*), což lze dle našeho názoru považovat za výsledek hyperkorekce projevující se na pozadí úžení *é > í* (k tomu viz dále). U přídavných jmen lze pozorovat rovněž kolísání mezi tvary složené tvrdé a měkké adjektivní deklinace (*kvůli vánočním dárkům* × *o vánočních svátcích*; *k svobodní spotřebě* × *když se budu cítit svobodným*; *cizé city* × *na cizi práci*).

V přijaté korespondenci jsme z uvedených jevů výrazněji zaznamenali pouze průnik koncovky *-é* místo náležitého *-á* u adjektivních a zájmenných tvarů v nominativu a akuzativu pl. neuter. Zachytili jsme jej např. u Josefa Palečka, ale i u osob

literárně činných, např. u Elišky Krásnohorské, zjišťuje jej také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy.

Dobová gramatická norma představovaná jazykovými příručkami byla v případech, které jsou u Smetany problematické, v zásadě shodná s dnešní. Rozdíl se týká pouze substantiv cizího původu zakončených na *-um*, jež lze dle některých mluvnic v singuláru chápat jako nesklonná (u Smetany např. *dle mého studium*). Dále u číslovek *kolik*, *tolik* apod. připouštěly některé gramatiky oproti dnešní normě vedle tvarů *kolik/kolika*, *tolik/tolika* skloňování podle neuter zakončených na *-o*. Dobově běžné bylo rovněž kolísání adjektiv mezi měkkým a tvrdým typem (jak u Smetany, tak v Kottově slovníku se vedle sebe vyskytuje např. *písemní/písemný*, *zahraniční/zahraničný*; u Smetany se ovšem kolísání týká i adjektiv, kde Kott připouští pouze jednu z možností, např. *vánoční*, *svobodný*, *cizí*, zde Kott výslovně upozorňuje, že *cizý* je nesprávné). Rozdíl oproti dnešní normě spočíval také ve větší produktivitě typu *kupovat* u sloves domácího původu (dobově běžné bylo např. *obracovat se*, *protivovat se*, *pochopovat*; s těmito formami se setkáváme i ve Smetanově korespondenci).

Nejhojněji zastoupenou skupinu jevů, které se odchylují od dobové normy, tvoří ve Smetanových dopisech ty, jež pocházejí z mluveného úzu. Jejich průnik jsme u Smetany pozorovali u všech ohebných slovních druhů. Jak u jmen, tak u sloves je můžeme rozdělit na ty, které jsou vlastní mluvenému úzu obecně nebo jsou alespoň rozšířeny na značné části českého jazykového území, a na ty, které jsou více teritoriálně příznakové.

U jmen k obecně rozšířeným jevům patří tendence k unifikaci koncovek v plurálu. Ta se projevuje jednak v instrumentálu průnikem koncovek (vokál +) *-mi* nebo (vokál +) *-ma* (*s kobercemi*, *s penězma*), jednak (přínejmenším v Čechách) sjednocením nominativu a akuzativu plurálu všech tří rodů, které spočívá v tom, že tvary pro maskulina neživotná a feminina (u tvarů podle tvrdé adjektivní deklinace ovšem po zúžení *é > í*) pronikají k maskulinům životným (*Pražský páni*) a neutrům (*tyto místa*). V souvislosti s unifikací jsme se věnovali také problematice úženy *é > í*, které vede ke sjednocení adjektivního paradigmatu. U Smetany jsme zúžené tvary zachytili jak v singuláru (*v novém bytu*; *Je to smutný*), tak v plurálu (*ty tajuplné zvuky*; *zmotaný fráze*).

Téměř celé české jazykové území pokrývá Smetanou užívaný tvar genitivu a lokálu číslovek *dva*, *oba* v podobě *dvouch*, *obouch*, dativ *dvoum*, *oboum* a genitiv číslovky *tři* v podobě *třech*.

Více rozšířen, avšak omezen pouze na území Čech, je u Smetany se vyskytující genitiv a lokál *rukouch* a dativ *rukoum*, téměř na celém území Čech je běžné také skloňování názvů zvířat mužského rodu jako maskulin neživotných (*Zde nové bažanty*).

Mezi jevy více teritoriálně příznakové patří ty, jež jsou typické pro oblast středních Čech (s případnými přesahy rovněž na další území). U Smetany k nim náleží sjednocení genitivu a lokálu pl. (přesněji řečeno průnik lokálového zakončení

do genitivu, ať už jde o připojení celé genitivní koncovky: *konec mých starostech*, nebo jen koncového *ch*: *svou zásobu musikalíich*), dále složená deklinace přivlastňovacích adjektiv (*k Shakespearové slavnosti*, v nářečí by ovšem navíc došlo k úženi $\acute{e} > \acute{i}$; územní rozsah konkrétních tvarů může být různý, vždy ale zasahuje střední Čechy), složená adjektivní deklinace číslovky *jeden* (*jedného krásného rána; jedným uchem*; instrumentálový tvar *jedným* přesahuje ze středních Čech do Čech východních). Složená adjektivní deklinace u Smetany proniká také k zájmenu *onen* (*aby si oné recitativy přispůsobili*), i v tomto případě by mohl sehrávat roli vliv nářečí (zájmena jsou tímto způsobem skloňována – vedle jiných oblastí – ve východních Čechách). Pro oblast severovýchodních Čech, tj. oblast, z níž Smetana pocházel, je typické užití nominativu místo akuzativu plurálu životných maskulin (*nemůžete si představit rekové*).

Pokud jsme uvedené jevy zaznamenali v přijaté korespondenci, bylo to pouze u osob, u nichž pozorujeme odklon od normy psaného jazyka i v jiných případech (např. u Josefa Jiráčka či Josefa Palečka, v jejichž dopisech se vyskytují mj. unifikované tvary instrumentálu plurálu, podoby zúžené, nenoremní tvary číslovek *dva, oba*). I u jazykových profesionálů (např. u Josefa Srba či Elišky Krásnohorské) jsme se setkali pouze s užitím složených tvarů přivlastňovacích adjektiv. Jejich výskyt potvrdil Bohuslav Havránek také u Karla Hynka Máchy, u Máchy se objevuje rovněž složená deklinace zájmena *onen* a číslovky *jeden*, tvar *třech*, vyskytují se u něj i unifikované tvary instrumentálu plurálu. Jak ale Havránek podotýká, tvar *třech* Mácha užívá jen v textech neliterárních a koncovku *-mi* uváděly v paradigmatech pro instrumentál maskulin a neuter i některé starší gramatiky.

K jevům, u nichž lze sledovat posun v normě, patří zmíněné tvary instrumentálu pl. maskulin a neuter. Mluvnice, s nimiž jsme pracovali, totiž na rozdíl od Havránkova zjištění užití koncovky (vokál +) *-mi* připouští pouze tehdy, pokud by se tím zabránilo dvojsmyslu vznikajícímu z homonymie tvarů akuzativu a instrumentálu plurálu maskulin. Vývojem prochází také dativ pl. substantiv *ruka* a *noha*. Zatímco starší gramatiky připouštěly pouze *rukama, nohama*, postupně se začíná prosazovat *rukám, nohám* (u Tomička *rukoum, nohoum*). K posunu dochází rovněž v deklinaci přivlastňovacích adjektiv, a to u tvarů na *-in*. U nich ještě Hankova mluvnice pod vlivem starších gramatik připouští (s výjimkou nominativu a akuzativu) tvary složené, novější mluvnice však už mají jmenné tvary nejen u adjektiv na *-ův*, ale také u adjektiv na *-in*.

Co se týče dobově nenoremních slovesných tvarů, jež jsme zaregistrovali ve Smetanových dopisech, patří k těm, které jsou obecně rozšířeny v mluveném úzu, koncovky *-u* a *-ou* pro 1. os. sg. a 3. os. pl. přítomného sloves typu *krýt* a *kupovat* (*děkuju; pozdravujou*), přítomný tvar pro 1. os. pl. bez koncového *-e* (*jedem*), tvary *můžu, můžou* a infinitivy *moci* a *říci*.

K jevům rozšířeným na značné části území Čech náleží kondicionálový tvar *bysme* (u Smetany však psaný jako *by jsme*), tvary minulého času bez pomocného

slovesa *být*, jehož funkci přebírá osobní zájmeno (*já viděl*), infinitivy se změnou *-st* > *-ct* (*uvěct, zavěct*), tvary příčestí činného bez koncového *-l* (*zaved*), záporný tvar slovesa *být* pro 3. os. sg. v podobě *nejní* a přezetní tvar slovesa *být* pro 2. os. sg. v podobě (*j*)*seš*.

K teritoriálně příznakovějším slovesným tvarům zachyceným u Smetany patří kondicionálové tvary *bysi* a *bysem* a infinitiv *ject*, které jsou rozšířené jen v západní polovině Čech, dále přítomné tvary pro 3. os. pl. sloves *prosít* a *trpět* tvořené sufixy *-e/ějí* (*nosejí; nevidějí*), které jsou typické pro oblast středních Čech s přesahem na jih, a příčestí činné slovesa *dělat* v podobě *dál*, které je běžné především v severovýchodních Čechách, odkud zasahuje přes Prahu na Lounsko.

V přijaté korespondenci jsme ve větší míře zachytili pouze tvary první vymezené skupiny (s výjimkou infinitivů *mocť* a *řict*), tj. tvary běžné obecně v mluveném úzu. Zaznamenali jsme je nejen např. u Josefa Jiráka či Josefa Palečka, ale také u jazykových profesionálů (tvary typu *pozdravuju, pozdravujou* a přítomný tvar 1. os. pl. zakončený na *-m* u Josefa Srba, Jana Nerudy, Jana Ludevíta Procházky; *můžu, můžou* registruje Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy). Na výraznější rozšíření těchto tvarů lze usuzovat také z toho, že si jich všímají i dobové příručky, které je většinou hodnotí jako vlastní obecné češtině.

Teritoriálně příznakovější jevy se vyskytují spíše u osob, které pravděpodobně neměly příliš zkušeností s psanou češtinou: např. tvary typu *nosejí* se objevují u Josefa Jiráka nebo Josefa Palečka. Některé z těchto slovesných forem, konkrétně příčestí bez *-l* nebo typ *nosejí*, zachytil i Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy, u tvarů příčestí to ale platí pouze pro Máchovy texty neliterární, ve druhém případě zřejmě do hry vstupuje i to, že řada sloves mezi slovesnými typy *prosí, trpí* a *sází* přechází, takže je u některých z nich v plurálu možné obojí zakončení. Nejistotu mluvčích, k jakému slovesnému typu dané sloveso zařadit, to mohlo zesilovat, a tak bylo kolísání mezi *-í* a *-ejí* dobově běžné (srov. HAVRÁNEK, 1980, 102). Pro ilustraci této situace uveďme slova autorů *Brusu jazyka českého*: „Veliký zmatek jest ve 3. osobě množného čísla co do přípony *-í* a *-ejí*“ (Bruz jazyka českého, 1881, 20).

Pokud jde o sledované teritoriálně příznakové tvary, stojí za pozornost, že dobové gramatiky připouštějí jako kondicionálový tvar pro 1. os. pl. vedle *bychom* také *bysme* (jistě pod vlivem jeho rozšíření na značné části území Čech), Hanka a Tomíček i *bychme*. Co se týče ostatních zmíněných jevů, všímají si autoři dobových jazykových příruček těch, které jsou rozšířeny ve větší části Čech, označují je jako charakteristické pro obecnou mluvu (takto hodnotí např. Kott tvary *jseš, nejní*, Hanka tvary minulého času typu *já viděl*, Hattala a Tomíček odpadávaní koncového *-l* po souhláse v příčestí činném).

Ke třetí vymezené skupině jevů, které u Smetany zjišťujeme, totiž k těm, jejichž výskyt je vysvětlitelný interferencí češtiny s němčinou, patří záměna tvarů adjektiv a adverbů a dále nenáležité užití zájmena *svůj*. Smetana občas místo adjektiva

užije adverbium (*aby naše přátelství zůstalo trvanlivě*), nebo naopak místo adverbia adjektivum (*kteřou [...] tak častokrát a tak vítězné nám podával*), zvrtné zájmeno nepoužije, přivlastňuje-li podmětu věty (*Piš tedy brzo / Tvému [...] Bedř. Smetanovi*), nebo jej naopak použije, i když podmětu věty nepřivlastňuje (*Vždyt Vám pro svoje zdokonalení v umění svém [...] nezbyvá tolik času*). Domníváme se, že Smetanovy potíže v uvedených případech souvisí patrně s tím, že v němčině může mít týž tvar platnost adjektiva i adverbia, a s tím, že němčina zvrtné přivlastňovací zájmeno nemá. Německý jazyk tudíž v tomto případě nemůže být Smetanovi oporou.

Vliv němčiny je dále pozorovatelný u sloves cizího původu typu *kontrolovat* (...*by se kontrolovalo*), *participirovat* (*participiruje na zpěvech vážných*) atd. Na jejich slovtvorné struktuře (komponentu *-í/ýr-* z německé infinitivní přípony *-ieren*) je zřejmé, že se do češtiny dostávala přes němčinu. Jak ukázal pohled do přijaté korespondence i do dobových jazykových příruček, není jejich užití pouze Smetanovým specifikem, nýbrž byla v 19. století hojně rozšířená (vyskytují se i u některých jazykových profesionálů, např. u Jana Ludevíta Procházky, u Josefa Srba jsme je naopak nezaznamenali). Jazykové příručky je však pokládají za nežádoucí a zdůrazňují, že by se daná slovesa měla užívat bez sufixu *-í/ýr-*.

K dalším tvaroslovným jevům, jimž jsme věnovali pozornost, patří skloňování vlastních jmen. Zjistili jsme, že Smetana mívá tendenci zachovat zřetelnou jejich výchozí (nominativní) podobu, proto jména cizího původu buď neskloňuje (*Trio od Pohle*), nebo koncovku k nominativnímu tvaru připojuje přes spojovník (*panu Pasdeloup-ovi*). Podobně nakládá se jmény domácimi majícími podobu adjektiva, v jejich případě koncovku píše přes spojovník nebo samostatně (*u p. Em. Starýho; panu Zelený mu*).

Zmínili jsme se rovněž o tvarech zájmen *mě/mně, ji/jí, moji/mojí* apod. Ačkoli jsme si vědomi, že mohou ukazovat Smetanovu nejistotu, pokud jde o užití správného tvaru, a že u některých z nich může do hry vstupovat také lokální mluvený úzus, pokládáme případy jejich záměny spíše za jev ortografický či za projev dobové rozkolísanosti kvantity.

U jevů, kterými jsme se zabývali při analýze tvaroslovné stránky korespondence Bedřicha Smetany, se (utvářející se) dobová spisovná norma od dnešní spisovné normy lišila:

- u neuter cizího původu na zakončených na *-um* (Hankova a Tomíčková mluvnicka je v singuláru chápe jako neskloňná);
- v instrumentálu plurálu maskulin (dobové gramatiky ve výjimečných případech, kdy se tím zabraňuje dvojsmyslu vznikajícímu v důsledku homonymie tvaru nominativu a instrumentálu plurálu maskulin, připouštějí zakončení (vokál) + *-mi*);
- v dativu substantiv *ruka* a *noha* (starší gramatiky uvádějí dativní formu *rukama, nohama*, všímají si ale i průniku tvarů *rukám, nohám*, popř. *rukoum, nohoum*);

- v deklinaci přivlastňovacích adjektiv na *-in* (Hankova gramatika u nich uvádí i v singuláru – s výjimkou nominativu a akuzativu – tvary složené, novější gramatiky však už pouze tvary jmenné);
- u adjektiv se sufixem *-ní/-ný* (uvedené typy si konkurují, u některých adjektiv je možná deklinace podle měkkého i tvrdého typu);
- ve skloňování číslovek *tolik, kolik* apod. (mladší mluvnice, s nimiž jsme pracovali, u nich připouštějí deklinaci podle vzoru pro neutra zakončená na *-o*);
- ve tvaru pro 1. os. pl. kondicionálu (vedle *bychom* mluvnice uvádějí i *bysme*, některé i *bychme*);
- větší produktivitou slovesného typu *kupovat* u sloves domácího původu (dobově běžné bylo např. *pochořovat, obracovat*).

Naopak mimo normu, kterou prezentují dobové jazykové příručky, byly:

- dnes spisovné infinitivy *mocť, říct*;
- dnes hovorové přítomní tvary *můžu, můžou* a přítomní koncovky *-u* (pro 1. os. sg.) a *-ou* (pro 3. os. pl.) sloves typu *krýt* a *kupovat*.

Srovnání stavu ve Smetanou psaných dopisech s korespondencí přijatou (popř. s výsledky analýzy jazyka Karla Hynka Máchy) ukázalo, které jevy byly v běžném mluveném úzu natolik zakořeněné, že do projevů řady mluvčích pronikají, i když to bylo v rozporu s dobovou normou psaného jazyka. Patří mezi ně zejména složené tvary přivlastňovacích adjektiv, slovesné tvary typu *pozdravuju, pozdravujou, děkujem*, tvary slovesa *moci můžu* a *můžou*, slovesné tvary s formantem *-í/ýrovat*. Všechny tyto jevy jsme zaznamenali opakovaně i u jazykových profesionálů. U mluvčích, u nichž je možné pozorovat odklon od normy i v pravopisu (zejména u Josefa Jiráka a Josefa Palečka), se vyskytovaly i jevy další: např. unifikační tendence v plurálu, nenoremní plurálové tvary číslovek *dva* a *oba*, tvary typu *nosejí*.

Co se týče Smetanova projevu, naznačily některé ze zachycených jevů, že zvládnutí gramatických pravidel psané noremní češtiny nebylo pro Smetanu bezproblémové a že vyjadřování v souladu s nimi pro něj nebylo samozřejmé. Uvedená skutečnost je odrazem toho, že čeština byla pro Smetanu primárně prostředkem mluvené komunikace a že jí až do dospělosti nebyl zvyklý v psané podobě užívat. Proto se také do jeho projevu v tak hojné míře, jak ukázala provedená analýza, dostávají prvky z mluveného úzu. Se Smetanovou biografií souvisí i to, že teritoriálně nejspeciřtější prostředky, které se u Smetany objevují, svým územním rozšířením odpovídají kraji, kde se Smetana narodil (jde např. o severovýchodočeské užití nominativu místo akuzativu v pl. životných maskulin či přičestí slovesa *dělat* v podobě *dál*). Smetanovým česko-německým bilingvismem lze vysvětlit průnik jevů, jako je záměna tvarů adjektiv a adverbů či potíže s užitím zájmena *svůj*.

Pro žádný ze zjiřtřených tvaroslovných jevů odklánějících se od normy, jak ji představují dobové příručky, však neplatí, že by se u Smetany vyskytoval důsledně pouze v nenoremní nebo teritoriálně příznakové podobě. Stejně jako při analýze

pravopisu se proto i v tomto případě domníváme, že jde o důkaz, že Smetana byl s dobovou gramatickou normou (alespoň do určité míry) obeznámen a usiloval o její dodržení.

4.2.2 Syntax

Při rozboru syntaktické stránky Smetanovy korespondence se zaměřujeme na jevy, jejichž výskyt lze vysvětlit nápodobou cizojazyčných vzorů, a doplňkově také na jevy, které jsou společné pro soukromou korespondenci a mluvené projevy. Do první vymezené skupiny patří zejména jevy slovosledné, uplatnění cizojazyčných vzorů je však možné pozorovat i mimo slovosled na úrovni jednotlivých syntagmat. V případě zkoumaných slovosledných schémat je třeba zdůraznit, že cizojazyčný vliv je mnohdy posilován uplatněním téhož slovosledného principu v humanistické češtině, která byla v obrozené době, na niž navázalo námi sledované období, vzorem kultivovaného vyjadřování.

Pro zjištění kvantitativních údajů o výskytu syntaktických jevů je korpusové vyhledávání možné využít jen omezeně, proto v tomto oddílu na rozdíl od kapitol věnovaných pravopisu a tvarosloví neuvádíme přesná frekvenční data.

4.2.2.1 Jevy pronikající pod vlivem cizojazyčných vzorů

4.2.2.1.1 Slovosled

Jak bylo řečeno výše, vliv cizojazyčných vzorů je patrný především ve slovosledu Smetanových dopisů. Zatímco dnes se slovosled ve spisovné češtině řídí principem aktuálního větného členění, principem rytmickým (týká se postavení příklonek) a jen částečně principem gramatickým (týká se zejména postavení přívlastku a přístavku),¹⁶⁴ ve slovosledu česky psaných textů 19. století se gramatický princip pod vlivem cizojazyčných vzorů projevoval mnohem více. V následující kapitole pojednáme o vybraných slovosledných jevech Smetanovy korespondence, a to o postavení slovesa ve větě hlavní, postavení slovesa ve větě vedlejší, postavení příklonek a postavení přívlastku shodného.

164 Viz GREPL – KARLÍK, 1998, 497–498, podobně PANEVOVÁ a kol., 2014, 209–210.

4.2.2.1.1.1 Postavení slovesa ve větě hlavní¹⁶⁵**Slovesný přísudek vyjádřený jednoduchým slovesným tvarem**

Co se týče postavení přísudku vyjádřeného jednoduchým slovesným tvarem ve větě hlavní, nalezneme ve Smetanově korespondenci jen zřídka případy, kdy se jeho pozice (tak jak to bylo ještě v 1. polovině 19. století běžné; k tomu viz dále) nejspíše řídí gramatickým principem, a sloveso je tudíž kladeno na konec věty. Srov. např.:

S Vašeho psaní se teprve dovidám, že...;

z celku Smetanou psaných dopisů např.:

Já Tobě na každý pád aviso dám, kdy...

Mnohem častější je v tomto případě postavení uvnitř věty, např.:

Tu se blíží Ctírad se zbrojnoši;

Příležitostně vyřídíte laskavě Bendlovi mojí upřímnou gratulaci;

Od nynějška zapisu každou půjčku, každou hru;

Od května nedostávám žádnou gáží.

Z celku Smetanou psaných dopisů můžeme doplnit případy, kdy se nekoncové postavení určitého slovesa vyskytuje i v korespondenci oficiálnější (u které lze předpokládat, že se pisatel bude ve větší míře držet dobových větných schémat), srov. např.:

Mnozí vzdychají po starých časech (Družstvu královského českého zemského divadla);

Repertoír letošní saisony vydrží porovnání s každým jiným (Družstvu královského českého zemského divadla);

Při té příležitosti prosím značně o písemný kontrakt se mnou (JUDr. Robertu Nittingerovi).

S nekoncovým postavením jednoduchého slovesného přísudku se setkáme hojně rovněž v korespondenci Josefa Srba, srov. např.:

Včera hrál p. Sobotka s Rozkošným druhé duetto z domoviny v zábavě Um. Besedy s velkým úspěchem;

Předěšlý úterek hrálo vídeňské šmyčkové kvartetto Vaši skladbu v Konviktě velmi pěkně a s obzvláštním ohněm;

Maticce hudební žádá klavírní výtah Libuše, aby...;

S přípravami k otevření národního divadla to vypadá velmi smutně.

Také v celku přijaté korespondence nalezneme četné případy, kdy sloveso v hlavních větách není kladeno na konec, např.:

Dočtete se zajisté dnes v „Národních listech“, že... (u Adolfa Čecha);

Krom toho má Vlasta taktéž zádušný, ba strašlivý ráz (u Elišky Krásnohorské);

Milé Vaše rádky překvapily mne dnes u snídaně (u Jana Ludevíta Procházky);

165 K této problematice pro starší období srov. ZIKÁNOVÁ, Šárka (2009). *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum.

a to i v těch, které mají ryze oficiální charakter, např.:

Skladba Vaše vyhověla z velké části všem požadavkům vkusu a umění hudebního (u Jana Harracha, v souvislosti s oceněním opery Braniboři v Čechách);
Vzhledem k ctěnému dopisu Vašemu ze dne 1. t. m. proskoumal správní výbor opětně protokoly a Vaše ctěné dopisy ohledně práva ku provozování opery „Libuše“ (u Emiliána Skramlíka).

Dobové gramatiky pro zkoumání problematiky slovního pořádku ve větě příliš velkou oporu neposkytnou. Autoři v této souvislosti zmiňují především volnost českého slovosledu, a tím také možnost zdůraznit různá slova ve větě, srov.: „Jako latinská honosí se i česká řeč volným slovosledem; mnohonácterym způsobem možná proměnití slova ve větě“ (TOMÍČEK, 1867, 303). Konkrétnější poučení, z nichž však plyne závěr totožný s Tomíčkovým obecným výrokem, nalezneme ve starších gramatikách. Hanka uvádí, že v oznamovacích větách „stává podmět nejvíce prvním místem“ a až za ním následuje sloveso (pokud se jedná o přísudek jmenný se sponou, může přitom spona být před jmennou částí i za ní), v postavení ostatních větných členů „jest čeština ovšem velmi volna“ (HANKA, 1849, 256–257). Hattala sice jako přirozený označuje takový slovosled, kdy je předmět až za slovesem, dále však hovoří o svobodě češtiny a možnosti větu *otec miluje syna* „beze všeho porušení smyslu šestkrátě přestaviti“ (HATTALA, 1857, 101–102). Podobně podle Zikmunda mohou „předmětná a příslovečná omezení“ stát jak za slovesem, tak před ním (ZIKMUND, 1866, 142). Podrobněji se Zikmund k postavení slovesa vyjadřuje ve své *Skladbě jazyka českého*, kde uvádí, že při tzv. logickém pořadí slov je sloveso v hlavní větě za podmětem, a pokud je podmět nevyjádřen, stojí před ostatními větnými členy (ZIKMUND, 1863, 681–682). Při tzv. řečnickém slovosledu je však běžné koncové postavení slovesa, díky němuž se „části vedlejší částkami hlavními [tj. podmětem a přísudkem] úžeji v jedno stáhnou“ (ZIKMUND, 1863, 681).

Uplatnění zmíněného řečnického (tj. gramatickým principem řízeného) slovosledu, který vychází ze vzoru latiny, resp. českých humanistických textů, zjišťuje jak Miroslav Grepl v prozaických textech Josefa Kajetána Tyla (GREPL, 1959), tak Milan Jelínek v obrozenských odborných textech (JELÍNEK, 1960). Mnohdy však tímto způsobem dochází k porušení plynulosti sdělení, tzn. že není dodržen postup od východiska k jádru, a tak lze zhruba od 40. let 19. století stále výrazněji pozorovat, že je princip gramatický vytlačován principem významovým (GREPL, 1959, 248; JELÍNEK, 1960, 25). Uvedený posun dokládá i stav ve Smetanově korespondenci, v níž sloveso nebývá mechanicky kladeno na konec větného celku. Přispívá k tomu jistě i fakt, že korespondence má blízko k projevům mluveným (a jak poznamenává Milan Jelínek, slovosled mluvené češtiny obrozenské se s největší pravděpodobností řídil stejnými principy jako slovosled dnešní mluvené češtiny; JELÍNEK, 1960, 25).

Přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem a přísudek slovesný složený

Koncové postavení slovesa ve větě hlavní se u Smetany důsledně neuplatňuje ani tehdy, jestliže je přísudek vyjádřen složeným slovesným tvarem nebo jde-li o přísudek slovesný složený (tj. tvořený spojením modálního, fázového či jiného slovesa a infinitivu). V těchto případech se po vzoru němčiny u Smetany často objevují tzv. rámcové konstrukce, které spočívají v tom, že pomocné sloveso či určitý slovesný tvar stojí uvnitř věty a přičestí (činné anebo trpné) nebo infinitiv až na jejím konci. U přísudku vyjádřeného složeným slovesným tvarem srov. např.:

*tak bych se milerád všem podmínkám Vámi mně ústanoveným podrobil;
Mezi tím bych jsi rád zase s menšími komposicemu [sic!] náký groš, miserný nákladatelský, vydělal;
Korrekturu bych potom v tom padu sám udělal;*

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*Tak jsem přes Nimburk do Peček, a potom po dráze do Prahy jel;
a zrovna tu dobu nínejší jest pan Vávra skorem ve všech zpěvohrách zaměstnán.*

U přísudku slovesného složeného jsme u Smetany zaznamenali např.:

*Tím arcit' nechci nikterak ani dost málo na ujmu výkonů slečny Sittové něco zkrátit;
nechci svůj klavír zase do té male komurky jejich bytu nechat postavit;
Chtěl jsem Vám alespoň něco potěšitelného ohlásit;*

a v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*A jakým způsobem chcete summu 150 zl sehnat, a mě ji vyplatit?;
a tak chtěl taky něco podobného vydat.*

Nezřídká však u Smetany není respektována ani rámcová konstrukce. U přísudku vyjádřeného složeným slovesným tvarem srov. např.:

*Dnes jsem dohodovil první výstup celý druhého jednání;
Byl bych ji [partituru] hned odeslal po obdržení Vašeho psaní;
a sotva se budu starat o nový pokus takový;*

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*a budu Vám dávat místo 4 zlatých měsíčně 6 zl. dohromady na Vaše malé vydání;
O mém zdejšíh způsobu žití jsem již Švarcovi a Žofii napsal dost.*

U přísudku slovesného složeného srov. např.:

*Adressu na Vás musela Zdeňka napsat podle Vašeho předpisu;
a psaní by muselo čekat zase až na zytřa;
chce jí [operu Dvě vdovy] koupit i s právem vlastnictví;*

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*Snad ji [zhudebněnou Píseň na moři] můžete ještě tuto saisonu použít k produkci;
Očividně chce [Bock] s mojí operou dělat dobře „Geschäfte“.*

Prostřednictvím sond do dopisů Josefa Srba jsme u obou sledovaných typů přísudku zaznamenali jen nemnoho výskytů tzv. rámcových konstrukcí, např.:

Peníze byl bych už dříve zaslal;

*Partituru nemohu Švandovi dříve zaslat, než...;
dříve musím nutné a neodkladné práce vykonat.*

Josef Srb mnohdy do středu věty umísťuje celý slovesný tvar, např.:

*Na to jsem obdržel list;
Vávrovi jsem psal lístek;
Zároveň pak rače snad zaslati partituru.*

Z celku přijaté korespondence lze jmenovat např. následující doklady výskytu rámcových konstrukcí:

Kož by vše co nejrychleji příznivý a utěšený obrat vzalo (u Elišky Krásnohorské);
Bote a Bockovi jsem již v lednu psal (u Jana Ludevíta Procházky);
Nicméně musí na ni [na škole] něco znamenitého být (u Josefa Jiráčka).

Jejich užití však není ani v celku přijaté korespondence důsledné, srov. např.:

avšak dlouho jsem se rozmyšlela nad druhou změnou (u Elišky Krásnohorské);
Vaše trio budu hráti v zdejší jednotě hudební (u Jana Ludevíta Procházky);
Přede vším musím Vám vyříditi vzkázání pí. Světlé (u Elišky Krásnohorské);
Ale musel by to dělat básník à la Kolár (u Jana Ludevíta Procházky).

Zjištění o stavu ve Smetanově korespondenci navazují na závěry Miroslava Grepla, k nimž dospívá při analýze Tylovy prózy (GREPL, 1959). Zatímco jinde byl u Tyla posun slovesa z koncové pozice pozvolný, v případech, kdy je přísudek vyjádřen spojením modálního, fázového či jiného slovesa a infinitivu, je podle Greplových poznatků v podstatě důsledný. Koncové postavení zde zachovává jen infinitiv (jde o zmiňovanou rámcovou konstrukci). Grepl se proto domnívá, že již koncem 30. let bylo koncové postavení sloves modálních a fázových ve spojení s předcházejícím infinitivem pocíťováno nejspíše jako knižní (GREPL, 1959, 250). Jak jsme ukázali výše, Smetanova korespondence odeslaná i přijatá jde v tomto směru ještě dále, neboť její pisatelé mnohdy do středu věty umísťují všechny části přísudku. To odpovídá dobové tendenci: na to, že by infinitiv neměl být vzdálen „od slovesa, jež doplňuje, až na konec věty“, upozorňuje *Brus jazyka českého* (1881, 229).

4.2.2.1.1.2 Postavení slovesa ve větě vedlejší

Oproti větám hlavním byla tendence klást sloveso na konec větného celku zakotvena v případech vedlejších vět silněji. Důvodem je nejspíše to, že koncové postavení slovesa zde bylo podporováno nejen slovosledem latinským, nýbrž také německým (srov. JELÍNEK, 1960, 21). Podle Miroslava Grepla byla tato tendence pravděpodobně natolik silná a ustálená, že mohla být v obrozenské češtině pocíťována jako součást spisovné normy (GREPL, 1959, 251).

Slovesný přísudek vyjádřený jednoduchým slovesným tvarem

Ve srovnání s větami hlavními můžeme pevnější koncové postavení slovesa ve větách vedlejších pozorovat i u Smetany. Jak jsme konstatovali výše, pokud je přísu-

dek vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, bývá na konci vět hlavních zřídka, doklady, kdy stojí na konci věty vedlejší, jsou u Smetany čtenější. Srov. např.:

*Všem [...], které moje starý Branibory z novu do života přivádějí;
nabydl jsem se těm pánům, že nově přepracovanou zpěvohru „Dvě vdovy“ co nejrychlejší dohotovím;
vinnou moji to nejní, že ty, páni se mnou tak nešetrně nakládají;
dokud valná hromada prý můj poměr k divadlu nerozhodne;*

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

*která [věta] dle uznání panů hráčů tohoto quartetta, naprosto k provedení není;
proto že to později také pravdou možná bude;
jelikož sám u sebe skorem nic ze svých skladeb nemám.*

Na druhou stranu se ale i u vedlejších vět ve Smetanově korespondenci opakovaně objevují případy, kdy je cizojazyčné schéma opouštěno a postavení určitého slovesného tvaru se řídí – podobně jako ve větách hlavních – významovým slovosledným principem. Srov. např.:

*která [závrať] mě zadržuje v práci;
od zeť, který má dosti skromnou službu;
Nezabýte mne zajistě, že se obrátím k Vám s velkou prosbou tou;
Říká se, že mám jakési zásluhy o domácí umění;
Pro mně je to těžko, když nemám noty před sebou;
[Je to věru smutná věc, tím smutnější,] že vše to závisí jen od vůle jediného člověka;*

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*které [opery] sl. ředitelstvo dává zdarma;
Věřid všem, že jím přeju šťastné a veselé svátky;
jak mile se shodneme stran podmínek provozování nové skladby;
proto že patří [opera Dvě vdovy] mezi starší.*

Podobná situace jako v dopisech psaných Bedřichem Smetanou je také v korespondenci přijaté. V dopisech Josefa Srba není nemotivované koncové postavení slovesa ve větách vedlejších čtené, přesto se s ním lze setkat, např.:

*kdyby se opera „Tajemství“ i na venku dávala;
Slyšel jsem v Praze vyprávět, že se Vám velmi špatně daří;
doufám, však, že se to nyní co nejdříve stane.*

Častěji se u Josefa Srba řídí postavení určitého slovesa ve vedlejší větě principem významovým, např.:

*abych mu zaslal opis partitury ouvertur ku „Prodané nevěstě“ a k „Hubičce“;
Těším se, že Hlahol co nevidět zase překvapíte nějakým sborem, neb sborečkem;
až přijedete do Prahy;
poněvadž týká se to věci veledůležité.*

Koncové i nekoncové postavení slovesa u jednoho a téhož pisatele můžeme ilustrovat také doklady z celku přijaté korespondence. Ke koncovému postavení srov. např.:

ve kterém [přípisu] naší nepatrné práci (mé a orchestru) tak veliké uznání věnujete
(u Adolfa Čecha);

Pianista-diletant řekne, že to ošklivě zní (u Josefa Jiráčka);

možná že jich ještě více najdu (u Elišky Krásnohorské).

Ke kladení slovesa do středu věty srov. např.:

kterou [naivností] nebudí velký respekt (u Josefa Jiráčka);

které [hudební myšlenky] odmítáte jako nepotřebné (u Elišky Krásnohorské);

[Nesmírně ráda to vidím], že se nevzdáváte léčení (u Elišky Krásnohorské);

protože arie tvoří jeden celek (u Adolfa Čecha).

Přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem a přísudek slovesný složený

Pokud je přísudek ve vedlejší větě vyjádřen slovesným tvarem složeným nebo je ve větě složený slovesný přísudek, může nastat několik situací. Pravidlo o koncovém postavení slovesa může být plně respektováno, na konci věty stojí slovesný tvar neurčitý a za ním teprve tvar určitý. U Smetany jde např. o tyto případy:

ti páni, kteří s Prahy ku skouškám letošním do Bayreuthu se odebrali hodlají;

který [kapelník Čech] partituru u sebe mítí musí;

Kdo český sloh pouze v písničkách hledati chce;

práv bych si, abych se Vám už brzo lépe odměniti mohl;

který [klid] jest [...] zapotřeby, abych pochoutky tak jak náleží užiti mohl;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

který [Smetanův bratr Karel] z jeho pense vše zplácet musí;

já viděl, že celý den pršet bude;

čas k práci kráti tak, že jen malé dílky zpracovati mohu.

Uvedené slovosledné schéma však u Smetany bývá rozrušováno, takže se objevují případy, kdy na konci vedlejší věty stojí naopak neurčitý tvar a určitý slovesný tvar (pomocného nebo plnovýznamového slovesa) mu předchází:

v kterém [koncertu] by se celá tetralogie mohla dávat;

z celku Smetanovy korespondence dále např.:

to take je ten [háček], že 50 zl. měsíčně bude dávat;

tou měrou, že jen po velkých odstavcích časových mohu pracovat;

[Račte ho přiložit k partituře], aby ho do hlasu hned na první místo mohli napsat.

Nebo je na konci větného celku pouze infinitiv nebo příčestí a určitý slovesný tvar je přemístěn do středu věty, např.:

[dělám též tuto podmínku] že první provozování opery na jeho jevišti v Hamburku musí ještě tuto saisonu se stát;

[Kdo ví] jest-li by se v závěrku celé symfonii, nemohl pouze poslední verš (hudební) místo celé hymny provézt!;

poněvadž nechtěl jsem zbytečně nové hořkosti vyvolávat;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

který [časopis Dalibor] bude od 1 ledna vycházet;

Jak dlouho u Vás zase budu Vaší trpělivost skoušet, nevím;

kouře a prachu v Praze tolik, že jsme kolikrát ani na 20 kroku nevydělili.

Opětovně se ve Smetanově korespondenci objevují také případy, kdy Smetana cizojazyčné schéma opouští zcela a do středu věty se přemisťují všechny části přísudku, např.:

[nemají moc naděje] *že budu psát pro jejích zábavy lehké kalamajky;*

Změna, kterou jste udála slovi: „Ha, poklad!“;

Patrně, že chce [divadelní ředitel] vydobit velký zisk z mé práce;

Oznamují Vám, že chci pilně pokračovat v kompozici Vašeho nového textu;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

kteřou hodlám [operu Čertova stěna] dohotoviti ku podzimku;

prosím, by jste ráčil vyslyšeti prosbu mou;

proto že se dle toho budu starat o prodej jinde.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme případů, kdy je gramatický princip uplatňován u přísudku, který stojí ve vedlejší větě a není vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, mnoho nenalezli, např.:

bylo by to věru imponantní, čímž by se jiný honositi nemohl.

Spíše se jako u Smetany setkáváme s tím, že je gramatický princip porušován, takže na konci věty stojí infinitiv a určitý slovesný tvar mu předchází, např.:

odepsal, že na Smíchově operu tu nesmí hrát;

anebo je do středu věty přesouván celý slovesný tvar, např.:

jenž [Pištek] bude hráti příští zimu též v Brně;

Kdybyste do té doby mohl napsat ještě jinou vážnou operu, bylo by to výborné;

uhlídáte, že budou všude míti vaše skladby na programu.

Přesun slovesného přísudku, který není vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, z koncového postavení do středu věty můžeme pozorovat také v celku přijaté korespondence. Vedle dokladů, kdy je na konci určitý slovesný tvar a tvar neurčitý mu předchází, např.:

nejkrásnější díla, jakými se české umění honositi může (u Elišky Krásnohorské);

prosím, abyste skromný tento honorář laskavě přijmouti ráčil (u Františka Augustina Urbánka);

se vyskytují případy, kdy je na konci infinitiv a určitý slovesný tvar je před ním, např.:

kteřé bych [intence] ještě zevrubněji od Vás chtěla vyzvěděti (u Elišky Krásnohorské);

abych se dle toho mohl zařídit (u Františka Augustina Urbánka);

dále případy, kdy je na konci pouze tvar neurčitý, zatímco pomocné nebo modální sloveso je ve středu věty, např.:

kteřý [koncert] v zimě budu s orchestrem a zpaměti hrát (u Josefa Jiráňka);

[doutfám] že brzy budu moci oba akty Vašnosti odeslati (u Elišky Krásnohorské);

anebo dokonce doklady, kdy se pisatelé gramatickým slovosledným principem neřídí vůbec a celý slovesný tvar se posouvá do středu věty, např.:

[dovolení] aby si směl opatřiti opis partitury té arie (u Jana Ludevíta Procházky);

[Odepište mi] *kdy hodláte přijít do Prahy* (u Adolfa Čecha);

[prosil], *aby směl hráti všechny čtyři* [tance] (u Elišky Krásnohorské);

[dostane 300. rublů. hned], *aby si mohl zaplatit dluhy některé* (u Josefa Palečka).

Pro posouzení toho, zda v postavení slovesa ve vedlejší větě dochází k posunu v normě spisovné češtiny 19. století, můžeme opět využít poznatků Miroslava Grepla o Tylově próze. Stejně jako u vět hlavních konstatuje Grepl, že i v tomto případě postupně, i když ve srovnání s větami hlavními pomaleji, proniká významový slovosledný princip. U Josefa Kajetána Tyla se však ještě neprosazuje plně, ve větách vztažných totiž Tyl koncové postavení slovesa zachovává (GREPL, 1959, 252). Výše uvedené příklady ze Smetanovy korespondence odeslané i přijaté dokládají, že v námi zkoumaném období už k přesunu slovesa z koncové pozice dochází běžně i ve větách vztažných.¹⁶⁶ Na to, že je třeba „vystříhati [se] toho, by po způsobě německém nebo latinském“ bylo sloveso mechanicky kladeno na konec vedlejší věty, upozorňuje také *Brus jazyka českého* (1881, 229).¹⁶⁷

4.2.2.1.1.3 Postavení přívlastku shodného¹⁶⁸

Přívlastek vyjádřený přívlastňovacím zájmenem¹⁶⁹

Dalším jevem, na který jsme se při sledování vlivu cizojazyčných vzorů ve skladbě zaměřili, je postavení shodného přívlastku vůči rozvíjenému jménu.

Na základě provedené analýzy lze říci, že u Smetany převažuje antepozice. Postpozice je ve zkoumaných dopisech řidší, ve vyšší míře se vyskytuje především tehdy, pokud je přívlastek vyjádřen přívlastňovacím zájmenem, např.:

Potom bude osud můj určen; tantiémy které se z oper mých platit musejí; Tu jsem řekl kap. Čechovi při návštěvě jeho u mne; aby jste cíle Vašeho dosáhl; bych Vám k jmeninám Vaším gratuloval;

166 Pro další období se této problematiky dotkl Dušan Šlosar, který zkoumal publicistické texty Leoše Janáčka. Zjišťuje, že ani u Janáčka není určitý slovesný tvar kladen ve vedlejších větách na konec, u jiných mluvčích to však bylo ještě koncem 19. století obvyklé (ŠLOSAR, 1998, 63–69).

167 S problematikou koncového postavení slovesa souvisí také slovosled v přechodníkových konstrukcích. Ačkoliv jsme jejich zkoumání nevěnovali soustavnou pozornost, zdá se, že i v jejich případě dochází u Smetany k posunu oproti předchozímu stavu. Miroslav Grepl konstatuje, že se u Tyla uplatňuje gramatický princip, proto u něj přechodník stává na konci celé konstrukce (GREPL, 1959, 253). U Smetany však proti tomu čteme např.: *Zdvajaje díky za pohostinství v tomto měsíci; Čekaje na brzké zprávy; nežádaje žádný honorár.*

168 K otázce postavení přívlastku v obrozenských textech srov. studii:

JELÍNEK, Milan (1967). Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře. *SPFFBU*, A15, s. 69–84.

K poloze přívlastku v současné češtině srov. příslušné pasáže v díle:

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (1987). *Knížka o slovosledu*. Praha: Academia.

a také:

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2002a). Slovosled nominální skupiny. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

169 K této problematice pro starší období srov. NAVRÁTILOVÁ, Olga (2018). *Slovosled posesivních zájmen ve staré češtině*. Brno: Masarykova univerzita.

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

srdečné díky za provedení čísla mého; Úmysl Váš [...] mně velice potěšil; Darem Vaším byl jsem velkou měrou poctěn.

Tato pozice shodného atributu vyjádřeného přívlastňovacím zájmenem však není ve Smetanových dopisech výlučná. Postpozice i antepozice se někdy vyskytuje v rámci jednoho dopisu, srov. např.:

Rodina moje je krytá; nervy moje [...] se chvěli a v tomtéž listu moje choroba; moje opery; z mé plnlosti; svému umělci apod.

Kromě výše uvedeného lze u Smetany u sledovaného typu přívlastku doložit další četné případy antepozice, např.:

s mým osudem; dle mého přesvědčení; v mých zpěvohrách; na svém místě; Abych svou ochotnost [...] dokázal; Očekávám [...] Tvé psaní; za Tvou péči; prosím o jeho adresu; žasne nad její krásou; v našich dopisech; Vaším psaníčkem; na Vaši adresu.

V dopisech Josefa Srba není postpozice shodného přívlastku vyjádřeného přívlastňovacím zájmenem příliš frekventovaná, nicméně občas se vyskytuje, např.:

za vzpomínku na svátek můj; Návrh můj pak jest tento...; abyste [...] podal úsudek svůj o...; ve přátelském kruhu Vašem; která [kritika] je na straně Vaší.

Další doklady lze doplnit z celku přijaté korespondence, např.:

Byt náš je na pěkném místě (u Josefa Jiráňka);

Dovolím si Vám poslati článkuček svůj (u Elišky Krásnohorské);

Úsudek jeho zněl velice příznivě (u Jana Ludevíta Procházky);

zda-li tato tři udaná díla pro sklad můj sám [...] upravíte (u Františka Augustina Urbánka).

Jak u Josefa Srba, tak u dalších pisatelů však můžeme doložit – podobně jako v případě Smetany – řadu protipříkladů, srov.

z dopisů Josefa Srba např.:

na jeho účet; Co se týká Vašeho zdraví;

z celku přijaté korespondence např.:

o svých studiích (u Josefa Jiráňka); *dle mého mínění* (u Elišky Krásnohorské);

pro mého přítele (u Jana Ludevíta Procházky); *o Vašich „Snech“* (u Františka Augustina Urbánka).

Přívlastek postupně rozvíjející

Specifická situace ve Smetanových dopisech nastává, pokud je ve větě přívlastek postupně rozvíjející. V tom případě stojí mnohdy rozvíjené substantivum mezi výrazy, jež mají funkci atributu, např.:

v německých novinách hudebních; těch skladatelů zahraničních; beze všech poznámek kritických; všem možnostem harmonyckým; po Tvém psaní předešlým; titul nového libretta Vašeho.

Z celku Smetanou psaných dopisů můžeme dále doplnit např.:

všem skladatelům českým; ohled na mojí chorobu ušní; lze slyšeti větších oper národních.

Uvedené slovosledné schéma se však u Smetany neuplatňuje výlučně, lze se setkat i s antepozicí všech částí přívlastku, např.:

v celém hudebním světě; jiný zámožný nakládatel; malé solové číslo zaspívat; beze všech osobních ohledu; dle jeho posledního psaní; skládám své nejupřímnější díky; svou novou operu [jsem dohotovil];

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

...jsem nedal žádný samostatný koncert; můj nynější trapný stav; jeho zdejší existenci podkopat; její poslední výstup.

V sondách do dopisů Josefa Srba se nám podařilo zachytit pozici rozvíjeného jména mezi částmi přívlastku postupně rozvíjejícího spíše výjimečně, např.:

Ctěný list Váš [...] jsem obdržel; Na poslední dopis můj; ve přátelském kruhu Vašem;

některé další doklady můžeme doplnit z celku přijaté korespondence, např.:

neuznávají nižádných závazků takových (u Čenka Bubeníčka);

Byl by to nejkrásnější krok Váš (u Jana Ludevíta Procházky);

dle nejpečlivějšího rozmyslu svého (u Elišky Krásnohorské);

drahý příteli můj (u Adolfa Čecha).

Stejně jako u Smetany lze i v přijaté korespondenci dohledat naopak mnohé případy, kdy rozvíjené substantivum stojí až za částmi přívlastku postupně rozvíjejícího, srov. z dopisů Josefa Srba např.:

dle mého nejlepšího vědomí; Veškerá Vaše psaní [jsem obdržel]; jinou vážnou operu; Vaší ctěné rodině; že jste mu zaslal své tištěné skladby;

z celku přijaté korespondence např.:

Jest to pravý bláznovský čas (u Josefa Palečka);

je mým nejzamilovanějším předmětem (u Josefa Jiráčka);

na veškerá důležitější jeviště (u Jana Ludevíta Procházky);

děk za Váš vzácný dar (u Elišky Krásnohorské);

Stran toho německého podkladu k Libuši (u Adolfa Čecha).

Pokud jde o názory gramatiků, není jejich pohled zcela jednotný. Hanka uvádí, že přídatné jméno „může po i před statným státi“ (HANKA, 1849, 257). Ačkoli je dle něj běžnější antepozice, není ani postpozice neobvyklá. Platí to jak pro přívlastek adjektivní, tak také pro přívlastek vyjádřený přívlastňovacím zájmenem. Jeho postponované postavení je vysvětlováno jako nápodoba latinského vzoru a Hanka dodává, že je časté zvláště v textu Bible (HANKA, 1849, 257). Stručné, zato však jasné poučení nalezneme u Hattaly, který říká, že „souřadný přívlastek stává pravidelně před jménem, podřízený za jménem, kteréž určuje“. Z příkladů, jež dále doplňuje, je zřejmé, že „souřadným“ přívlastkem se myslí přívlastek shodný, „podřízeným“ neshodný (SROV. HATTALA, 1857, 101). V podobném duchu jako Hanka (avšak se specifikací toho, kdy může dojít k postpozici shodného přívlastku) se vyjadřuje Tomíček. Pozici přídatných jmen před podstatnými hodnotí jako obvyčejnější, „ač i z husta za nimi se kladou, a to tehdaž, když na přídatném leží zvláštní vaha [sic!]“ (TOMÍČEK, 1867, 304).

Tomíček ještě doplňuje, že je-li přívlastek vyjádřen více adjektivy, může stát podstatné jméno mezi nimi (TOMÍČEK, 1867, 304). Zikmund proti tomu ve své gramatice uvádí, že „přívlastková omezení stojí po tom slově, ku kterému přísluší“, a to tehdy, když „s myslí pokojnou mluvíme“, před něj se kladou jedině tehdy, chceme-li výraz v pozici přívlastku zdůraznit (ZIKMUND, 1866, 142–143). Podobně i ve své *Skladbě jazyka českého* pokládá za základní postavení přívlastku shodného za rozvíjeným jménem (ZIKMUND, 1863, 683). Je ale třeba mít na paměti, že Zikmund se ve svém výkladu opírá zejména o české humanistické texty, nikoli o živý jazyk.

Stanoviska mluvnic ilustrují, že ve 2. polovině 19. století dochází k ústupu postpozice přívlastku shodného. V Tylově próze to pozoruje také Miroslav Grepl, který dospívá k závěru, že od 40. let začíná být nemotivovaná postpozice vnímána jako prostředek knižní (GREPL, 1959, 255–256). U zájmeného přívlastku byla postpozice hojnější, i zde však Miroslav Grepl zjišťuje její pozvolnou náhradu antepozicí, a to zvláště při úpravách přímé řeči povídkových postav. Lze se tedy domnívat, že jde o vliv živého mluveného jazyka (GREPL, 1959, 257).

4.2.2.1.1.4 K postavení příklonek¹⁷⁰

Ačkoli se, pokud jde o postavení příklonek, uplatňují cizojazyčné vzory pouze u některých ze zkoumaných případů, pojednáváme o problematice slovosledu enklitik souhrnně v tomto oddílu.

Tvary pomocného slovesa být

Při sledování pozice pomocného slovesa *být* ve Smetanových dopisech zjišťujeme, že jestliže je ve větě sloveso v minulém čase a jestliže toto sloveso obsazuje druhý přízvukový úsek, pak velmi často tvar pomocného slovesa následuje až za příčestím. Jedná se o tzv. kontaktní postpozici,¹⁷¹ např.:

Darem Vaším byl jsem velkou měrou poctěn;

z Iho předst. dostal jsem tantiémy;

Stran posledního honoráru z Libuši nedostal jsem dosud ani řádku ze strany vyboru divadelního;

Za ten Iní sešit „Českých tanců,“: Furiant a Slepíčka k. př. dostal jsem 50 zl.

170 Problematice postavení příklonek v dřívějších vývojových fázích jazyka se věnuje např. Pavel Kosek, z jeho prací s touto tematikou jmenujme alespoň monografii *Enklitika v češtině barokní doby* (KOSEK, 2011). V češtině soudobé se polohou příklonek zabývá např. Ludmila Uhlířová v monografii *Knížka o slovosledu* (UHLÍŘOVÁ, 1987) a nejnověji v textu *Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (săpostavitelno izsleduane na bălgarskija i češkija ezik)* (UHLÍŘOVÁ, 2011; 2012).

171 Toto slovosledné schéma je dobře známé už ve staré češtině, v současnosti je kontaktní postpozice za určitým slovesným tvarem chápána spíše jako součást individuálního autorského stylu (srov. UHLÍŘOVÁ, 2002b, 425).

Tento slovosledný princip však není v celku Smetanou psaných dopisů uplatňován výlučně, tvar pomocného slovesa naopak přičestí předchází (a dostává se tak hned za první přízvučný úsek) např. v následujících větách:

*Stran Tria jsem upustil od svého požádavku;
Dnes jsem dohotovil první výstup celý druhého jednání;
Domu jsem přišel v čas, a zdráv;
Zrovna jsem obdržel psaní od Švarce;
Vloni jsem napsal 4 Polky pro klavír.*

Totéž lze sledovat u Josefa Srba, srov. např.:

*Dnes obdržel jsem přiložený program;
o výletu na Bezděz mluvili jsme s p. Knittlem jen mimochodem;
těž list sl. Krásnohorské zasláný odevzdal jsem hned tehdež;*

a proti tomu např.:

*Žadané v listě předešlém jsem ihned obstaral;
Hlasy Richarda i Valdštyňův tábor jsem obdržel;
Kapelníkovi Čechovi jsem vzkázal.*

Obě pozice pomocného slovesa zaznamenáváme také v celku přijaté korespondence, srov. např.:

*Druhý den na to šel jsem k Schubertovi (u Jana Ludevíta Procházky);
Po několik roků sbíral jsem material (u Antonína Zavadila);
Před několika dny dal jsem klavírní výtah celé opery našemu kapelníku (u Hanuše Wihana);*

objevuje se ale také např.:

*Klav. výtah jsem obdržel (u Jana Ludevíta Procházky);
ke konci opery jsem dostal krásny věnec (u Josefa Palečka);
Včera po zkoušce jsem slíbil kapelníku Levímu partitury Vyšehradu a Vltavy (u Hanuše Wihana).*

Tvary osobních nezvratných zájmen

Co se týče krátkých tvarů osobních zájmen, nalezneme v celku Smetanou psaných dopisů případy, kdy je příklonka z pozice za prvním přízvučným úsekem odsouvána slovesem (popř. i dalšími větnými členy). Registrujeme je však ojediněle, např.:

*Předně děkuji Ti;
Choroba moje nedovoluje mi vydělávat ani vyučováním;
Bohužel nedevolují [sic!] mu nepříznivé poměry, aby...;
tak chce D. Zoufal ho těž při ochrnutí mého ušního nervu použít.*

Tohoto typu větných konstrukcí si (vedle jiného) všímá při analýze korespondence Boženy Němcové Eva Hošnová (srov. HOŠNOVÁ, 2007, 69–70), konstatuje, že jde o nápodobu německého vzoru.

Ze sond učiněných do celku Smetanou psaných dopisů se zdá, že běžnější je takový slovosled, kdy je příklonka v postiniciální pozici, např.:

*Na titulu mi nezáleží;
Dk. Pipich mě prosil;
Tvoje psaníčko mě velice potěšilo;
Vůbec mě těší komponování;
Zde Ti posílám příslibenou onu summu 200 zl.;
Snad ho [sbor Tři jezdcí] můžete provozovat;
Vždyť mu Pollini operu neproda bez partitury!*

Případy, kdy se zájmenný klitikon nenachází v postiniciální pozici, lze sledovat i v dopisech Josefa Srba, např.:

*Za to zaslal mi list nakladatel z Londýna;
Slavný výbor zajisté nebude mi vykládati ve zlé;*

setkáváme se ale také s tím, že je příklonka za prvním přízvučným úsekem, např.:

*Později mi určíte, jakým způsobem...;
Kapelník Čech mi pravil.*

Stejně závěry se týkají celku přijaté korespondence. Srov. doklady, kdy osobní nezvratná zájmena nejsou v postiniciální pozici, např.:

Naší alternativu sdělím mu písemně; Na každý pád prodáte mu pouze právo provozovací (obojí u Jana Ludevíta Procházky);

a vedle toho případy opačné, např.:

Od srdce mi ale nejde [Viola] (u Elišky Krásnohorské).

Příklonky se a si

Na základě zkoumání vzorku Smetanou psaných dopisů zjišťujeme, že Smetana zvrtná zájmena *se* a *si* opakovaně připojuje těsně ke slovesu, k němuž přísluší, zvrtné zájmeno přitom slovesu předchází, např.:

*U nás zde aš po dnes pořád jen se lilo;
že zase se těšíte uplného zdravy;
které [kvarteto Z mého života] zde v Praze si vydobylo uplného uznání;*

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*nemohl jsem ani nikdy se zavázat;
chce teprv ten tejden domu do Prahy se navrátit;
že prace tím se zvišila;
pro síly, jaké jen ve velkých městech se vynacházejí.*

Můžeme doplnit i doklady, kdy *se/si* následuje za slovesem (příklady pocházejí z celku Smetanou psaných dopisů), např.:

*Taussig, stal se druhým kapelníkem;
na blízkých skálach vypínají se pišně hrady, zamky, a zříceniny;
aby inkoust neroztahoval se tak jako bláto v měke pudě.*

Na základě sond do Smetanou psané korespondence se však zdá, že tyto případy jsou oproti umístění *se/si* před slovesem méně četné.

Na druhou stranu lze ve Smetanově korespondenci nalézt také doklady, kdy je zvrtné zájmeno za prvním přízvukovým taktem, např.:

*Všem se nad míru pohádka o větru líbí;
až pry se můj poměr k divadlu od nového družstva urovná;
že se [místa v partituře] na předešlé motivy vztahujou;
aby se tíha paklíků vyrovnala těm 2 krejcarům;*

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*Čistota akordů se pry nedá docílit;
dne 18 července se zase provozovala „Prodaná nevěsta?!“;
co se ve světě děje.*

Případy, kdy je zvrtné zájmeno těsně spojeno se slovesem, jemuž předchází, můžeme doložit i u Josefa Srba, např.:

Nač tedy se zlobit;

a také v celku přijaté korespondence, např.:

*až Pollini se rozhodne; že Vaše „dvě vdovy“ při učerejším předvedení [...] nad míru se líbily (obojí u Jana Ludevíta Procházky);
lid může z věvodova paláce se vrátit (u Elišky Krásnohorské).*

Stejně tak lze doplnit doklady, v nichž je *se/si* těsně za slovesem, u Josefa Srba např.:

Pro Plzeň zakoupil si Švanda právo od Polliniho na tři leta;

v celku přijaté korespondence např.:

*aby opera Vaše dostala se na různá jeviště (u Jana Ludevíta Procházky);
Dopis Váš učerejší dotekl se mne bolestně (u Františka Augustina Urbánka);
Za rok přestěhuju se do většího domu (u Josefa Jiráčka).*

I přijatá korespondence však ilustruje postupné prosazování slovosledu, který se řídí principem rytmickým, lze to sledovat u Josefa Srba, např.:

tež jeho Lejla se nyní studuje;

i v celku přijaté korespondence, např.:

*o které [chorobě] se k mému žalu zmiňujete; abych se s Vámi mohla baviti (obojí u Elišky Krásnohorské);
Honorář se ponejvíce neplatívá (u Františka Augustina Urbánka);
že se bude brzo v Londýně provozovat symfon. báseň Vaše „Má vlast“ (u Jana Ludevíta Procházky).*

Dobové mluvnické se k otázce umístění příklonek vyslovují s různou mírou podrobnosti. Např. Hanka říká, že tvary pomocného slovesa *být*, nepřízvučné tvary zájmen i zvrtné *se* (k tomu podrobněji viz dále) mají stát až za slovesem, před ním mají být naopak tehdy, jestliže věta začíná spojkou nebo jiným slovem (HANKA, 1847, 258–259). Hanka dále dodává, že klitika nemohou následovat bezprostředně po spojce *a a i* (HANKA, 1847, 258–259).¹⁷² To, že příklonky nesmí stát na počátku

¹⁷² Pravidlo, že příklonka nesmí být hned po spojce *a a i*, je většinou ve Smetanových dopisech re-

věty nebo po *a* a *i*, zmiňuje rovněž Hattala (HATTALA, 1857, 102) či Zikmund (ZIKMUND, 1863, 683; ZIKMUND, 1866, 143).¹⁷³

Co se týče postavení zvratných osobních zájmen, věnují mu autoři více pozornosti. Kromě zásad, které platí i pro ostatní klitika (tj. kromě pravidla, že nemohou stát na počátku věty nebo hned po spojkách *a* a *i*), poznamenávají u zvratného *se* navíc, že mezi něj a sloveso může být vloženo i několik dalších slov.¹⁷⁴ Hanka však v této souvislosti píše: „Přece se však *se* od slovesa tuze daleko oddělovati nemá; pročež Hájek raději píše: že taková náhlost moru v Praze začala se, nežli že se a t. d. Nyníby [sic!] se však *se* raději před začala postavilo“ (HANKA, 1849, 259). Hattala má ve své mluvnici příklady, které také ilustrují, že *se* může být od slovesa odděleno, srov. „zdá se mi, že *se* vám v cizině nikdy tak dobře nepovede, jako *se* vám mezi námi vedlo“ (HATTALA, 1857, 102). K tomu, jak daleko může být *se* od slovesa vzdáleno, se ale nevyjadřuje.

Zikmundova mladší mluvnice formuluje pravidlo o postavení zvratného *se* poněkud jinak, neboť uvádí, že ve větě hlavní má *se* stát za slovesem, ve větě vedlejší nebo v otázce za spojkou nebo tázacím zájmenem. Ze zmíněných příkladů („Aj ta rozmnoží se Tatar množství. A tam ta smlouva měla se vykonati.“) je zřejmé, že slovesem, za nímž má *se* stát, se míní první sloveso ve větě, bez ohledu na to, zda jde o verbum, k němuž *se* významově náleží (srov. ZIKMUND, 1866, 143).

Dobovou neustálenost normy, pokud jde o postavení *si* a *se*, může dokreslit také mluvnice Jana Slavomíra Tomíčka. Autor v ní ve shodě s ostatními gramatiky píše, že *se* a *si* nemůže stát na počátku věty ani hned po spojkách *a* a *i*, v dále uvedených příkladech však kromě slovosledu „on se honosil“ připouští i „on honosil se“ (srov. TOMÍČEK, 1867, 304).

Postavením příklonek *se* a *si* se pro období 1. pol. 19. století zabýval na materiálu Tylovy prózy Miroslav Grepl. Zjišťuje, že při středovém postavení slovesa (což je u Tyla především ve větách hlavních, v nichž se výrazněji uplatňuje princip významový) je u Tyla *se* a *si* kladeno za sloveso. Pokud sloveso stojí na konci věty, kladl Tyl původně *se* a *si* před sloveso, v pozdějších úpravách svých textů je však přemísťuje za první přízvučné slovo ve větě. Z toho Grepl vyvozuje, že už ve 40. letech byla antepozice *se* a *si* u koncových sloves pocíťována jako nepřirozená, k úplnému prosazení fonetického slovosledného principu i v jiných případech však mohlo dojít teprve tehdy, když se vyvinula živá mluvená podoba spisovného jazyka, z níž fonetický slovosled vychází (srov. GREPL, 1959, 258–259).

spektováno. K jeho porušení dochází jen zřídka, srov. např.: *a mu děkují za zaslouhou dedikaci; a mu mou žádost projevil; [že se mně nové moje komposice začínali protivit,] a mě tak obtěžovat.*

173 Tomíček obdobné pravidlo neformuluje přímo, uvádí pouze příkladové věty, zásada, že klitikon nesmí stát na začátku věty, se z nich dá nicméně vyčíst. Srov.: „věděl jsem (nikoli: jsem věděl)“; „byl jsem volán (nikoli: jsem byl volán...)“; „Já jsem to věděl (ne však: jsem já to věděl...)“ (TOMÍČEK, 1867, 304).

174 Totéž platí také pro tvary pomocného slovesa *být* (srov. HANKA, 1847, 259).

O tom, že se fonetický princip zcela neuplatňoval ještě ani v námi zkoumaném období, mohou svědčit výše zmíněné doklady ze Smetanou psaných dopisů (srov. *pro síly, jaké jen ve velkých městech se vynacházejí*) i z přijaté korespondence (srov. příklad z dopisu Josefa Srba: *Nač tedy se zlobit*). V případech, kdy Smetana se těsně spojuje se slovesem, hraje možná roli to, že sloveso a zvrtné zájmeno chápe jako celek a jako s celkem s ním také nakládá.¹⁷⁵

Jiné příklady pozice *se* ve Smetanových dopisech však na druhou stranu ukazují, že se fonetický princip prosazuje, a to nejen při koncovém postavení slovesa jako u Tyla (srov. *až pry se můj poměr k divadlu od nového družstva urovná*), ale také při jeho postavení středovém (srov. *dne 18 července se zase provozovala „Prodaná nevěsta?!“*).¹⁷⁶

Více příklonek ve větě

Pokud vyjdeme z celku Smetanou psaných dopisů, zjistíme, že řazení příklonek může být pro Smetanu problematické také tehdy, jestliže se ve větě výrazů bez vlastního přízvuku vyskytne více.

Jedná se o případy užití více zájmenných předmětů, kdy Smetana píše např.:

*Tak jí [partituru] mu jen dejte;
tak ho [rest] mně pošlete poštou;
takový, jako já ho Vám v duchu přeju.*

Pravděpodobně se zde promítá vliv němčiny, v níž má při výskytu dvou zájmenných předmětů přednost ten, který je akuzativní.

Na druhou stranu jindy Smetana řadí klitika v pořadí, které je češtině přirozené, např.:

*Nápravník by mu ji [operu] jistě k opsání přenechal;
že mi ho [libreto] daroval;*

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

*tak mu ji [partituru] zašlete na podpis;
kdož mi ho zase může vynahradit.*

Setkáváme se také s tím, že ve Smetanových dopisech není respektována skutečnost, že by všechna klitika měla následovat za prvním přízvuchným výrazem ve větě, např. (doklady jsou z celku Smetanou psaných dopisů):

Neslyšel jsem nikdy ho jmenovat;

175 Na něco podobného upozorňuje při zkoumání současných komunikátů Ludmila Uhlířová. Ta si všímá, že v mluvených projevech, k nimž má námi zkoumaný materiál blízko, dochází k přesunu příklonek z druhého (tj. pro ně typického) místa ve větě, a vysvětluje to zejména nedostatečnou výpovědní perspektivou mluvčího, tím, že mluvčí formulují myšlenky postupně. U zvrtných sloves tak dochází k tomu, že je mluvčí podvědomě vyslovují v jejich kompletní podobě (UHLÍŘOVÁ, 1987, 86; podobně MÜLLEROVÁ, 1994, 75).

176 Pozorujeme zde tedy konkurenci dvou modelů, a to postiniciální a kontaktní pozice, která je typická pro celý vývoj češtiny až do 20. století. Za poznámku k tématu děkujeme Pavlu Koskovi.

*a já jsem musel mu přislíbit;
Chtěl jsem osobně se Vám představití.*

Proti tomu ale Smetana píše např.:

*jak jsem ho pro celou tiskem vyšlou operu byl upravil;
že jsem mu to hned nepůjčil;
že jsem se Vám o smrti Stopa už snad několikrát zmínil.*

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme podobné problémy se slovosledem, pokud je ve větě více příklonek, nezaznamenali, v celku přijaté korespondence jen ojediněle (jde o případy, kdy nejsou všechna nepřízvučná slova kladena za první přízvukový takt), např.:

s kterou [ochotou] jste tak neocenitelně úslužně mi podal data (u Elišky Krásnohorské);

aby Jste laskavě obratem pošty mi zdělil svůj náhled v této věci (u Adolfa Čecha).

Pokud se ve větě vyskytuje více příklonek, uvádějí dobové gramatiky následující pořadí: *-li*, tvary pomocného slovesa *být*, za nimi *se*, *si* a poté jiná slova bez vlastního přízvuku (tedy tvary osobních zájmen) (HANKA, 1849, 259–260, HATTALA, 1857, 102).¹⁷⁷ Hattala k tomu dodává: „Jmenovitě po podřízovacích spojkách je slovosled tento už tak ustálen, že odchýlení se od něho cit a sluch uráží“ (HATTALA, 1857, 102). Ačkoli to autoři mluvnic neuvádějí přímo, plyne z jejich poznámek, že by příklonky měly stát těsně vedle sebe. Poučení, jak postupovat, vyskytne-li se ve větě více zájmených klitik, však gramatiky nezmiňují.

4.2.2.1.2 Neslovosledné syntaktické jevy odrážející vliv němčiny

Frazémy a slovesné vazby

Vedle výše uvedených případů, kdy lze vliv němčiny pozorovat ve slovosledu Smetanových dopisů, se s nápodobou německých vzorů setkáme také na úrovni jednotlivých syntagmat. U Smetany se objevují kalky německých frazémů, např.:

*Moje skladby stojí Vám k službám podle německého zu Diensten stehen;
Ať raději spíše se opatří o jistotu podle německého sich über etwas Gewißheit verschaffen*

(více viz kapitolu 4.3 věnovanou lexiku, oddíl 4.3.3).

Výjimečně se vyskytuje německá předložková vazba místo adekvátní české, např.: *stratil jsem [...] všechen interest pro umění* podle německého *das Interesse für etwas* místo *zájem/interes o něco* (popř. lze uvažovat o tom, že zde došlo ke zkřížení německých vazeb *das Interesse für etwas haben* a *das Interesse an etwas verlieren*);

¹⁷⁷ Jak Hanka, tak Hattala ovšem upozorňují, že v minulosti nebylo uvedené pravidlo řazení příklonek respektováno. Srov.: „Staří ale kladli často *se* po *mi*, *mu*: staniž mi se...“ (HANKA, 1849, 260). „...nynější způsob mluvení se již i starým ještě oblíbenému přestavení „zdá mi se“ přičí, „mi se zdá“ anebo „se mi zdá“ pak doprosta zatracuje“ (HATTALA, 1857, 102).

chci mít jakýsi regulativ po ruce, jak bych se mohl chovat naproti nakládatelům podle německého sich jemandem gegenüber betragen/benehmen místo chovat se k/vůči někomu.

Hojnější jsou doklady německého vlivu spočívající ve výskytu předložkové vazby tam, kde je v češtině vazba bezpředložková, např.:

Já sám jsem často trápen od závratí nejspíše podle něm. jemand ist von etwas gequält.

Velmi často se jedná o výskyt předložky *s* místo prostého instrumentálu, např.:

mně obdarovala s novým vnučkem;

Tak buď ať to obdařejí s vyšší markou, aneb ať zasílají slabší paklíky;

že mně brzo potěšíte s pokračováním textu?;

S tou divokou pomstou skončí celá skladba;

nechci s tím na žádný pád předpisovat Vám;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

se mi po 100 exempl. s 50 zlatými bude honorovat;

Překvapil jste mne velmi mile s překladem recitativ z „Prodané nevěsty“;

přijedu do Prahy [...] s poledním vlakem, podobně, avšak expresivně přikulhám k Vám do Prahy s poledním vlakem;

Ta možnost, že si s prací mojí mohu přijími zlepšit.¹⁷⁸

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezachytili, v přijaté korespondenci jsme je zjistili jen v omezené míře, srov. užití předložkové vazby místo adekvátní bezpředložkové např. v těchto dokladech:

přijedeme v ponděli z poledním vlakem (u Bettiny Smetanové);

potřebuje orkestru vysvětlit co Jste s tím neb oným motivem, harmonickým obratem neb instrumentálním vtípem říci chtěl (u Adolfa Čecha).

Osobní zájmeno v pozici podmětu

Jako vliv němčiny lze chápat také užití osobního zájmena v pozici podmětu. Případů, kdy je nesporné, že jde o užití nemotivované (a jediné to bychom mohli označit za reflexi němčiny), však nemůžeme doložit mnoho, např.:

Hakon Jarl byl pohan, a on nemohl snéstí slabou nímravou vládu krále Olafa;

Co základ běže [sic!] on naší correspondenci [...] a dává jim důležitost.

Obdobné případy, které by byly jednoznačné, se nám v sondách do korespondence Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence nepodařilo zjistit.

178 Do hry zde ale možná vstupuje skutečnost, že si v češtině u řady sloves konkurují *s* + instrumentál a prostý instrumentál, problematiky si všimá např. i Brus *Jazyka českého* (1881, 219–221).

4.2.2.2 Jevy z mluveného úzu

Mezi syntaktické jevy, které sblížíjí soukromou korespondenci s mluvenými komunikáty, patří např. rozčleňování výpovědi do krátkých celků, naopak jejich zřetězení do jednoho delšího souvětí, nepřesné nebo chybějící vyjadřování vztahů mezi větami, doplňování a zpřesňování informací,¹⁷⁹ které je syntakticky realizováno formou dodatečně připojených větných členů nebo přídatných konstrukcí. V primárně zkoumaných polooficiálních dopisech je však ve větší míře nenajdeme, stejně jako se v nich výrazněji nenachází pasáže simulující rozhovor s adresátem (místa, kde pisatel klade otázky a hned připojuje předpokládané odpovědi atd.). Uvedené jevy jsou častější pouze v korespondenci intimní, tj. rodinné, případně v pozdějších dopisech Josefu Srbovi. Pro dokreslení celkového obrazu Smetanovy korespondence však pokládáme za důležité se o nich alespoň stručně zmínit. Ze sledované skupiny syntaktických jevů můžeme doložit např. na jedné straně rozčlenění sdělení do kratších vět, na druhé straně spojení vět tam, kde bychom z hlediska funkce výpovědi čekali rozdělení do samostatných celků, v dopisu manželce Bettině:

Přijel jsem, jak vidíš, šťastně domu. Strávil jsem u Vás tři hezkých dnů, pln krásných úpominek. Teď zase robotuju. Los, který mně otec sebou dal, bych se podíval, jest-li vyšel, nevyhrál nic, proto že ani nevyšel, řekni to, prosím, otcovi;

zřetězení vět do jednoho syntaktického celku připomínající proud vyprávění v dopisu Josefu Srbovi:

Jedem; na silnici před Taxisovým panským dvorem začal vítr faukat mě na nohy, že jsem honem je chtěl krýt s plaidem, a tu – výkřik uleknutí! ustrnutí!! – o plaidu nebyla žádná památka, než moje zimou se klepetající kolena;

asyndetické spojení vět namísto přesného vyjádření vztahů mezi nimi v dopisu Bettině:

Kapelník Majer dostal výpověď; hledají jiného kapelníka;

nebo v dopisu Josefu Srbovi:

Zpěhám, opozdil jsem se, posel čeká na psaní;

připojování větných členů (popř. rozsáhlejších syntaktických struktur) v dopisu pro Smetanovu švagrovou Elišku Kolářovou:

Tak Tě prosím, aby si byla tak dobrá, a mně zaopatřila 1 schwal neb šál na krk hedvabný, roza, pro dámy, jen krátky jak dámy nosejí, pro Betty,¹⁸⁰

179 V mluvených komunikátech zkoumala tento rys např. Olga MÜLLEROVÁ (1994, 78–79). Přičleňování, dodávání a nastavování chápe jako jeden z typických znaků mluvených projevů také Jana Hoffmannová, která v této souvislosti hovoří o parcelaci a kompletaci i o tom, že je mnohdy obtížné je od sebe odlišit (HOFFMANNOVÁ, 2012, 709). Platí to nejen pro mluvené komunikáty, ale také pro korespondenci.

180 Informace mohou být doplňovány také formou různých přípisů či dodatků, jež jsou připojeny až za rozloučením a podpisem. I v těchto případech máme co do činění s postupným zpřesňováním sdělovaného obsahu, s jeho korigováním, např.:

„dialogickou“ pasáž v dopisu Betině:

Až psaní tuto čisti budeš, mysl si mně dáleko z Prahy – ku příkladu ve Vídni – a Ty uhodněš. Ano v neděli po celí den bude me se, totiž já ze Starým po Vídni potloukat. A proč? – Nechal jsem se přemluvit, k zavítání do Peští...;

anebo v jiném dopisu pro Bettinu:

Co nejnovějšího víz, že jsem na Božím těle ve čtvrtek byl, kde? – v Drážďanech! – Proč? – Proto že jsem si jel pro peníze. – Vyhrali jsme! – Jen se nelekej! – Není to až hrůza!¹⁸¹

Z dalších syntaktických jevů, které jsou běžné pro mluvené projevy, se u Smetany hojně vyskytují kontaktní prostředky.¹⁸² Mezi ty, které se u Smetany uplatňují častěji, patří oslovení adresáta, např.:

Dekují Vám, drahá přítelkyně, za Vaše psaní; Milý příteli, věřte mně, že... (pravidelně se oslovení jako součást epistolární etikety objevuje na začátku dopisu, např.: Milý a ctěný příteli!; Velectěná slečno!; Velectěný pane kapelníku!; popř. může být začleněno do závěrečné formule, např.: Vás obě, Zdenko a Boženko vroucně líbám a jsem na vždy Vás milující otec Bedř. Smetana);

dativ kontaktní, např.:

Nového Ti nic nevím; a tak jsem Ti celý strápený a nevrlý;

různé vložené nebo navazovací slovesné obraty jako např.:

Přijel jsem, jak vidíš, šťastně domu; všechny obtíže, jak známo, [...] lehce přemůže;

Jak víte, diriguju svou předeheru k Libuši (vytučnění L. R.);

obracení se na adresáta formou otázek, např.:

Co pak se vyjednalo se Švandou? [...] Jak jste se měl v Plzni?;

výzvy k odpovědi, např.:

Pište mi!; prosil bych o zprávu o tom; Těším se na brzké zprávy od Vás! Tedy pište mě, a nenechejte mě dlouho čekat.

NB * *dole*. [...] *NB. *Trágicky nemůžete si představit rekové z doby fraků a cilindřů; ale ideální rekové ze dávno minulých století, ano.* (Adolfu Čechovi).

Smetana si přitom uvědomuje, že provedené úpravy mohou být pro adresáta nekomfortní, že ztěžují proces čtení, srov. dopis Adolfu Čechovi:

*Jelikož choroba moje nedovoluje mi čerstvě pracovati, a nedovoluje, abych se teď k stáří věnoval slohu oblíbenému * *nynejší* mládeže, a dával národu hudební taitrictví, místo národního vážného díla: to přece ode mně, mně zakládátele českého slohu, jak v absolutní hudbě, tak vzlášť těž v dramatické, **a nechci* se nemůže žádat, a já nechci aby se moje skladby v tu dobu do kouta uschovávali, kde tepru hojným provedením obecnstvu ^{by} se stanouli přístupnějšími, a oblíbenějšími.*

* *odpusťte tychlé zatrolené korektury, já jsem při psaní vždy umdlen, a tak poustanou zmotaný fráze, které nemohu nechat stát, a nebo opsat celé psaní na čisto? – To bych nevydržel.*

Z hlediska jazykového bádání jsou však taková sdělení obsahující vsuvky a dodatky a zachovávající veškeré škrty cenná. Na rozdíl od čistopisu totiž mohou podat důkaz o postupném utváření textu (srov. MÜLLEROVÁ, 1994, 79) a o jazykové sebereflexi pisatele.

181 Dokladem toho, že Smetana chápe komunikaci prostřednictvím dopisů jako skutečný hovor s adresátem, je také užití verb dicendi, např.: *Dosud je oučinek, jak jsem již řekl, slabý.* (Zdeňce Smetanové); *Dále nechci více o tom mluvit, věc je již odbyta.* (Adolfu Čechovi).

182 K tomu SPOV. GREPL – KARLÍK, 1989, 104; GREPL – KARLÍK, 1998, 383.

Tyto prostředky však nejsou ani specifikem dobovým, ani specifikem Smetanových projevů, nýbrž vychází z povahy zkoumaného materiálu: jejich užití je typické i pro oficiálnější, ale hlavně pro neoficiální soukromé epistolární texty.

4.2.2.3 Shrnutí

Při rozboru syntaktické stránky Smetanovy korespondence jsme se zaměřili na:

- jevy, které odrážejí vliv cizojazyčných vzorů, v jejich rámci jsme se soustředili na:
 - jevy slovosledné (postavení slovesa ve větě hlavní, postavení slovesa ve větě vedlejší, přívlastku shodného a postavení příklonek);
 - jevy další, které vznikají nápodobou cizojazyčných syntaktických struktur (německý vliv na úrovni frazémů a slovesných vazeb a při obsazování pozice podmětu osobním zájmenem);
- jevy, které jsou běžné v mluveném úzu.

V návaznosti na poznatky o obrozenské češtině, konkrétně o slovosledu v Tylově próze, tj. v dílech z 30.–40. let 19. století, které publikoval Miroslav Grepl, jsme zkoumali, nakolik se tatáž slovosledná schémata jako u Tyla uplatňují i v námi zkoumaném materiálu z 60.–80. let 19. století. Jsme si přitom vědomi, že při zjištění rozdílů může hrát roli nejen časový posun, ale také odlišnost typu zkoumaných textů.

Pokud jde o postavení slovesa, bylo v obrozenské češtině po vzoru latiny a humanistické češtiny kladeno na konec věty hlavní i vedlejší. Grepl však už u Tyla pozoruje postupné opouštění tohoto gramatického slovosledného principu, zjišťuje, že přísudek je z koncové pozice ve větě hlavní posouván tehdy, je-li vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, jestliže je ve větě přísudek slovesný složený, pak se do středu věty přesouvá alespoň určitý slovesný tvar, zatímco infinitiv zůstává na konci. U Smetany jde odklon od gramatického slovosledného principu ještě dále, ve Smetanových dopisech se totiž vyskytují i případy, kdy je do středu věty umísťován celý složený slovesný přísudek (*Adressu na Vás musela Zdeňka napsat podle Vašeho předpisu*) nebo celý slovesný přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem (*Dnes jsem dohotovil první výstup celý druhého jednání*).

Ve vedlejších větách se koncové postavení slovesa drželo silněji, a to proto, že slovosledné latinské schéma je v tomto případě podporováno slovosledem německým. Přesto Miroslav Grepl zjišťuje, že Tyl sloveso z koncové pozice přemísťuje i v tomto případě, výjimku však tvoří věty vztažné. Ve Smetanově korespondenci je sice ve vedlejších větách koncové postavení slovesa zachovávalo častěji než ve větách hlavních, na druhou stranu lze dobře pozorovat, že se místo mechanické nápodoby cizích slovosledných vzorů prosazuje také zde češtině přirozený princip aktuálního větového členění. Ve srovnání se situací u Tyla je sloveso z koncové pozice odsouváno v různých typech vět, včetně vět vztažných. Lze to sledovat u přísud-

ku vyjádřeného jednoduchým slovesným tvarem (*které [opery] sl. ředitelstvo dává zdarma*) i u přísudku vyjádřeného složeným slovesným tvarem nebo u přísudku slovesného složeného (doložit můžeme nejen případy, kdy je pouze přehozeno pořadí neurčitého a určitého slovesného tvaru, který pak nestojí na úplném konci věty, např. *v kterém [koncertu] by se celá tetralogie mohla dávat*, ale také případy, kdy je určitý slovesný tvar posouván do středu věty, např. *který [časopis Dalibor] bude od 1 ledna vycházet*, anebo dokonce případy, kdy se do středu věty dostávají všechny části přísudku, např. *kterou hodlám [operu Čertova stěna] dohotovíti ku podzimku*).

Prostřednictvím doplňkových sond do celku Smetanovy korespondence jsme se pokoušeli zjistit, zda lze říci, že je koncová pozice přísudku ve vedlejších větách v některém typu Smetanových dopisů zachováвана výrazněji. Na základě našich pozorování se zdá, že k ústupu slovesa z koncové pozice u Smetany dochází nejen v korespondenci rodinné, ale také např. v dopisech věcného, obchodního charakteru psaných nakladateli Františku Augustinu Urbánkovi. Častěji jsme proti tomu koncovou pozici zachytili např. v listech Karlu Bendlovi a Elišce Krásnohorské (pokud je ve větě přísudek slovesný složený, předchází však mnohdy určitý slovesný tvar infinitivu). Domníváme se, že v tomto případě mohla sehrávat roli osoba adresáta, před nímž se chtěl Smetana prezentovat jako kultivovaný mluvčí. Na stylizaci svého projevu si proto dával více záležet a volil knižní slovosledná schémata, přestože dobová norma je už opouštěla.

Ústup různých typů přísudku z koncové pozice ve větách hlavních i ve větách vedlejších jsme registrovali také v sondách do korespondence Josefa Srba i do celku přijaté korespondence. Tato zjištění potvrdila, že pokud jde o postavení slovesa, nebylo prosazování významového slovosledného principu omezeno jen na Smetanovy dopisy, nýbrž bylo obecnou dobovou záležitostí.

Vliv latiny (od humanismu přes obrození dlouhodobě působící na syntax spisovného jazyka) se kromě zmíněného kladení slovesa na konec větného celku projevoval ve zkoumaném období také postpozicí přívlastku shodného. Názory dobových gramatiků však i v tomto případě dokládají opouštění latinou motivovaného slovosledného schématu. Postpozici pokládá za základní jen Václav Zikmund, u něj je však třeba vzít v potaz, že se opírá o starší (zejména humanistický) jazykový materiál. To, že k ústupu postpozice přívlastku shodného skutečně dochází, demonstruje už Miroslav Grepl na Týlově próze. Výraznější je u Tyla kladení přívlastku za rozvíjené jméno pouze tehdy, je-li přívlastek vyjádřen přívlastňovacím zájmenem. Tomuto zjištění odpovídá také stav ve Smetanově korespondenci, ani u Smetany není postpozice shodného přívlastku běžná. Stejně jako u Tyla ji můžeme pozorovat jen v těch případech, kdy jde o přívlastek vyjádřený přívlastňovacím zájmenem (*osud můj; z oper mých*). U přívlastků postupně rozvíjejících se u Smetany opakovaně setkáváme s tím, že je rozvíjené jméno kladeno mezi části atributu (*všem skladatelům českým*). Ani v těchto případech však není postpozice přívlastku (resp. jeho části) vylučná (srov. *s mým osudem; beze všech osobních ohledu*).

Nahrazování postpozice shodného přívlastku antepozicí potvrzuje také korepondence přijatá.

V rámci zkoumání slovosledných jevů jsme se dále zaměřili na postavení příklonek. Zjistili jsme, že se ve Smetanou psaných dopisech ještě plně neuplatňuje princip fonetický (rytmický), jímž se slovosled příklonek řídí dnes a podle něhož by příklonky měly stát v postiniciální pozici (tj. na druhém místě ve větě). Jestliže je sloveso v minulém čase, dochází u Smetany poměrně často k tomu, že druhé místo ve větě zaujímá *l*-ové přičestí, zatímco tvar pomocného slovesa stojí až za ním (z *Iho předst. dostal jsem tantiémy*). Méně běžné jsou u Smetany případy, kdy je na druhé místo ve větě kladeno určité sloveso, které z této pozice odsunuje zájmennou příklonku (*Předně děkuji Ti*). Eva Hošnová tento případ chápe jako nápodobu německého vzoru (v německých oznamovacích větách sloveso obsazuje druhé místo).

Německé slovosledné pravidlo je dle našeho názoru aplikováno také tehdy, když Smetana při užití více zájmenných předmětů staví zájmeno v akuzativu před zájmeno v dativu (*tak ho [rest] mně pošlete poštou*). Pokud jde o ostatní případy výskytu více příklonek ve větě, nebývá u Smetany vždy dodrženo, aby všechny příklonky stály těsně za sebou (*Neslyšel jsem nikdy ho jmenovat*).

V souvislosti se zkoumáním postavení příklonek jsme se zabývali také pozicí *se* a *si*. Analýza ukázala, že Smetana často připojuje *se* těsně ke slovesu, *se* přitom slovesnému tvaru většinou předchází. Je možné, že zde roli sehrává skutečnost, že Smetana chápe sloveso a zvrtné zájmeno jako od sebe neoddělitelný celek, proto ho také jako takový dosazuje do věty. Dobové gramatiky sice upozorňují, že mezi *se* a sloveso mohou být vložena jiná slova, Hanka k tomu nicméně dodává, že by od sebe *se* a sloveso neměly být „tuze daleko“ (HANKA, 1849, 259). V této souvislosti je zajímavé, že Hanka jako lepší variantu při koncovém postavení slovesa chápe slovosled *se* + sloveso, nikoli sloveso + *se*. Tomu odpovídá i stav u Smetany, pokud je sloveso na konci věty a *se* je k němu přimknuto, *se* slovesu předchází (srov. *chce teprv ten tejdén domu do Prahy se navrátit; že prace tím se zvišila*). Přitom, jak předpokládá Miroslav Grepl na základě zkoumání Tylovy prózy, byla antepozice při koncovém postavení slovesa už ve 40. letech považována za nepřirozenou (Tyl v těchto případech přesouvá *se* z původní pozice před slovesem za první přízvučné slovo ve větě). Grepl dále zjišťuje, že při středovém postavení slovesa je u Tyla *se* kladeno za sloveso. Obdobné doklady jsou u Smetany jen ojedinělé, zaznamenali jsme je však v korespondenci přijaté.

Ke všem uvedeným případům postavení příklonek je nutno říci, že zmíněná slovosledná schémata nejsou ve Smetanových dopisech uplatňována důsledně. Četněji se vyskytují pouze věty, v nichž je tvar pomocného slovesa *být* až za přičestím, jež obsazuje druhé místo ve větě, a věty, v nichž je *se* těsně u slovesa, ani tento slovosled však není výlučný (srov. *Vloni jsem napsal 4 Polky pro klavír; Čistota akkordů se prý nedá docílit*). Stav ve Smetanově korespondenci tak můžeme chápat

jako odraz skutečnosti, že pravidla kladení příklonek nebyla ve sledovaném období ještě pevně ustálena, současně lze na materiálu Smetanovy korespondence pozorovat postupné prosazování principu fonetického.

Kromě výše zmíněných dokladů, v nichž se vliv němčiny projevuje ve slovosledu, jsme se u Smetany setkali s nápodobou německých vzorů také v dalších případech. Jedná se o kalky německých frazémů (*Moje skladby stojí Vám k službám*), užití německé předložkové vazby místo české (*interest pro umění* místo *zájem/interes o něco*), výskyt předložkové vazby tam, kde je v češtině vazba bezpředložková (*přijedu do Prahy [...] s poledním vlakem*), a rovněž (ojedinělé) obsazení pozice podmětu osobním zájmenem (*Hakon Jarl byl pohan, a on nemohl snést slabou nímravou vládu krále Olafa*).

Při zkoumání syntaxe Smetanových dopisů jsme se dotkli i jevů, které sblížují soukromou korespondenci s projevy mluvenými. U Smetany jsme doložili případy rozčleňování sdělení do samostatných krátkých vět, řetězení vět připomínající bezprostřední proud vyprávění, dále případy dodatečného připojování větných členů, jejichž prostřednictvím jsou do sdělení doplňovány informace, nebo případy nepřesného či zcela chybějícího vyjádření vztahů mezi větami. Okrajově jsme reflektovali i prostředky kontaktové. Náleží mezi ně zejména oslovení, jehož užití je v některých kompozičních částech dopisu přímo součástí epistolární normy, dále dativ kontaktový, vložené a navazovací slovesné obraty jako *jak vidíš, jak známo*, běžné jsou také otázky směřované na adresáta nebo pobídky k odpovědi. Zatímco první vymezenou skupinu mluvenostních jevů lze výrazněji pozorovat pouze ve Smetanově korespondenci ryze soukromé, a to nejspíše díky tomu, že je spontánnější než jiné typy dopisů, prostředky kontaktové se jako rys epistolárních textů vyskytují i ve Smetanově korespondenci oficiálnější.

Rozbor syntaktické stránky Smetanovy korespondence doložil pohyb v normě, pokud jde o postavení slovesa ve větě hlavní i vedlejší (přesun slovesa z koncové pozice do středu a rozrušování tzv. rámcových konstrukcí) a postavení shodného přívlastku (nahrazování postpozice antepozicí). Smetanovy dopisy dále ilustrují dobovou neustálenost normy, pokud jde o postavení příklonek (v tomto případě se začíná prosazovat princip fonetický, tzn. pravidlo, podle něž by měly být příklonky ve větě kladeny za první přízvukový takt).

Co se týče Smetanova projevu, pozorovali jsme u něj vliv němčiny i v užití frazémů, předložkových vazeb nebo osobního zájmena v pozici podmětu. Tyto jevy jsou přitom vysvětlitelné skutečností, že Smetana byl česko-německým bilingvním mluvčím, proto mohl mít některá německá syntaktická schémata natolik zažitá, že je přenášel i do projevu českého.

Při zkoumání jevů charakteristických jak pro soukromou korespondenci, tak pro projevy mluvené se ukázal zřetelný rozdíl mezi Smetanovými dopisy ryze soukromými a jeho dopisy oficiálnějšími. Pouze u prvních z nich lze uplatnění syntaktických struktur běžných pro mluvený jazyk sledovat výrazněji. Pro nás je

tato skutečnost potvrzením adekvátnosti výběru primárně zkoumaného vzorku dopisů. Naším cílem je totiž zjistit, jaké jevy odchylovající se od dobové spisovné normy do projevů Bedřicha Smetany pronikají i přes jeho úsilí vyjadřovat se normně. Jak analýza syntaxe potvrdila, materiálem vhodným pro takové zkoumání by nebyly dopisy ryze soukromé, neboť ty Smetana z hlediska jazykového na rozdíl od dopisů polooficiálních méně kontroluje a promyšlí (k důvodu vyloučení dopisů oficiálních viz kapitolu 3.2.4).

4.3 Doplněk: lexikum

Pochopit charakter Smetanova českého vyjadřování a posoudit Smetanův vztah k češtině není možné, pomineme-li zcela lexikální stránku jeho projevů. Ačkoli rozbor Smetanovy slovní zásoby, kterou je možno poznat z jeho dopisů, není naším primárním cílem, nastíníme v následujícím oddílu alespoň ilustrativně její nejvýraznější rysy. Poznámky předložené v této kapitole se opírají o celek Smetanou psaných dopisů.

4.3.1 Termíny

Vzhledem ke Smetanově profesi tvoří významnou vrstvu lexika užitého v jeho korespondenci odborné názvy z divadelní, a zvláště z hudební oblasti. Výběrově uvádíme jen některé z nich, řadíme k nim i slova z daného tematického okruhu, která přísně terminologický rámec překračují. Tyto výrazy jsou jednak původu domácího, např.:¹⁸³

čínohra, divadlo, hlas (mužský, ženský), hra, jednání, píseň, předehra, sbor (mužský, ženský, smíšený), skladba, výstup, zpěvohra;

jednak, a to častěji, pocházejí z cizích jazyků, zvláště z italštiny, (jejich přejetí však nemusí být přímé), např.:

Adagio, Akord/akkord, Allegro, alt, Andante, arie, ballet, bass/bas, cantáta/Kantáta, dirigent, dramaturg, duetto, filharmonie, fraška, fuga, genre, impresario, instrumentovat, kánon, koloraturní/kolloratorní, komponovat, libretto, Molto vivo, monolog, oktáva, opera, opereta/operetta, oratorium, orchester, orchestrální, ouvertura, partitura, polyfonický, prima donna, quartetto/quarteto, recitativ, regisseur,

183 Výrazy pro přehlednost uvádíme v nominativu sg. či infinitivu, zachováváme přitom Smetanou užitou pravopisnou podobu. Jestliže jsme slovo zachytili ve více pravopisných variantách, zaznamenáváme je všechny, nereflktujeme však rozkolísanost kvantity vokálů (tzn. pokud je zápis daného výrazu u Smetany z hlediska kvantity nejednotný, píšeme slovo jen tak, jak to odpovídá dnešní kodifikaci). To platí i pro slova cizího původu zmíněná dále. Ke grafické stránce cizích slov viz kapitolu 4.1 Pravopis, oddíl 4.1.5.1.

repertoire, repertoární, rytmus, role/rolle, rondo, solista, solo, solový, sonata, soubretta/subretta, sinfonie/synfonie, synfonický/synfonycký/sinfonický,¹⁸⁴ tenor, terzetto/tercetto, tetralogie, tragöd, tragödie/tragödye/tragedie, tragický, trio, vivace.

Velké množství termínů se vyskytuje především v dopisech, které Smetana adresuje spolupracovníkům, s nimiž řeší otázky tvorby či jevištního provedení svých děl, srov. např. ukázkou z dopisu Adolfu Čechovi:

První alle con fuoco (každá půl nota) uhoz jeden dolu, druhý nahoru. Hned na to Piu modto přejde v celý takt C asi každá čtvrt, a zůstane tak skorem až k 3/4 taktu, před tím ten takt s Adagiem trillo hodně dlouho. Ten 3/4 takt Mod. to skorem v tom samým pohybu, jako před tím celý takt C. a poslední Molto vivo zase jak první...;

nebo z dopisu Janu Ludevítu Procházkovi:

Celli IIdi a Contrabassi držejí hluboké c s korunou, lunga pausa, potom začne toto číslo C taktu v šesnáctkách – šumění větříčku v listech lípových – šmicové nástroje con sordini, pozdějí 12/8 takt zpěv: „O vy lípy!“

4.3.2 Slova cizího původu

Slova cizího původu jsou ve Smetanových dopisech velmi frekventovaná, nemusí přitom být pouze povahy terminologické. Jak termíny, tak řada dalších cizích slov vyskytujících se ve Smetanových projevech jsou dokladem Smetanovy vzdělanosti, tj. souvisí s jeho obecným i hudebním vzděláním a profesním i společenským působením a v textu mohou být mj. prostředkem intelektualizace. U některých slov cizího původu lze ale naopak předpokládat, že byla rozšířena v běžně mluveném úzu, např. *almara, skrupule, paraplé, plaisir*, platí to zvláště o slovech původu německého (k tomu viz dále).

Mnohé výrazy, které se objevují ve Smetanou psaných dopisech, pochází z latiny, např.:

acceptovat, applaus, atribut, decennium, dedikace, deficit, definitivní, difference, direktně, disposice, efekt, elegantní, exaktní, exemplár/exemplář, factum, formální, honorár, honorovat, humor, imitace, intence, jubileum, kompetentní, konkurovat, konsortium, korektura, manuscript/manuskript, massa, neutrální, plagiator, presentovat, privatní, produktivní, propositice, protekce, recepis, reflektovat, resoluce, resultát/resultat, revidovat, solidní, summa, suspendovat, text, usurpátor, usus;

může se jednat též o citátová slovní spojení, např.:

ad personam / ad personam suam (pro vlastní osobu, osobně), *ad vocem* (stran

¹⁸⁴ U Smetany se zmíněné substantivum a adjektivum vyskytuje většinou v podobě s *-n-*, a to konkrétně 90× (+ 1× jako *synforický*), pouze 4× má Smetana *symfonie/symfonický*. Kott přitom uvádí pouze podobu *symfonie* (srov. KOTT, 1882, 825), ta převažuje také v korespondenci přijaté, celkem se vyskytuje 21× (např. v dopisech Elišky Krásnohorské, Jana Ludevíta Procházky, Františka Augustina Urbánka), jen 7× ve objevují tvary s *-n-* (v dopisech Josefa Srba a 1× v listu Aloise Hniličky). Grafická podoba s *n* je nejspíše odrazem italského *sinfonie* nebo německého *die Sinfonie*.

něčeho), *nota bene* (a k tomu ke všemu, mimoto, dokonce), *sub rosa* (důvěrně, pod slibem mlčení), *summa summarum* (celkem, úhrnem, zkrátka a dobře), *vice versa* (naopak, obráceně);¹⁸⁵

dále se ve Smetanově korespondenci vyskytují slova původu řeckého, např.:

akademický, authentický, bibliotheka, episodní, estetický, genesis, harmonisace, chronologický, kategorický, kosmopolitický/kosmopolitycký, kritika, lithograf, mechanický, mentorský, metoda, paralella, paragraf, program/programm, sympatie, technický, telegrafovat;

francouzského, např.:

addressa/adressa, adieu, a la (a la Dvořak), arrangeování, brožura, detail, gáže, journal, komitét, kontrolovat, passáž, routa/růta, sentimentální, sesóna/saisona, tantiéma, vignetta;

či italského, např.:

bagatell, brutto, conto, finale, firma, motto, netto, skizza.

U většiny uvedených cizích výrazů je přitom nutné vzít v potaz také možný prostředkující vliv němčiny, přes niž se tato slova mohla do Smetanovy korespondence dostávat (a již mohla být ovlivněna i jejich grafická podoba; k tomu více viz kapitolu 4.1 Pravopis, oddíl 4.1.5.1).

S výjimkou *adieu* jsou všechna slova cizího původu, která jsou uvedena v této podkapitole, obsažena ve slovníku Františka Štěpána Kotta, i když ne vždy ve stejné pravopisné podobě jako u Smetany (v Kottově slovníku nalezneme rovněž spojení *vice versa* a *sub rosa*). Řada z těchto výrazů se nachází také v celku přijaté korespondence, týká se to zvláště mezinárodních slov řeckého a latinského původu. S ohledem na to, kdo patří mezi Smetanovy korespondenční partnery, platí nejspíše i pro přijatou korespondenci, že užívání cizích slov souvisí se vzděláním dané osoby a s jejím působením v umělecké oblasti.

4.3.3 Vliv němčiny

Vezmeme-li v úvahu Smetanův česko-německý bilingvismus i dobovou jazykovou situaci, není překvapivé, že stejně jako v jiných jazykových plánech lze i v lexikální složce Smetanovy korespondence pozorovat vliv němčiny. Ten není omezen jen na přejímání jednotlivých výrazů, nýbrž je rozsáhlejší, proto se mu věnujeme samostatně.

Jak bylo řečeno výše, přes němčinu se do Smetanova projevu, ale i do češtiny obecně, dostávají některé z výše uvedených výrazů, jež jsou původem z jazyka

¹⁸⁵ Významy citátových slovních spojení jsou uvedeny dle *Akademického slovníku cizích slov* (srov. PE-TRÁČKOVÁ – KRAUS a kol., 1998).

jiného (nebo je jejich přejetí tím, že výraz existuje rovněž v němčině, alespoň podpořeno). Přímo z němčiny pochází řada dalších Smetanou užívaných slov, např.:

futterál, kistna, marka (s vyšší markou, tj. ve smyslu ‚známka‘, nikoli jako označení území nebo platidla), *natrefit, offerirovat* (*nehledám žádné libretto; ale když se mně offeriruje dobré, příjmu ho*), *paklík, -pakovat* (*v tom vaku zapakovanou; že jsem hned zase vypakoval kuffr*), *passovat, rantl, šikovat se* (*neb se mi velmi dobře v tom místě šikovalo* [dueto], tj. ve smyslu ‚hodit se‘), *treffný, trefit* (*Ano i čist jsem netrefil; Ale nová rána mě trefila*).

Je však třeba zdůraznit, že zmíněná slova nejsou omezena pouze na Smetanovu korespondenci, nýbrž byla dobově obecně rozšířená, a to především v běžné mluvě. S výjimkou slov *offerirovat* a *rantl*¹⁸⁶ jsou všechna uvedena (byť v jiné pravopisné podobě) i ve slovníku Františka Štěpána Kotta (srov. hesla *futrál/futteral, kystna, marka, natrefiti, paklík, pakovati, pasovati, šikovati se k čemu, trefný* in KOTT 1878–1906). Pouze k *trefiti* Kott uvádí: „Vyber raději některý z následujících významů: hosením n. střelením dosáhnouti, dotknouti, zasáhnouti [...]; dokázati, s to býti...“ (srov. heslo *trefiti* a řadu českých ekvivalentů, které jsou k němu připojeny in KOTT, 1884, 158). České výrazy, které by měly být užívány místo něm. *treffen*, uvádí také *Brus jazyka českého* (1881, 246), k ostatním výše zmíněným výrazům se nevyslovuje.

V přijaté korespondenci jsme z germanismů, kterým zde věnujeme pozornost, zachytili jen *zapakovat* (u Josefa Srba):

Olukkové náčrty „Violu“ i ostatní zapakoval jste před svým odjezdem z Prahy do kufru; a trefit (opakovaně u Elišky Krásnohorské):

Nemohu a nemohu trefit, co jste mi uložil;

ale provést je [scény], aby byly Vaší hudby hodny a abych i já se nemusela za své verše stydět, – to jsem posud netrefila;

Proto, že mám k naší famozní divadelní správě tu důvěru, že starý efekt, který z Fausta a Egmonta umí naspaměť, také v naší opeře zas trefí.

U Smetany se dále vyskytují kalky německých slov, které dobové brusy označovaly za nevhodné. Týká se to např. slovesa *vynacházet se* podle něm. *sich befinden* (u Smetany např. *doufám že se výborně vynacházíte*), místo něhož bylo doporučováno *býti, dařit se, mít se, vést se* (HATTALA, 1877, 289; k tomu srov. také *Brus jazyka českého*, 1881, 261). Podobně negativně jsou hodnoceny rovněž výrazy, které se později staly pevnou součástí české slovní zásoby. Jde např. o slova s předponou *sou-* jako *soudruh* (u Smetany např. *od svých vlastních soudruhů zavražděn*) místo *druh* nebo *souhlasit* (u Smetany např. *souhlasí úplně s mým předsvědčením*) místo *přisvědčovat* a *srovnávat se*. Dle Hattaly jde o: „...nad míru chatrné a zbytečné plody nevšedně poněmčených myslí českých“ (HATTALA, 1877, 286; srov. i *Brus jazyka českého*,

186 V *Příspěvcích* ke Kottově slovníku nalezneme pouze výraz *rantlovka*, který je regionálním označením sukne s lemováním (srov. toto heslo in KOTT, 1906, 326).

1881, 233–234). Připojit můžeme také dnes hovorové *nechat* ve smyslu ‚způsobit, aby někdo něco udělal‘ podle něm. *lassen* (u Smetany *Nechte mně dát zprávu o výsledku vašeho čestného večera*), za správné je v tomto případě považováno *dáti* (Brus jazyka českého, 1881, 152).

Místy Smetana začleňuje do česky psaného textu německá slova přímo, v citátové podobě, v některých případech je jejich příznakovost reflektována alespoň tím, že jsou psána v uvozovkách a/nebo kurentem. V uvozovkách a kurentem je v originálu např.:

aby konec arii byl „applausfähig“;

bez ohledu na „Applaus“ obecnstva, jenž často je buď líné buď taky „begriffsstützig“;

aby tím take u Vás v Hamburce moje quartetto dostálo jakejsí „Geleitsbrief“;

Ale bez špásu: Ten malý: „Abstecher“ můžete dýcky udělat;

bez uvozovek kurentem např.:

Krásena a Lutobor – das ist der wunde Fleck;

My myslili, že jsme mohli zde o všech těch Geschäftsangelegenheiten hovořit;

než-li někam dělat Aufwartung, raději platím;

v uvozovkách latinkou např.:

Zapovídám si jakékoliv: „Abgänge auf Applaus und Hervorruuf“ s kopati dle směru operett;

bez uvozovek latinkou např.:

Vám věrně oddanný Bedř. Smetana Jabkenice 7 září 880. In Gallop!;

Wichtig: Nezapoměňte na gáži!

Německé výrazy se objevují mj. v rámci odborné komunikace. Jedná se o případy, kdy chce Smetana zřejmě zabránit nepochopení, k němuž by při užití českého slova mohlo dojít, případně si není odpovídajícím českým výrazem/spojením jist, např.:

s pomocnýmí tony – Hilfstönen;

kde panuje pravá směšice názvu Liebhaber, Held, komischer Alter, Intriguant a. t. d.;

docela psan [text] dle Videnských „Bänkelsängerart.

Vliv němčiny lze pozorovat také v tom, že se ve Smetanou psaných projevech někdy vyskytují z němčiny doslova přeložené frazémy nebo slovesně jmenná spojení (anebo slovesné vazby, k tomu viz kapitolu 4.2.2 věnovanou syntaxi, oddíl 4.2.2.1.2), např.:

než co právě pod rukou mám podle něm. etwas unter den Händen haben;

Já vzal tu routu přes Kostnící podle něm. eine Route nehmen;

...jsem si vzal tu smělost podle něm. sich die Freiheit nehmen;

při skoušce, kterou jsem s nímy na jevišti držel; Orchestralní skouška [...] se svědemí-tě [sic!] držela podle něm. die Probe halten;

držel by tu roly za episodní; Co pak mně drží za někého „Hungerleidera“ podle něm. etwas für etwas halten ve smyslu ‚považovat někoho/něco za něco‘;

A což, aby jsme o ní drželi tajemství podle něm. geheimhalten;

Moje skladby stojí Vám k službám; stojím ještě k službám; stojí Vašemu plesu k službě podle něm. zu Diensten stehen;¹⁸⁷

Moje zpěvohry stojí Vám k dispozici; stojím Vám [skladby] k dispozici dle možnosti podle něm. zur Verfügung stehen;¹⁸⁸

Všem pánům a dámám, které moje starý Branibory z novu do života přivádějí podle něm. etwas ins Leben setzen;

chtěl jsem dáme [...] jen v paměti uvést, že... podle něm. in Erinnerung bringen;

Rád bych brzo s operou byl v pořádku! zřejmě podle něm. hiemit ist die Sache in Ordnung ve smyslu ‚tím je věc vyřízena, odbyta‘;

Sám jsem ještě ktomu osobně jednotlivým pánům udělal svou návštěvu a poctu; zde došlo nejspíše ke spojení něm. bezpředložkové vazby jemandem einen Besuch abstatten a předložkové vazby bei jemandem einen Besuch machen.

Některých z uvedených obrátů si všímají také dobové příručky. Např. spojení *učinit návštěvu* komentuje František Štěpán Kott, který uvádí, že je to „prý germanismus“ místo *navštívit někoho* (KOTT, 1880, 95). Obrátům se slovesem *držet* zase věnuje pozornost Brus jazyka českého. K samotnému *držet* poznamenává: „Hledě však k tomu, že u spisovatelů doby staré a střední proti německému slovesu halten našeho držeti užívá se o mnoho méně, nahrazuj je dle potřeby slovesy jinými“ (Brus jazyka českého, 1881, 106). Pokud jde o vazbu *držet někoho za nějakého*, kterou registrujeme u Smetany, je doporučováno užít místo *držet* slovesa *mít*, *pokládat*, „neboť ačkoli držeti na místě míti a pokládati najdeš také u dobrých spisovatelů, přece zdá se býti germanismem, poněvadž rčení toho neznají Slované druzí“ (Brus jazyka českého, 1881, 107). Podobně jsou brusiči odmítány také další obraty, které nalezneme ve Smetanou psaných dopisech a které jsou i dnes běžně užívané. Se slovesem *držet* jde ještě např. o následující:

držet slovo podle něm. Wort halten (u Smetany např. *Jen držte slovo konečně*), za lepší je pokládáno *dostáti slovu, v slově státi, slovu dosti učiniti* (Brus jazyka českého, 1881, 107);

dále můžeme jmenovat např. spojení:

vyslovit díky podle něm. Dank aussprechen (u Smetany např. *budiž mi dovoleno [...] moje nejvroucnější díky vysloviti*), lepší má být *díky činiti* „anebo prostě děkovati“ (Brus jazyka českého, 1881, 101);

nebo

vyrozumět koho o čem podle něm. jemandem zu wissen tun, zu verstehen geben (u Smetany např. *račťž mě povolení [...] uděliti, a o tom mě vyrozuměti*), jako správné je označeno *dáti komu co věděti* (Brus jazyka českého, 1881, 263).

187 Smetana má ovšem i *jednotlivé skladby Vám [...] jsou k službám; jsem Vám k službám; Jsem Vám vždy k službě ochotný*. Poměr užití zmíněných vazeb je u Smetany téměř vyrovnaný: *být k službě/službám* se objevuje celkem 5×, kdežto *stát k službě/službám* 4×.

188 Smetana v těchto případech užívá i slovesa *dávat, zasílat a mít; stát k dispozici* se vyskytuje 9×, spojení s jinými slovesy 3×.

4.3.4 Expresivita

Rysem Smetanových projevů, který naopak dokládá, že pro Smetanu nemohla být čeština cizí, je mj. bohatost expresivních výrazových prostředků vyjadřujících emocionální postoje, intenzifikaci, posilujících obraznost a celkovou barvitost textu.¹⁸⁹

S intenzifikační a evaluační funkcí jsou spojena např. slova:

mizerný (k vůli miserným pár zlatým); hrozně (Vůbec jsem letos hrozně líný člověk); škvár (každý škvár se nejen tiskne, ale i rozširuje provozováním); křikloun; mudrlant (všeliký ty křiklouni a mudrlanti); blbský (kde pro takové kompozice nepanuje více ní chutě ní blbské pochopení těch uloh).

Expresivita užitých výrazů může souviset s jejich hláskovou podobou, např.:

chňapat (časem jsem chňapal po vzduchu); prošťourávat (Den ob den prošťourávám svou zásobu musikalíich);

často plyne z užití slova v přeneseném významu, např.:

vyřvat si (kde zpěvák si může applaus vyřvat); vyloupnout se (k druhé hodině bych před Vaším bytem z drošky se vyloup).

Výrazně zastoupenou skupinu slov, jejichž prostřednictvím Smetana vyjadřuje svůj citový postoj, tvoří deminutiva.¹⁹⁰ Jsou častá (jak je v soukromé korespondenci obvyklé) zvláště v oslovovacích a závěrečných formulích osobních dopisů, např.:

Má drahá ženuško! [...] ani slovíčka od sebe nenecháš slišet [...] Naše dítka z líbež od mně vroucně. [...] Ještě 100 000 hubinek;

Nejdražší andjčku můj!

Drahá, milovaná Babinko! [...] Libám Ti tisíckrát ručičky, a jsem / do smrti / Tvůj oddaný / Bedřich

(vše manželce Bettině Smetanové);

Moje drahé dětičky! Vaše psanička mně dělají velkou radost...

(dcerám Zdeňce a Boženě).

Užití deminutiv má ve Smetanově korespondenci také další funkce. Může být např. součástí zdvořilostní strategie,¹⁹¹ kdy Smetana prostřednictvím zdvořilostní upozaduje sám sebe, např.:

prosím o laskavé trpení mé osobičky;

189 Může se přitom jednat o expresivitu inherentní, adherentní i kontextovou (srov. příklady uvedené dále v textu), k tomuto dělení viz ZIMA, 1961.

190 K uvedené problematice srov.:

HLADKÁ, Zdeňka (2013b). Corpora of Private Correspondence as a Source of Material Focused on a Research of Diminutives. In: Gajdošová, K. – Žáková, A. (eds.). *Natural Language Processing, Corpus Linguistics, E-learning*. Lüdenscheid: RAM Verlag, s. 80–91.

191 K tomu srov.:

NEKULA, Marek (1994). Některé zdvořilostní strategie a jejich výrazové prostředky v češtině. In: Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy z XXVII. běhu LŠSS*. Brno: MU, s. 54–58.

NEKULA, Marek (2004). Deminutiva a zdvořilost. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.). *Čeština – univerzálie a specifiká 5*. Praha: NLN, s. 110–119.

výjimečně jsme zaznamenali užití zdvojnásobení nesoucí negativní, ironizující příznak, např.:

Jsem skorem dospělím, snad abych věděl, co mám dělat, a než se nechám ponaučit, podívám se take drobet na ty lidičky, kteří to chtějí na mně skusit.

K expresivitě a obraznosti Smetanova projevu přispívají také hojně užívané frazémy.¹⁹² Ve Smetanových dopisech nalézáme přirovnání, a to ustálená, např.:

jest tak jisto, jako že $2 \times 2 = 4$;

Teť mam moc práce, jsem zapřažen jako kuň samímy skouškami;

hlas zní jako nový;

Ostatně jsem hluchý jako pařez;

A taky nedovedu tak jako z rukávu sypat nové hudebníny;

šetřte se, aby jste byl zase jako ryba;

jak jsem zase jako z novu zrozen;

ale také aktuálně utvořená, a tedy nefrazeologická, např.:

Je to ale papír! Co se namahám aby inkoust neroztahoval se tak jako bláto v mēke pudě!;

Možna taky, že se ocitnu najednou jako mokrý jarní dešť zase v Praze;

Jest-li scena na Rüttli nešla snad podle šňůry aneb hole kapralské na komando utrhnout osminu, jako při třelbě¹⁹³ vojenské na parádě, tak si to zrovna zakládám za zásluhu.

Méně frekventované jsou frazémy neslovesné, např.:

po čertech málo;

Že den a noc na to myslim;

pro prázdné kapsi zpýž do Prahy nemohu přjít [až 8 dní před představením „Libuši“];

v novým rouchu;

Z ručky do ruky;

naopak hojně se vyskytují frazémy slovesné, např.:

že jste dostal aviso od někud, mně veřejně drobet dát za ucho;

192 K využití frazémů coby prostředků mluveného jazyka pro docílení živosti a bezprostřednosti vyjadřování srov. Havránekův článek *Jazyk Boženy Němcové* (HAVRÁNEK, 1964, 1–11). Zatímco u Němcové jde však při umělecké tvorbě o vědomou stylizaci, u Smetany lze díky povaze zkoumaného materiálu uvažovat o tom, že se naopak jedná (alespoň do určité míry) o výsledek spontánnosti jeho projevu.

193 Ke změně *stř* > *tř* dochází v českých dialektech v užším smyslu. Její přesné územní rozšíření se u jednotlivých výrazů liší, vždy ale zasahuje oblast středních Čech (např. obměna *střilet* > *třilet* odsud přesahuje dále do západních a jižních Čech; k problematice srov. BALHAR a kol., 2005, 394 nn.). Je tedy pravděpodobné, že se Smetana se zánikem *s-* ve skupině *stř-* setkal v oblastech, kde pobýval. Protože je ale tato změna v jeho projevech zcela ojedinělá (v žádném jiném než v textu uvedeném případě se nám ji nepodařilo zachytit), zmiňujeme ji pouze na okraj na tomto místě, v oddílu věnovaném zjednodušování skupin hlásek (4.1.3.2) jí pozornost nevěnujeme.

*Jsem hluchý, nikomu více v cestě;
 ...by se [sic!] všeliký ty křiklouní a mudrlanti a la Jirásek et Consorten hlavy lámali;
 Tak jsem uplně na holičkách;
 přislíbil hory a doly;
 Jíž bych věru rád udělal konec všemu tomu handrlování sem a tam;
 jest-li moje záležitost stran té staré gáže dospěla o krok dále;
 Jsem docela svým pánem v každém ohledu;
 nmě [sic!] práce [...] jde, jak bych řekl, od ruky;
 později vezmu do práce Karneval, a novou operu / V práci mám: Karneval Pražsky
 / Dne 15 října jsem Váší báseň vzal do pradla hned ráno;
 nemám při ruce tuto operu / Já tím pouze chci mít jakýsi regulativ po ruce;
 Mně vždy pohne až k slzám [árie], neb jde mě od srdce;
 kámen mně tím padl od srdce;
 už teď na srdci Vám leží / nepíšu všecko, co mám na srdci;
 mám co dělat, abych svou trpkost nad takovým jednáním se mnou udržel na úzdě;
 jsem dán v šanc.*

Někdy se expresivita týká celého rozsáhlejšího textového úseku, nevyplývá tedy z charakteru jednotlivých lexémů, ale až z kontextu, např.:

Ucho je zevnějš zdravé. Ale vnitřní aparát – ta klaviatura obdivuhodná našeho vnitřního ústrojí – jest porouchaná, rozladěná, kladička vězejí, a žádný ladič dosud nedovedl, tuto klaviaturu zase úpravit.

Často je expresivita posilována kumulací příznakových vyjadřovacích prostředků a vzájemným působením jejich různých typů, srov. např. ukázkou z dopisu Janu Ludevítu Procházkoví:

...nikdo ani před provozováním, ani mezi provozováním neměl to nejmenší tušení, že by opera tak mizerně šla, aby s toho se mohlo tak teskně do budoucnosti naší opery hledět, jak Vy povídáte. [...] Jest-li scena na Rüttli nešla snad podle šňůry aneb hole kapralské na komando utrhnout osminu, jako při třelbě vojenské na paradě, tak si to zrovna zakládám za zásluhu, a bude mně velice líto, když podobně exaktní produkce na komando: „Eins, zwei, – pům!“ sotva kdy při moji direkci uslíšíte; třeba by se zlosti nad takovou nepřecisnost všeliký ty křiklouní a mudrlanti a la Jirásek et Consorten hlavy lámali. Bohudíky mám ještě jiný estheticky cit, než tyto páni, abych zamezil nešvarý, který se zde z předešlých dob zahnízdil, a vkus obecnstva, a bohužel taky, jak vidíme, i hudebníků spletli a zkazili. Bůh ví, jest-li jste dobře neslyšel, aneb foukal vítr z jiné strany, ale nám, a všem který s námi mluvily, se zdálo, že Tell šel velmi dobře, aneb jsme mý spali? [...] O budoucnosti naší opery může celý svět byt tichým a pokojným. Dokud já řídím operu, nemusí se o budoucnost nic obávat. Nejsem ale nádeník a robotář, který má sloužit jen k tomu, aby rozmrzelé arrogantní darmoštlapové – a la Jirasek et Consorten, byli večír z jejich blaseovaností a dlouhé chvíle polechtání a proto obden s operní novinkou obveselování a uchlachování.

Bohda, že to dosahnu – jest-li vůbec ze vším nepraštím, a těch oběti už nechám – že se tolik oper nebude dávat, jako teď.

4.3.5 Shrnutí

Pro lexikální stránku Smetanových dopisů je charakteristické hojné užívání termínů a výrazů cizího původu, které souvisí se Smetanovým všeobecným i hudebním vzděláním. Poměrně výrazně můžeme v lexiku sledovat také vliv němčiny. Jak ukázalo srovnání s přijatou korespondencí i pohled do dobových jazykových příruček, nebyly výrazy německého původu, které jsme v počestěné podobě zaregistrovali v korespondenci Bedřicha Smetany, ani obraty vzniklé nápodobou německého vzoru omezeny jen na Smetanovy projevy, nýbrž byly dobově obecně rozšířeny.

Naopak za specifikum Smetanova vyjadřování lze považovat výraznou expresivitu, která není vlastní pouze Smetanovým dopisům osobním, ale prostupuje také jeho korespondenci oficiálnější (viz např. poslední ukázkou z dopisu Janu Ludevítu Procházkovi coby autorovi hudebních kritik pro Národní listy). V této souvislosti jsou zajímavá rovněž zjištění Marka Nekuly, který se věnoval jazykové stránce Smetanových německy psaných dopisů. Pokud jde o jejich rovinu lexikální, konstatuje Nekula např. Smetanovy nedostatky v osvojení německé frazeologie (jak vyplynulo z našeho zkoumání, českou frazeologii Smetana naopak ovládá ve velkém rozsahu a bez problémů), a především zjišťuje případy, kdy Smetana v německy psaných dopisech českým adresátům přechází u expresivních sdělení do češtiny, srov. pasáže z dopisů manželce Bettině (Nekula – Rychnovská, 2016, 72):

*Denke Dir nur, einfache Fenster haben diese guten Sachsen [...] und zum Unglück für mein Zimmer eine Thüre, die schlecht schließt, unten fuçi to naramně!*¹⁹⁴

*Ich versichere Dich, daß ich die lieben Sachsen hier ebenso lächerlich finde [...] Schon ihr singendes Deutsch macht sie komisch und beinahe läppisch, höchst gemüthlich läppisch. Mi Češi jsme přec kuliferdowe.*¹⁹⁵

Šíře barvitých výrazových prostředků a metaforických pojmenování, kterou u Smetany pozorujeme a kterou jsme se alespoň výběrově pokusili přiblížit v této kapitole, je dle našeho názoru dokladem, že čeština nebyla pro Smetanu jazykem cizím, nýbrž pro něj byla jazykem, v němž dokázal myslet i vyjadřovat emoce, postoje a hodnocení, jazykem, jehož prostřednictvím se vztahoval ke světu.¹⁹⁶

194 Jen si pomysli, tihle dobří Sasové mají jednoduchá okna [...] a naneštětí pro můj pokoj dveře, které nedovírají, dole fuçi to náramně! (přel. L. R.)

195 Ujišťuji Tě, že ty milé Sasy pokládám právě tak za směšné [...] Už jen tou svou zpěvavou němčinou jsou legrační a poněkud dětinští, velmi mile dětinští. My Češi jsme přec kuliferdové. (přel. L. R.)

196 Je možné, že expresivita vyjadřování souvisí se Smetanovým tvůrčím založením, avšak na otázku, zda tomu tak skutečně je, nejsme kompetentní odpovědět.